

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М. П. ДРАГОМАНОВА

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

КАНЮКА СВІТЛАНА ІВАНІВНА

УДК 159.922.6-55.26

ДИСЕРТАЦІЯ
**ФОРМУВАННЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ ЖІНОК ЯК УМОВИ ЇХ
ПСИХОЛОГІЧНОЇ ГОТОВНОСТІ ДО МАЙБУТНЬОГО
МАТЕРИНСТВА**

19.00.07 – педагогічна та вікова психологія

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

С. І. Канюка

(підпис, ініціали та прізвище здобувача)

Науковий керівник Строяновська Олена Василівна, кандидат психологічних наук, доцент

Київ – 2018 р

АНОТАЦІЯ

Канюка С.І. Формування толерантності жінок різного віку як умови їх психологічної готовності до майбутнього материнства. - Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук (за спеціальністю 19.00.07 «педагогічна та вікова психологія»). - Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, Київ, 2018.

Дисертаційне дослідження присвячене вивченню проблеми формування толерантності жінок різного віку як умови їх психологічної готовності до майбутнього материнства.

Експериментальна робота проводилася на базі мережі сімейних центрів «Азбука для батьків» (м. Київ). У дослідженні взяло участь 644 жінки віком від 16 до 46 років. Дослідження проводилося відповідно до поставлених завдань впродовж 2014–2016 рр. і включало три етапи: підготовчий, основний та заключний.

В роботі використано комплекс теоретичних, емпіричних та математико-статистичних методів дослідження.

Визначено теоретичні підходи до вивчення проблеми толерантності жінок різного віку як умови їх психологічної готовності до материнства. Досліджено структуру толерантності та психологічної готовності жінок до материнства, їх взаємозв'язок.

На підставі теоретичного аналізу з'ясовано, що толерантність значущо впливає на формування психологічної готовності до материнства, а складові психологічної готовності до материнства є такими, що обумовлюються відповідними структурними складовими толерантності.

Обґрунтовано критерій (за рівнем сформованості структурних складових толерантності) та визначено рівні розвитку толерантності жінок різного віку (істинна толерантність, квазітолерантність, псевдотолерантність, зовнішня толерантність).

Емпірично доведено, що рівень розвитку толерантності та психологічної готовності до материнства значущо залежить від віку жінки, а основним сензитивним періодом для формування толерантності та психологічної готовності жінок до материнства є вік 16-25 років.

Виділено систему показників, якими характеризуються структурні складові толерантності, що впливають на психологічну готовність жінок до майбутнього материнства (ціннісно-мотиваційна складова: ціннісні орієнтації та базові настанови; когнітивна складова: усвідомлення суті толерантності та її цінності в особистому житті, мотивація до її підвищення, освіченість з питань толерантності; емоційна складова: емпатійні здібності та самоствавлення; поведінкова складова: комунікативна толерантність, самоактуалізація, вольова саморегуляція).

Виокремлено типи жінок за сформованістю толерантності та психологічної готовності до материнства (ідеальна матір, конформна матір, проактивна матір, толерантна не-матір, відкрита матір, егоїстична матір, егоцентрична матір).

На основі теоретичних положень та результатів констатувального експерименту розроблена авторська система формування толерантності жінок різного віку як умови їх психологічної готовності до материнства, яка складалася з: дискусійного блоку «Перші кроки до толерантності», загальною тривалістю 8 годин (4 бесід-дискусії 1 раз на тиждень по 2 години); тренінгового блоку «Тренінг толерантності» загальною тривалістю 20 годин (5 тренінгових занять 1 раз на тиждень по 4 години); навчально-інформаційного блоку «Толерантність та її суть» загальною тривалістю 8 годин (4 зустрічі 1 раз на тиждень по 2 години); підсумкового блоку «Я толерантна?» - одна зустріч загальною тривалістю 4 години; підтримуючого блоку посттренінгових зустрічей у форматі тематичних чаювань «Толерантні зустрічі» загальною тривалістю 10 годин (5 зустрічей по 2,5 годин 1 раз на 1-1,5 місяця); супроводжувального блоку «Рекомендації для самовдосконалення толерантності» та індивідуального консультування, що

проводилося відповідно до типів сформованості толерантності та психологічної готовності до материнства з метою охоплення і глибшого відпрацювання психологічної проблематики, яка призвела до низького рівня розвитку толерантності у жінок.

Результатом апробації системи формування толерантності жінок як умови їх психологічної готовності до материнства стало значне підвищення рівня розвитку толерантності, а також зростання рівня розвитку психологічної готовності досліджуваних жінок до материнства. Позитивні зміни відбулися у структурі вибірки за типами сформованості толерантності та психологічної готовності жінок до материнства (зокрема, кількість жінок типу «ідеальна матір» значно зросла).

Наукова новизна та теоретичне значення дослідження полягають у тому, що *вперше* обґрунтовано і досліджено структуру толерантності за її складовими: ціннісно-мотиваційною, когнітивною, емоційною, поведінковою; виділено критерій визначення (наявність сформованості структурних складових толерантності) різних рівнів розвитку толерантності (дуже низького, низького, середнього та високого), виявлено взаємозв'язок між показниками складових толерантності (термінальними та інструментальними цінностями, базовими настановами, емпатією, самостваленням, комунікативною толерантністю, самосвідомістю, вольовою саморегуляцією) і психологічною готовністю до материнства жінок різного віку, виокремлено та охарактеризовано типи жінок за сформованістю толерантності та психологічної готовності до материнства (ідеальна матір, конформна матір, проактивна матір, толерантна не-матір, відкрита матір, егоїстична матір, егоцентрична матір); розроблено модель впливу толерантності жінок різного віку на їх психологічну готовність до майбутнього материнства; обґрунтовано, розроблено та апробовано систему формування толерантності жінок як передумови їх психологічної готовності до материнства; *поглиблено і уточнено* сутність понять «толерантність» та «психологічна готовність до материнства» як взаємопов'язаних особистісних утворень, які набули

максимального смислового наповнення; системний підхід до вивчення психологічних чинників формування зазначених феноменів; *набули подальшого розвитку* знання про толерантність як особистісну рису, психологічну готовність до материнства жінок різного віку, шляхи та засоби оптимізації материнства.

Практичне значення дослідження полягає у тому, що апробований автором комплекс психодіагностичних методик для виявлення рівня розвитку складових толерантності, а також розроблена система формування толерантності жінок як передумови їх психологічної готовності до материнства можуть бути використані в роботі психологічних і соціальних служб, навчальних закладів з метою формування та розвитку толерантності. Результати та висновки дослідження можуть бути використані для створення нових навчальних курсів «Психологія толерантності», «Толерантність як умова психологічної готовності до майбутнього материнства» у старших класах загальноосвітніх шкіл, школах материнства при жіночих консультаціях і у ВНЗ, а також доповнити зміст навчальних курсів «Педагогічна та вікова психологія», «Психологія особистості», «Соціальна психологія», «Психологія сім'ї» «Тренінг самопізнання», «Практикум з групової психокорекції» у ВНЗ при підготовці педагогів та психологів.

Ключові слова: толерантність, формування толерантності, структура толерантності, материнство, психологічна готовність до материнства, структура психологічної готовності до материнства, типи жінок за сформованістю толерантності та психологічної готовності до материнства.

ANNOTATION

Kanyuka S.I. Formation of tolerance for women of different ages as a condition of their psychological readiness for future maternity. – Manuscript.

The dissertation on acquiring a scientific degree of psychological sciences candidate in speciality 19.00.07 – Pedagogical and Age Psychology. – National Pedagogical Dragomanov University, Kyiv, 2018.

The thesis research presents the study of the problem of tolerance formation in women of all ages as a condition of their psychological readiness for future maternity.

The experimental work was carried out on the basis of the network of family centers "ABC for parents" (city of Kyiv). 644 women aged 16 to 46 years participated in the research. The research was conducted in accordance with the tasks set for 2014-2016 and included three stages: preparatory, main and final.

A complex of theoretical, empirical and mathematical-statistical methods of research was used in the work.

The theoretical approaches to studying the problem of tolerance of women of different age as a condition of their psychological readiness for maternity were determined. The structure of tolerance and psychological preparedness of women for maternity was studied, as well as their interrelation.

The theoretical analysis shows that the tolerance has considerable impact on the formation of psychological preparedness of women for maternity, and the components of the psychological preparedness for maternity are such that are stipulated by the corresponding structural components of tolerance.

The criterion (according to the level of formation of tolerance structural components) is substantiated and the tolerance development level for women of different age (true tolerance, quasitolerance, pseudotolerance, external tolerance) is determined.

It has been empirically proven that the level of tolerance development and psychological preparedness for maternity significantly depend on the age of

women, and the main sensational period for the formation of tolerance and psychological preparedness of women for motherhood is the age of 16-25 years.

A system of properties, which characterize the structural components of tolerance, which influence the psychological preparedness of a woman for future maternity, was identified (value-motivational component: value orientations and basic guidelines; cognitive component: awareness of the tolerance essence and its value in personal life, motivation to increase it, education on tolerance issues; emotional component: empathic abilities and self-conception; behavioral component: communicative tolerance, self-actualization, volitional self-control).

The types of women are distinguished by the tolerance formation degree and psychological preparedness for maternity (ideal mother, conformal mother, proactive mother, tolerant non-mother, open mother, selfish mother, egocentric mother).

Based on the theoretical provisions and results of the ascertaining experiment we have developed a tolerance development system for women of different age as the prerequisite of their psychological preparedness for maternity, which consisted of: discussion block "First Steps to Tolerance", total duration of 8 hours (four 2-hour discussions 1 time per week); training block "Tolerance Training", total duration of 20 hours (five 4-hours training sessions 1 time per week); the training block "Tolerance and Its Essence", total duration of 8 hours (four 2-hours meetings 1 time per week); the final block "Am I tolerant?" - one meeting with a total duration of 4 hours; supporting block of post-training meetings in the form of thematic tea-parties "Tolerant Meetings" with a total duration of 10 hours (five 2.5-hours meetings 1 time during 1-1.5 months); the accompanying block "Recommendations for Tolerance Self-Improvement" and individual counseling conducted in accordance with the types of tolerance and psychological preparedness for maternity in order to reach and deepen the study of psychological issues, which resulted in a low level of tolerance in women.

The approbation of the system to form women's tolerance as a condition of their psychological preparedness for maternity resulted in a significant increase in

the tolerance development degree, as well as an increase in the psychological preparedness development degree of women under study for maternity. Positive changes occurred in the sample structure based on the types of tolerance development and women's psychological preparedness for maternity (in particular, the number of women of the "ideal mother" type has increased significantly).

The scientific novelty and theoretical significance of the research lies in the fact that the structure of tolerance for its components has been grounded and researched for *the first time*: value-motivational, cognitive, emotional, and behavioral; the criterion of determination (presence of the formation of structural components of tolerance) of different tolerance development levels (very low, low, medium and high), the relationship between the tolerance components indices (terminal and instrumental values, basic guides, empathy, self-conception, communicative tolerance, self-awareness, volitional self-regulation) and the psychological preparedness of women of all ages for maternity was revealed, the types of women were determined and characterized by the formation based on tolerance development and psychological preparedness for maternity (ideal mother, conformal mother, proactive mother, tolerant non-mother, open mother, selfish mother, egocentric mother); the model of the influence of tolerance of women of all ages on their psychological preparedness for future maternity was developed; the system of forming women's tolerance as a precondition for their psychological preparedness for maternity is substantiated, developed and tested; the essence of the concepts of "tolerance" and "psychological preparedness for maternity" as interconnected personality entities, which have maximized semantic content, are *deepened* and *specified*; systematic approach to the study of the psychological factors of these phenomena development; the knowledge about tolerance as a personality trait, psychological preparedness of women of all ages for maternity, ways and means of maternity optimization *have been developed further*.

The practical value of the study is that the complex of psychodiagnostic techniques, tested by the author to determine the level of tolerance components development, as well as the system to form women's tolerance as a prerequisite for

their psychological preparedness for maternity, can be used in the work of psychological and social services, educational institutions in order to form and develop tolerance. The results and conclusions of the study can be used to create new training courses "Psychology of Tolerance", "Tolerance as a Condition for Psychological Preparedness for Future Maternity" in senior grades of general education schools, maternity schools at women's counseling and in higher education institutions, as well as to supplement the content of the training courses "Pedagogical and Age Psychology", "Psychology of Personality", "Social Psychology", "Psychology of the Family", "Training of Self-Knowledge", "Practicum on Group Psychocorrection" in higher educational institutions for the training of teachers and psychologists.

Key words: tolerance, tolerance development, maternity, psychological preparedness for maternity, parental instructions, maternal position, acceptance, patience, unconditional love structure of tolerance, structure of psychological readiness for motherhood, types of women motherhood.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА

Статті у вітчизняних фахових виданнях

1. Канюка С.І. Формування толерантності жінок різного віку як умови їх психологічної готовності до майбутнього материнства / С. І. Канюка // Науковий часопис. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2016. – Вип. 3 (48). – С. 68-76.

2. Канюка С. І. Особливості типів жінок за сформованістю їх толерантності та психологічної готовності до материнства / С. І. Канюка // Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. – К. : Вид-во «Фенікс», 2017. – Психологія навчання. Генетична психологія. Медична психологія. – Вип. 30. – С. 60-73.

3. Канюка С. І. Система формування толерантності жінок як передумови їх психологічної готовності до материнства / С. І. Канюка // Гуманітарний вісник Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди. – Переяслав-Хмельницький : Вид-во «Переяслав-Хмельницький ДПУ імені Григорія Сковороди», 2017. – Збірник наукових праць. Психологія – Вип. 38. – С. 57–68.

Статті у зарубіжних фахових періодичних виданнях

4. Канюка С.І. Вплив толерантності жінок на формування їх психологічної готовності до майбутнього материнства / С. І. Канюка // Проблеми сучасної психології. Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. – Кам'янець-Подільський : Вид-во «Аксіома», 2017. – Вип. 35. – С. 155- 172.

5. Канюка С.І. Ефективність система формування толерантності жінок як передумови їх психологічної готовності до материнства / С. І. Канюка // Проблеми сучасної психології. Збірник наукових праць Кам'янець-

Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. – Кам'янець-Подільський : Вид-во «Аксіома», 2017. – Вип. 36. – С. 119- 130.

Матеріали наукових конференцій

6. Канюка С. І. Толерантність жінок як умова їх психологічної готовності до майбутнього материнства / С. І. Канюка // Молодь, освіта, наука, культура і національна самосвідомість в умовах європейської інтеграції: Зб. Матеріалів XVIII Всеукр. наук. – практ. конф., Київ, 24 квітня 2015 р. ; у 2-х т. – К. : Вид-во Європейського університету, 2015. – Т. 2. – С. 151- 154.

7. Канюка С. І. Актуальність дослідження толерантності як умови психологічної готовності жінок до майбутнього материнства / С. І. Канюка // Єдність навчання і наукових досліджень – головний принцип університету. Збірник наукових праць звітної-наукової конференції викладачів університету за 2015 рік. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2015. – С. 111 – 113.

8. Канюка С. І. Формування толерантності та психологічної готовності жінок до майбутнього материнства: взаємозв'язок, фактори, принципи, сензитивні періоди для формування / С. І. Канюка // Молодь, освіта, наука, культура і національна самосвідомість в умовах європейської інтеграції: Зб. Матеріалів XVIII Всеукр. наук. – практ. конф., Київ, 21 квітня 201 р. ; у 2-х т. – К. : Вид-во Європейського університету, 2016. – Т. 1. – С. 119- 123.

9. Канюка С. І. Особливості формування толерантності та психологічної готовності жінок до майбутнього материнства / С. І. Канюка // Єдність навчання і наукових досліджень – головний принцип університету. Збірник наукових праць звітної-наукової конференції викладачів університету за 2016 рік. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2016. – С. 216 – 219.

10. Канюка С. І. Взаємозв'язок толерантності та психологічної готовності жінок до майбутнього / С. І. Канюка // Єдність навчання і наукових досліджень – головний принцип університету. Збірник наукових

праць звітно-наукової конференції викладачів університету за 2017 рік. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2017. – С. 159 – 161.

11. Канюка С. І. Змістові та процесуальні основи формування толерантності жінок як передумови їх психологічної готовності до майбутнього материнства / С. І. Канюка // Актуальні проблеми психології особистості та міжособистісних взаємин: Зб. Матеріалів ІХ Міжнар. наук. – практ. конф., Кам'янець – Подільський – Київ Жешів – Ченстохова – Брест – Ружомберок – Копитова - Мінськ, 23 квітня 2017 р. – Кам'янець – Подільський : «Медобори-2006», 2017. – С. 54 - 62.

Науково-методичні посібники

12. Строяновська О. В. Тренінг формування толерантності жінок як умови їх психологічної готовності до материнства / О. В. Строяновська, С. І. Канюка // Особистісно-професійне зростання: психологічні тренінги: навчально-методичний посібник / За ред. проф. Л.В. Долинської, проф. О.В. Темрук. – К. : Каравела, 2017. – С. 451–480.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	15
РОЗДІЛ 1	
ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ДО ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ ЖІНОК РІЗНОГО ВІКУ ЯК УМОВИ ЇХ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ГОТОВНОСТІ ДО МАЙБУТНЬОГО МАТЕРИНСТВА.....	22
1.1. Психологічна готовність жінок до майбутнього материнства як науковий феномен.....	22
1.2. Характеристика толерантності як особистісної риси.....	38
1.3. Особливості формування психологічної готовності жінок до майбутнього материнства та їх толерантності.....	59
Висновки до першого розділу.....	74
Список використаних джерел у розділі 1.....	77
РОЗДІЛ 2	
ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ ЖІНОК РІЗНОГО ВІКУ ЯК УМОВИ ЇХ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ГОТОВНОСТІ ДО МАЙБУТНЬОГО МАТЕРИНСТВА.....	102
2.1. Методичні засади дослідження толерантності жінок різного віку як умови їх психологічної готовності до майбутнього материнства.....	102
2.2. Психологічні особливості прояву толерантності жінок різного віку...118	118
2.3. Вплив розвитку толерантності жінок різного віку на рівень їх психологічної готовності до майбутнього материнства.....	152
2.4. Типи жінок за сформованістю толерантності та психологічної готовності до материнства.....	170
Висновки до другого розділу.....	180
Список використаних джерел у розділі 2.....	185
РОЗДІЛ 3	

ФОРМУВАННЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ ЖІНОК РІЗНОГО ВІКУ ЯК УМОВИ ЇХ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ГОТОВНОСТІ ДО МАЙБУТНЬОГО МАТЕРИНСТВА.....	187
3.1. Змістові та процесуальні основи системи формування толерантності жінок різного віку як умови їх психологічної готовності до материнства...	187
3.2. Ефективність системи формування толерантності жінок різного віку як умови їх психологічної готовності до материнства.....	241
Висновки до третього розділу.....	255
Список використаних джерел у розділі 3.....	258
ВИСНОВКИ.....	265
ДОДАТКИ.....	269

ВСТУП

Актуальність теми. В умовах складної демографічної ситуації в країні, коли малодітність стає життєвою нормою, збільшується кількість розлучень та випадків грубого і жорстокого поводження з дитиною, зростає кількість абортів та осиротілих дітей при живих батьках, які не займаються їх вихованням, недостатньо впроваджуються в практику програми соціальної та психологічної допомоги неблагополучним сім'ям, особливої гостроти набуває проблема підготовки майбутньої матері до народження, виховання і розвитку дитини на більш ґрунтовній основі, з урахуванням досягнень сучасної науки.

Проблема психологічної готовності до материнства вивчається в психології в межах різних підходів: медико-психологічного (В. В. Абрамченко, В. М. Астахов, О. В. Баженова, Д. Н. Ісаєв, Т. Т. Сорокіна та інші); психоаналітичного та системного (В. І. Брутман, О. С. Васильєва, Н. В. Самоукіна, В. К. Чайка та інші); культурно-історичного (Л. С. Виготський, Л. М. Гридковець, Н. П. Коваленко, І. С. Кон, Г. С. Костюк, Т. В. Леус та інші); онтогенетичного (В. В. Васильєва, А. Я. Варга, Д. В. Віннікот, В. І. Орлов, М. С. Радіонова, Г. Г. Філіпова та інші); особистісного (Н. В. Даниленко, Ж. В. Зав'ялова, О. Ю. Іщук, Ю. М. Мальована, О. В. Тіунова та інші) та психолого-педагогічного (М. І. Лісіна, С. Д. Максименко, С. Ю. Мещерякова). Відповідно до певного підходу психологічну готовність жінки до материнства розглядають як: самореалізацію особистісно зрілої жінки (А. Маслоу, Г. Олпорт); спрямованість особистості жінки, що у період вагітності сприяє процесу поетапного формування низки психологічних новоутворень вагітної та супроводжується фізіологічним перебігом вагітності (Н. В. Даниленко); специфічне особистісне утворення, провідною складовою якого є суб'єкт-об'єктна орієнтація стосовно ще ненародженої дитини (С. Ю. Мещерякова, Г. Г. Філіппова); складне, інтегральне, динамічне психологічне утворення, що характеризується процесом внутрішньої особистісної трансформації,

джерелом якого є потреба особистості у самоактуалізації та відчутті ідентичності (О. П. Проскурняк).

Ми розглядаємо психологічну готовність жінки до майбутнього материнства як сукупність базових біологічних інстинктів і особистісних новоутворень жінки, які формуються, змінюються впродовж всього життя під впливом соціокультурних і ціннісних факторів (моделі відносин в сім'ї жінки, її відносин з матір'ю, системи цінностей її оточення) і характеризуються стійкістю до подразників, пов'язаних із народженням дитини (зміни системи відносин, звичного регламенту життя, стану під час вагітності, пологів і післяпологового періоду) (О. П. Проскурняк).

На основі узагальнення психологічних досліджень (Н. В. Даниленко, О. Ю. Ішук, О. В. Тіунова, Г. Г. Філіпова) нами були виокремлені основні умови формування готовності жінки до материнства (операційні - володіння певним набором способів дій, знань, умінь та навичок, мотиваційні - система спонукальних якостей до певної діяльності, соціально-психологічні - рівень зрілості комунікативної сфери особистості, здатність підтримувати стосунки, долати конфлікти та психофізіологічні - готовність до дії відповідних систем організму. Слід зазначити, що толерантність як умова формування психологічної готовності жінки до материнства вивчалася в психології, переважно, дотично (у працях О. В. Могилевської, Г. Г. Філіппової (як умова формування материнського ставлення жінки до дитини в пренатальний період), О. В. Баженової, Л. Л. Баз, Н. В. Даниленко, Л. В. Копил, С. Ю. Мещерякової (як особливість психологічної готовності до материнства), Т. І. Барановської, О. І. Ісеніної, О. В. Попцової (як базова материнська якість), О. І. Захарова, Н. П. Коваленко, Ю. В. Ковальової (як особливість особистості жінки, яка сприяє її адаптації до ситуації вагітності), тоді як саме *толерантність* є необхідною моральною якістю особистості для материнства, яка характеризує терпиме ставлення до інтересів, переконань, вірувань, звичок у поведінці інших людей та виражається в прагненні досягти взаємного розуміння і узгодження різнорідних інтересів і точок зору без застосування заходів тиску

методами роз'яснення та переконання. Близькими за змістом до толерантності є такі феномени, як емпатія до дитини, її прийняття та безумовна любов, які були проаналізовані дотично в працях О. В. Баженової, Л. Л. Баз, Н. В. Даниленко, О. І. Захарова, О. І. Ісеніної, С. Ю. Мещерякової, Г. Г. Філіппової та інших. Варто зазначити, що толерантність як багатокomпонентна та динамічна особистісна риса матері, незважаючи на свою важливість, майже не досліджувалася в психологічній науці, тоді як її вивчення сприятиме пошуку ефективних шляхів оптимізації материнства в цілому. Отже, враховуючи соціальну значущість проблеми та відсутність відповідних наукових розробок, нами було визначено тему дисертаційної роботи: ***«Формування толерантності жінок різного віку як умови їх психологічної готовності до майбутнього материнства»***.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертації входить до тематичного плану науково-дослідної роботи кафедри психології факультету філософської освіти і науки Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова за напрямом «Зміст, форми, методи і засоби фахової підготовки вчителів», затверджена на засіданні вченої ради НПУ імені М.П. Драгоманова (протокол № 5 від 25 грудня 2014 року) та узгоджена Міжвідомчою Радою НАПН в галузі психолого-педагогічних досліджень НАПН в Україні (витяг із рішення Міжвідомчої ради з координації наукових досліджень з педагогічних і психологічних наук в Україні № 1 від 27 січня 2015 року).

Мета дослідження полягала у теоретичному і емпіричному вивченні толерантності жінок різного віку як умови їх психологічної готовності до майбутнього материнства та розробці і апробації системи її формування.

В основу нашого дослідження покладене **припущення** про те, що рівень розвитку психологічної готовності до майбутнього материнства у переважної більшості жінок різного віку є недостатнім. Її сформованість обумовлюється високим рівнем розвитку складових толерантності, оптимізація яких можлива шляхом цілеспрямованого психологічного впливу

на процес їх становлення з врахуванням особистісних і вікових особливостей жінок.

Обрана мета обумовила постановку таких **завдань дослідження**:

1. Визначити теоретичні підходи до вивчення проблеми толерантності жінок різного віку як умови їх психологічної готовності до майбутнього материнства.
2. Емпірично дослідити особливості розвитку складових толерантності жінок різного віку та їх психологічної готовності до майбутнього материнства.
3. Обґрунтувати критерії та визначити показники і рівні розвитку толерантності жінок різного віку.
4. Виявити взаємозв'язок між толерантністю жінок різного віку та їх психологічною готовністю до майбутнього материнства, виокремити типи жінок за сформованістю толерантності та психологічної готовності до материнства.
5. Обґрунтувати, розробити та апробувати систему формування толерантності жінок як умови їх психологічної готовності до материнства.

Об'єкт дослідження – толерантність як умова психологічної готовності жінок до майбутнього материнства.

Предмет дослідження – формування толерантності жінок різного віку як умови їх психологічної готовності до майбутнього материнства.

Для розв'язання поставлених завдань використовувались наступні **методи дослідження**: а) *теоретичні* – класифікація, систематизація, порівняння та узагальнення даних теоретичних та експериментальних досліджень, теоретичне моделювання тощо; б) *емпіричні* – бесіда, тести, психологічний експеримент (констатувальний і формувальний); в) *статистичні методи*: критерій χ^2 Пірсона; коефіцієнт кореляції Спірмена; ранговий U-критерій Мана-Уїтні; ранговий аналог дисперсійного аналізу – Н-критерій Крускала-Уоліса; Т-критерій Уїлкоксона; кластерний аналіз методом k-середніх; обчислення реалізовано за допомогою спеціалізованої мови

програмування для статистичних розрахунків «R» (версія 3.3).

На різних етапах дослідження було використано також діагностичні методики: методика "Ціннісні орієнтації" М. Рокича; методика «Шкала базових переконань» Р. Янова-Бульмана; адаптована анкета "Що таке толерантність?" А.М. Горянської; тест для визначення самоствавлення В.В. Століна, С.Р. Пантелєєва; методика «Емпатійні здібності» В.В. Бойка; методика «Комунікативна толерантність» В.В. Бойко; методика «Короткий індекс самоактуалізації» А. Джоунса, Р. Крендалла; методика дослідження вольової саморегуляції А.В.Зверькова, Є.В.Ейдмана; методика «Рольовий опитувальник дітородіння» М.М.Родштейн; методика дослідження репродуктивної настанови «Факти, що асоціюються з народженням дитини в сім'ї» В.В. Бойко.

Організація та експериментальна база дослідження.

Експериментальна робота проводилася на базі мережі сімейних центрів «Азбука для батьків» (м. Київ). У дослідженні взяло участь 644 жінки віком від 16 до 46 років. Дослідження проводилося відповідно до поставлених завдань впродовж 2014–2016 рр. і включало три етапи: підготовчий, основний та заключний.

Наукова новизна та теоретичне значення дослідження полягають у тому, що:

- *вперше* обґрунтовано і досліджено структуру толерантності за її складовими: ціннісно-мотиваційною, когнітивною, емоційною, поведінковою; виділено критерій визначення (наявність сформованості структурних складових толерантності) різних рівнів розвитку толерантності (дуже низького, низького, середнього та високого), виявлено взаємозв'язок між показниками складових толерантності (термінальними та інструментальними цінностями, базовими настановами, емпатією, самоствавленням, комунікативною толерантністю, самосвідомістю, вольовою саморегуляцією) і психологічною готовністю до материнства жінок різного віку, виокремлено та охарактеризовано типи жінок за сформованістю толерантності та

психологічної готовності до материнства (ідеальна матір, конформна матір, проактивна матір, толерантна не-матір, відкрита матір, егоїстична матір, егоцентрична матір); розроблено модель впливу толерантності жінок різного віку на їх психологічну готовність до майбутнього материнства; обґрунтовано, розроблено та апробовано систему формування толерантності жінок як передумови їх психологічної готовності до материнства;

- *поглиблено і уточнено* сутність понять «толерантність» та «психологічна готовність до материнства» як взаємопов'язаних особистісних утворень, які набули максимального смислового наповнення; системний підхід до вивчення психологічних чинників формування зазначених феноменів;

- *набули подальшого розвитку* знання про толерантність як особистісну рису, психологічну готовність до материнства жінок різного віку, шляхи та засоби оптимізації материнства.

Практичне значення дослідження полягає у тому, що апробований автором комплекс психодіагностичних методик для виявлення рівня розвитку складових толерантності, а також розроблена система формування толерантності жінок як передумови їх психологічної готовності до материнства можуть бути використані в роботі психологічних і соціальних служб, навчальних закладах з метою формування та розвитку толерантності. Результати та висновки дослідження можуть бути використані для створення нових навчальних курсів «Психологія толерантності», «Толерантність як умова психологічної готовності до майбутнього материнства» у старших класах загальноосвітніх шкіл, школах материнства при жіночих консультаціях і у ВНЗ, а також доповнити зміст навчальних курсів «Педагогічна та вікова психологія», «Психологія особистості», «Соціальна психологія», «Психологія сім'ї», «Тренінг самопізнання» у ВНЗ при підготовці педагогів та психологів.

Особистий внесок автора у спільній із О.В. Строяновською програмі «Тренінг формування толерантності жінок як умови їх психологічної готовності до материнства» (навчально-методичний посібник «Особистісно-

професійне зростання: психологічні тренінги) полягає у її теоретичному обґрунтуванні та розробці (80%).

Вірогідність та надійність результатів дослідження забезпечувалися комплексним використанням методів і методик, адекватних завданням дослідження, репрезентативністю вибірки досліджуваних, поєднанням кількісного та якісного аналізу отриманих даних, застосуванням методів математичної статистики.

Апробація та впровадження результатів. Основні теоретичні положення та результати емпіричного дослідження доповідались, обговорювались та отримали схвалення на 6 науково-практичних конференціях (1 – Міжнародній, 5 - всеукраїнських), звітних науково-практичних конференціях викладачів і аспірантів НПУ імені М.П. Драгоманова, засіданнях кафедри психології ФФОН НПУ імені М.П. Драгоманова (2015–2017 рр.).

Впровадження результатів дослідження здійснювалося у мережі сімейних центрів «Азбука для батьків» м. Київ (довідки № 0916/28 від 10.12.16 р.; № 0907/1-Г від 07.09.2017р.; № 0907/2-П від 07.09.2017р.; № 0907/3-Л від 07.09.2017р.).

Публікації. Основні результати дисертаційного дослідження відображено в 11 одноосібних публікаціях, серед яких 3 статті у наукових фахових виданнях України, 2 статті в зарубіжних періодичних фахових виданнях, 6 матеріалів науково-практичних конференцій та навчально-методичному посібнику (у співавторстві).

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається з анотації, списку публікацій здобувача, вступу, трьох розділів, висновків до розділів, висновків, 28 додатків на 87 сторінках та списку використаних джерел, який налічує 309 найменувань (40 з них іноземною мовою). Основний зміст дисертації викладено на 199 сторінках комп'ютерного набору і містить 21 таблицю, 14 рисунків на 18 сторінках. Загальний обсяг дисертації 358 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ДО ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ ЖІНОК РІЗНОГО ВІКУ ЯК УМОВИ ЇХ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ГОТОВНОСТІ ДО МАЙБУТНЬОГО МАТЕРИНСТВА

У розділі 1 представлено аналіз основних теоретичних підходів до проблеми формування толерантності жінок різного віку як умови їх психологічної готовності до майбутнього материнства, досліджено психологічну готовність жінки до материнства як науковий феномен та психологічні фактори, які формують готовність жінок різного віку до материнства, проаналізовано і вдосконалено структуру психологічної готовності жінок до майбутнього материнства, вивчено зміст поняття толерантність, його структуру та сутність як передумови психологічної готовності жінок до материнства з урахуванням їх вікових особливостей.

1.1. Психологічна готовність жінок різного віку до майбутнього материнства як науковий феномен

Проблема материнства привертає увагу психологів довгий час. Кожна людина у своєму житті виконує безліч соціальних ролей. Роль матері вважається однією з найголовніших і відповідальних. Жінка-мати веде дитину по життю, є джерелом життєвого досвіду, який передається з покоління в покоління. Від того, наскільки успішно жінка буде справлятися з роллю матері, залежить розвиток окремо взятої дитини і далі суспільства в цілому. Психологія материнства є однією з найбільш важких і недостатньо розроблених галузей сучасної науки. Г. Г. Філіппова пише, що тема готовності жінок до материнства залишається проблемною [176].

Століттями в різних культурах формувалося особливе ставлення до материнства як до найважливішої духовно-моральної цінності. На

сьогоднішній день соціальне навантаження на жінку сильно збільшилося. Їй стало значно важче, ніж раніше, одночасно займатися трудовою, суспільно-корисною діяльністю і при цьому бути матір'ю. З цього приводу О. В. Матвеева говорить про те, що практична готовність до сімейного життя значною мірою визначає можливість гармонійного поєднання жінкою професійних і сімейних ролей [121].

Актуальність вивчення цієї проблеми продиктована складною демографічною ситуацією в країні. Малодітність стає життєвою нормою. Також, збільшується кількість розлучень, зростає число осиротілих дітей при живих батьках, які не займаються їх вихованням, збільшується кількість випадків грубого і жорстокого поводження з дитиною, недостатньо розроблені програми соціальної та психологічної допомоги сім'ї, і, в першу чергу, жінці, у самосвідомості сучасної жінки функції матері не є головними. Такий висновок можна зробити, спираючись на офіційні дані. Щорічно близько 200-250 тисяч українських жінок, за даними МОЗ, приймають рішення штучно перервати вагітність. Частка жінок, у яких вагітність закінчується абортom, в нашій країні становить не менше 20 %, у Східній Європі цей показник – 14 %, а в Західній Європі – 3 %. «Майже половина українок репродуктивного віку хоча б раз у житті робили аборт» [172]. За даними науково-публіцистичної літератури, можна простежити, що сучасне покоління молодих людей вкрай мало орієнтоване на виконання материнських і батьківських ролей (В. Я. Титаренко, А. Митіль і інші) [166]. Г. Г. Філіппова зазначає, що все частіше батьки, які чекають дитину, нічого не знають про найелементарніші особливості розвитку немовляти, свої обов'язки і функції у догляді за ним [176].

Дослідження проблеми материнства в зарубіжній психології має декілька підходів. Зокрема, представники культурологічного підходу (Е. Бадінтер [209], Р. Бенедікт [210], М. Віновскіс [236], Ж. Вінсент [235], Р. Левайн [222], М. Мід [124], Л. де Моза [219], А. Прост [227], А. Річ [228]) розглядають материнство як феномен культури, який має динамічну природу

та здатний до розвитку. Етологічні концепції материнства, репрезентовані працями Д. Візела, Е. Неша, С. Стернгланда, Н. Тінбергена, Д. Хьюбела, доводять, що, не дивлячись на існування базових біологічних передумов материнської поведінки, вирішальну роль в її формуванні відіграють соціальні чинники [235]. Представники психоаналітичного підходу (Дж. Боулбі [33], Д. Віннікотт [47], М. Ейнсуорт [160], Г. Клаус [221], А. Кеннелл [219], П. Кріттенден [160], З. Фрейд [179]) вивчають стосунки в діаді «мати-дитина» і, перш за все, роль матері в особистісному розвитку дитини. В теоріях соціального навчіння (Дж. Гервітц, Д. Кернс) розглядається взаємодія в діаді «мати-дитина» з точки зору взаємного навчіння та досліджується значення соціального досвіду для формування материнства [218]. Представники теорії материнської депривації (Д. Бенджамін [211], Дж. Боулбі [213], Д. Віннікотт [237], Дж. Гервітц [218], Е. Еріксон [204], М. Раттер [229]) трактують материнство як соціальний чинник, який виступає необхідною умовою повноцінного розвитку дитини. Отже, в зарубіжній психології материнство розглядається як феномен культури, як біологічно закріплена поведінка і як специфічний тип взаємодії. В пострадянській науці дослідження материнства відбувається за такими напрямками: взаємодія матері та дитини; вивчення материнства в ситуації девіації; материнство як самостійний психологічний феномен тощо. Прихильники досліджень дитячо-батьківських відносин (А. Я. Варга [44], Е. Г. Ейдемільер [202]) аналізують материнство як чинник розвитку дитини. Н. В. Дубровіна [70], В. С. Мухіна [130], Є. О. Смірнова [161], які досліджували материнство в ситуації девіації, виявили негативний вплив відсутності матері на розвиток дитини. Материнство як самостійний психологічний феномен розглядала Н. Б. Кедрова [96], наголошуючи на емоційному контакті між матір'ю та дитиною як чинникові, що впливає на становлення позитивного материнства; Є. І. Ісеніна [84], Г. Г. Філіппова [177], детально аналізуючи перинатальний, неонатальний та постнатальний етапи онтогенезу з позиції розвитку дівчинки та специфіки материнської функції на кожному етапі; Н. В. Самоукіна [155], ввівши поняття психологічного проекту,

де обидві сторони діади «мати-дитина» розглядаються як активні; Л. Б. Шнейдер [201], пропонуючи кваліфікувати материнство як психо-соціальний феномен, де формування материнської сфери є результатом вільного духовного вибору жінки; В. С. Мухіна, трактуючи материнство як соціальну відповідальність, як складову частину почуттів особистості жінки, її ментальності [89].

Наукові дослідження проблеми психологічної готовності до материнства здійснювалися в різних галузях науки і, передусім, в медицині, тоді як психологічні та психолого-педагогічні підходи до проблеми підготовки майбутньої матері розроблені меншою мірою.

У межах медико-психологічного підходу дослідники висвітлюють, передусім, специфіку психофізіологічної підготовки майбутньої матері, вплив вагітності на її психічну сферу, зокрема, емоційні стани, когнітивні процеси тощо. Основні напрямки цих досліджень стосуються вивчення пренатального періоду та періоду пологів, а також відхилень станів жінки у ці періоди від норми (В. В. Абрамченко [1], В. М. Астахов [14], О. В. Баженова [16], В. І. Бодяжина [27], С. І. Глущенко [54], А. І. Захаров [74], Д. Н. Ісаєв [83], Н. П. Коваленко [100], Т. Т. Сорокіна [164] та інші); ефективності психологічних і психотерапевтичних засобів у лікуванні патології вагітності й профілактики девіантної материнської поведінки І. А. Бабюк [15], В. Н. Буганова [41], І. В. Забозлаєва [72] та інші); з'ясування, як зміни у психіці жінки під час вагітності відбиваються на плоді та дитині в конкретний період її розвитку (В. В. Абрамченко [1], А. С. Батуєв [21], Н. П. Коваленко [100], О. О. Мурашко [129] та інші). Варто зазначити, що останнім часом проблемі підготовки жінок до материнства присвячено ряд дисертаційних досліджень українських науковців. Зокрема, у роботах Н. В. Даниленко предметом дослідження виступає психологічна готовність жінки до материнства та її особливості у вагітних з гестозами (ускладненнями вагітності). У цьому дослідженні встановлено зв'язок між низьким рівнем психологічної готовності до материнства та наявністю

гестозів у вагітних, виявлено варіанти можливих стилів виховання майбутньої дитини, яким надає перевагу вагітна [65]. У дисертаційній праці Ю. М. Мальованої досліджено специфічні характеристики жінок із загрозою переривання вагітності, які заважають адекватному формуванню материнської сфери, показано, що сімейні фактори функціонують як система, і їхній вплив на жінку також є системним, запропонована психокорекційна програма для жінок із загрозою невиношування вагітності [117].

У межах психоаналітичного та системного підходів наукові праці мають на меті вивчення впливу на формування особистості жінки взаємин з її матір'ю, системи відносин в батьківській сім'ї (В. І. Брутман [37], О. С. Васільєва [46], Н. В. Самоукіна [155], Г. Г. Філіпова [177], В. К. Чайка [192], Т. М. Яблонська [205]).

До окремого наукового напрямку вивчення психологічної готовності до материнства варто віднести психотерапевтичний підхід дослідження, зокрема, клінічно та особистісно орієнтований. В цій галузі, науковці приділяють основну увагу вивченню впливів батьків на можливі психічні порушення дитини (О. І. Захаров, В. І. Гарбузов, Г. В. Шпатковська та інші). Сімейна психотерапія, акцентує увагу на формуванні оптимальних умов для розвитку дитини (орієнтація на «усвідомлюване батьківство»). Дослідники при цьому виділяють якості матері, особливості її переживань, емоційного та фізіологічного стану, які вважають оптимальними і на які вони орієнтуються при дослідженнях [74], [112], [205].

Готовність до материнства з точки зору соціально-культурного (культурно-історичного) підходу полягає у забезпеченні батьками умов для повноцінного розвитку, тобто відповідальності батьків за дитину. Прибічники цього підходу вважають матір джерелом забезпечення цих умов, яке є динамічно змінюваним під впливом часу, культурних і соціальних змін у суспільстві (В. І. Брутман [37], Л. С. Виготський [49], Л. М. Гридковець [58], Н. П. Коваленко [100], І. С. Кон [104], Г. С. Костюк [108], Т. В. Леус

[112], М. С. Радіонова [147], В. М. Сидельнікова [157], О. В. Сідорова [158], Г. Г. Філіпова [176] та інші).

Онтогенетичний підхід ґрунтується на вивченні етапу вагітності, оскільки в цей період відбувається одна з найважливіших трансформацій жінки – становлення материнства (В. І. Брутман [37], В. В. Васильєва [45], А. Я. Варга [44], Д. В. Віннікот [47], А. І. Захаров [74], В. І. Орлов [45], М. С. Радіонова [147], К. Ю. Сагамонова [45], Т. М. Титаренко [166], Г. Г. Філіпова [177], І. Ю. Хамітова [37], Т. М. Яблонська [205] та інші). Вагітність трактується як період життя, сензитивний до загострень психологічних проблем (Н. Н. Авдєєва [2], О. В. Баженова [16], Л. Л. Баз [17], О. А. Копил [106]), як підготовча фаза в розвитку взаємної прихильності матері та дитини (В. І. Брутман [41], А. Я. Варга [44], І. Ю. Хамітова [37]). У дослідженнях цих науковців доведено, що становлення материнської сфери особистості онтогенетично проходить через кілька етапів, у процесі яких здійснюється природна психологічна адаптація жінки до ролі матері.

У сучасних психологічних дослідженнях стверджується думка, що головним фактором психологічної готовності жінки до материнства є її особистісне зростання і гармонізація духовної і фізичної сфер (О. Л. Кононко [105]). Саме тому, на сучасному етапі розвитку психологічної науки актуальності набуває особистісний підхід до підготовки майбутньої матері. Представники особистісно орієнтованого підходу вивчають феномен психологічної готовності до материнства як частину особистісної сфери жінки, а психологічну готовність до материнства пов'язують з формуванням модальності ставлення до майбутньої дитини з власною психічною історією, особистісною зрілістю та психологічною готовністю до виконання даної соціальної ролі (Ж. В. Зав'ялова [73], Т. В. Леус [112], М. С. Радіонова [147], Г. Г. Філіпова [174] та інші). Окрему увагу вони приділяють чинникам, що впливають на психологічну готовність жінки до материнства, та напрямам психологічної допомоги вагітним (О. С. Васил'єва [46], В. В. Васил'єва [45], Н. В. Даниленко [65], М. Ю. Колпакова [103], Ю. М. Мальована [117],

С. А. Мінюрова [125], В. І. Орлова [45], М. І. Радченко [148], К. Ю. Сагамонова [45], та інші). Материнство вивчається в аспекті задоволеності жінкою своєю материнською позицією, як стадія особистісної та статевої ідентифікації (В. І. Брутман [37], М. С. Радіонова [147]). Розглядаючи феномен психологічної готовності до материнства з позиції особистісного підходу, слід враховувати стадії вікової, статевої та особистісної ідентифікації, цей феномен вивчається з точки зору розвитку жінки як особистості, психологічних та фізіологічних особливостей різних періодів репродуктивного циклу. У дослідженні О. Ю. Іщук здійснено аналіз поняття «материнська ідентичність», виявлено, що материнська ідентичність є психологічним новоутворенням розвитку материнської сфери на етапі першої вагітності та взаємодії з власною дитиною. Вона виступає ядром материнської сфери і водночас одним із ключових аспектів формування особистісної ідентичності жінки [87]. Найвищий ступінь психологічної готовності до материнства, безумовно, – етап «зрілої ідентичності», коли вже сформовано поняття як усвідомленого материнства, так і батьківства в цілому. У дисертаційній праці О. В. Тіунової встановлено зв'язок між показниками психологічної готовності до материнства та самоставленням, цінностями, пов'язаними із особистісною зрілістю, визначено психологічні умови формування відповідального ставлення до материнства у старшокласниць [167].

Психолого-педагогічний підхід до вивчення феномену психологічної готовності до материнства ґрунтується на ідеї, що готовність до материнства є результатом тривалого процесу щодо прийняття материнської ролі, який має здійснюватися з дитинства, ґрунтуватися на вікових та особистісних характеристиках дівчинки і жінки, враховувати існуючі соціальні фактори. М. І. Лісіна вважає, що основи особистості, ставлення людини до світу і самої себе, закладаються з перших днів життя у спілкуванні з близькими дорослими [114]. С. Ю. Мещерякова розглядає психологічну готовність до материнства як специфічне особистісне утворення, основою якого є суб'єкт –

суб'єктна орієнтація щодо ще ненародженої дитини, яке проектується після народження немовляти у реальну материнську поведінку і визначає її ефективність [123]. Таким чином, психологічна готовність до материнства розглядається як здатність матері забезпечувати адекватні умови для розвитку дитини, що проявляється в певному типі ставлення матері до дитини, який пов'язаний з цінністю дитини для матері.

Отже, проблема психологічної готовності до материнства та факторів, які на неї впливають, посідає важливе місце у психологічній науці. Основними підходами до її вивчення є медико-психологічний, психоаналітичний, психотерапевтичний, соціо-культурний (культурно-історичний), онтогенетичний, особистісний, психолого-педагогічний тощо.

На нашу думку, психологічна готовність до материнства, з одного боку, є вродженою, інстинктивною властивістю, а з іншого, формується впродовж життя людини під впливом ряду зовнішніх і внутрішніх факторів та є особистісним утворенням, яке притаманне зрілій особистості.

Для проектування діагностики та психологічної роботи з жінкою та її родиною в період планування, очікування, народження і виховання дитини необхідно чітко уявлення про те, що розуміється під готовністю та психологічною готовністю до материнства. Поняття «готовність» у науковій літературі немає чітко окреслених меж та визначається як властивість, як психічний стан суб'єкта, тобто як багаторівнева структура якостей, які в своїй сукупності дозволяють певному суб'єкту продуктивно здійснювати відповідну діяльність (О. П. Проскурняк [145]). За П. К. Анохіним, готовність – це налаштування необхідних функцій психіки на реалізацію активної діяльності, для чого необхідні відповідні біохімічні та фізіологічні передумови [7]. На нашу думку, це визначення є найбільш точним. Дослідження психологічної готовності тісно пов'язане з вивченням таких аспектів розвитку особистості, як настанова (Д. М. Узнадзе [171], О. Г. Асмолов [10]), внутрішня позиція особистості та особистісний зміст, обумовлений співвідношенням мотивів і мети (О. М. Леонтьєв [111]),

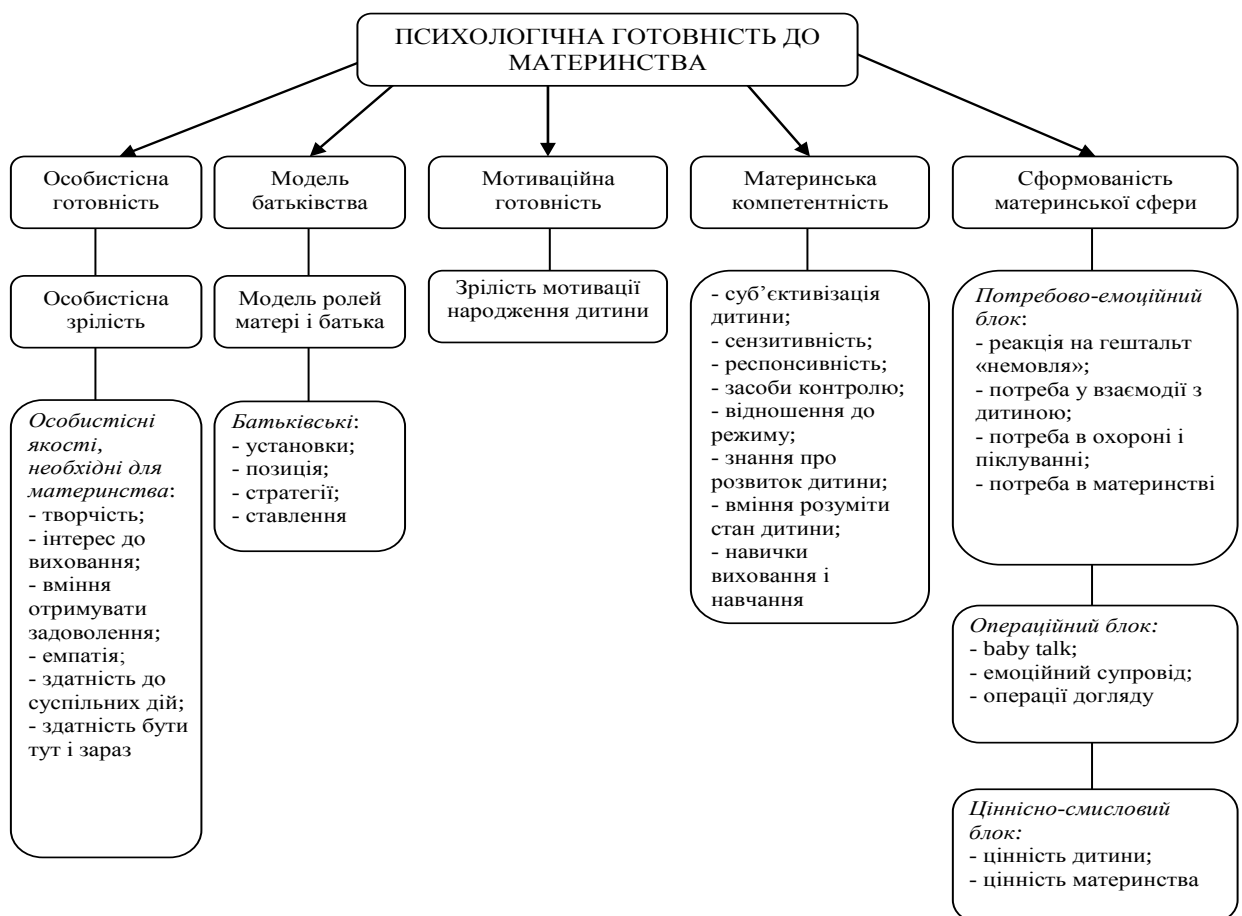
система саморегуляторних утворень, які визначають специфіку діяльності суб'єкта (Н. І. Пов'якель [143]), певна здібність особистості (Б. Г. Ананьєв [6], С. Л. Рубінштейн [154]), внутрішня позиція особистості стосовно соціального оточення та окремих його предметів (Л. І. Божович [28]). Отже, готовність і психологічна готовність до материнства не є тотожними поняттями, хоча деякі автори їх ототожнюють. На нашу думку, готовність до материнства є базисним поняттям, яке включає вікову, фізіологічну та психічну готовність жінки до материнства, але не завжди є усвідомленою, а психологічна готовність, відповідно, – свідчить про усвідомлену готовність жінки до материнства.

Визначення психологічної готовності до материнства у наукових джерелах залежить від підходу, якого дотримуються автори. Зокрема, психологічну готовність жінки до материнства як самореалізацію особистісно зрілої жінки визначають А. Маслоу, Г. Олпорт; Н. В. Даниленко трактує її «як певну спрямованість особистості жінки, яка у період вагітності сприяє процесу поетапного формування низки психологічних новоутворень вагітної та супроводжується фізіологічним перебігом вагітності» [66]; С. Ю. Мещерякова, Г. Г. Філіппова психологічну готовність до материнства розглядають як специфічне особистісне утворення, провідною складовою якого є суб'єкт-об'єктна орієнтація стосовно ще ненародженої дитини [123], [176]; О. П. Проскурняк вивчає психологічну готовність до материнства як складне, інтегральне, динамічне психологічне утворення, що характеризується процесом внутрішньої особистісної трансформації, джерелом якого є потреба особистості у самоактуалізації та відчутті ідентичності [145].

Ми вважаємо, що найбільш повним визначенням психологічної готовності до материнства є визначення О. П. Проскурняк, яка вважає, що психологічна готовність жінки до майбутнього материнства – це сукупність базових біологічних інстинктів і особистісних новоутворень жінки, які формуються, змінюються впродовж всього життя під впливом соціокультурних і ціннісних факторів (моделі відносин в батьківській сім'ї жінки,

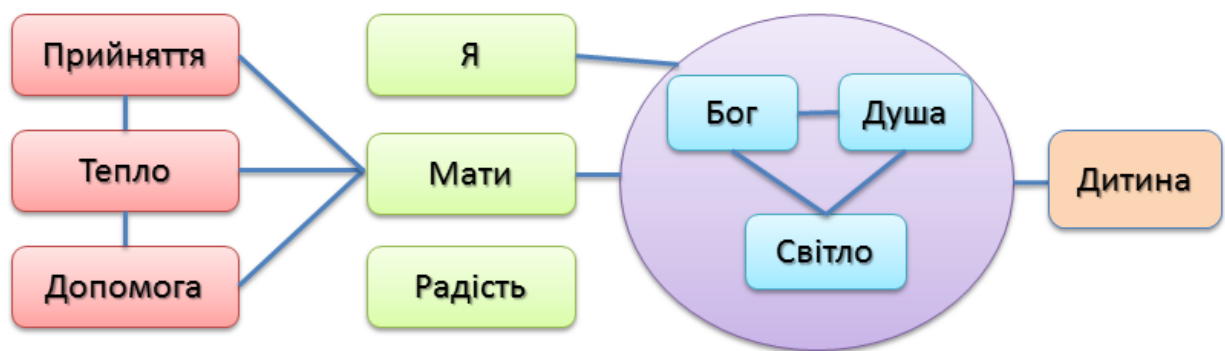
її відносин з матір'ю, системи цінностей її оточення) і характеризуються стійкістю до зовнішніх подразників, пов'язаних із народженням дитини (зміни системи відносин, звичного регламенту життя, фізичного стану, пов'язаного з вагітністю, пологами і післяпологовим періодом) [145].

Зважаючи на вищесказане, психологічну готовність жінки до материнства необхідно вивчати, враховуючи її складові. Як інтегральна характеристика, психологічна готовність до материнства формується з комплексу складових, які, на думку різних вчених, значно різняться. Г. Г. Філіппова виокремлює п'ять основних складових [176]: 1) особистісна готовність; 2) адекватна модель батьківства; 3) мотиваційна готовність (зрілість мотивації народження дитини); 4) сформованість материнської компетентності; 5) сформованість материнської сфери (материнство як частина особистісної сфери жінки).

Рис. 1.1. Структура психологічної готовності жінки до материнства за Г. Г. Філіповою

Всі вищезазначені складові взаємопов'язані між собою, як в аспекті їх онтогенетичного формування, так і психологічної профілактичної та корекційної роботи (див. рис. 1.1). У кожної жінки буде спостерігатися індивідуальна картина змісту всіх складових. В дослідженні І. В. Дармостук аналізується готовність до материнства молодих дівчат, виходячи з їх ціннісної зрілості, що відображається як ступінь зв'язку усвідомлення материнства із власними духовними прагненнями (Бог, душа). Вчена виділяє декілька типів материнства: функціональне, ретрофлексивне, нумінозне. Автор приходить до висновку, що найвищим рівнем психологічної готовності до материнства є так зване нумінозне материнство, що відображається наступною блок-схемою (див. рис. 1.2) [67]:

**Рис. 1.2. Структура готовності до материнства (нумінозне материнство)
за І. В. Дармостук**

І. В. Дармостук пише: «Специфічними характеристиками цього типу материнства є: 1) включеність трансперсональних конструктів у материнський психосемантичний простір, що свідчить про нумінозність материнства, про готовність реалізовувати материнське ставлення не тільки до своєї дитини, але й до людей у цілому; 2) його особистісна забарвленість – здійснення материнства, поєднаного з переживанням радості. Дитина сприймається матір'ю як самостійна цінність, як унікальність, а не як її продовження. Формування даного типу материнства пов'язане, очевидно, зі збереженням первинної альтруїстичної позиції (Д. Брезієр), що є іманентною характеристикою людини й визначає спрямованість Его на сукупність

стратегій, які підтримують позитивний образ об'єкта (близьких значущих фігур)».

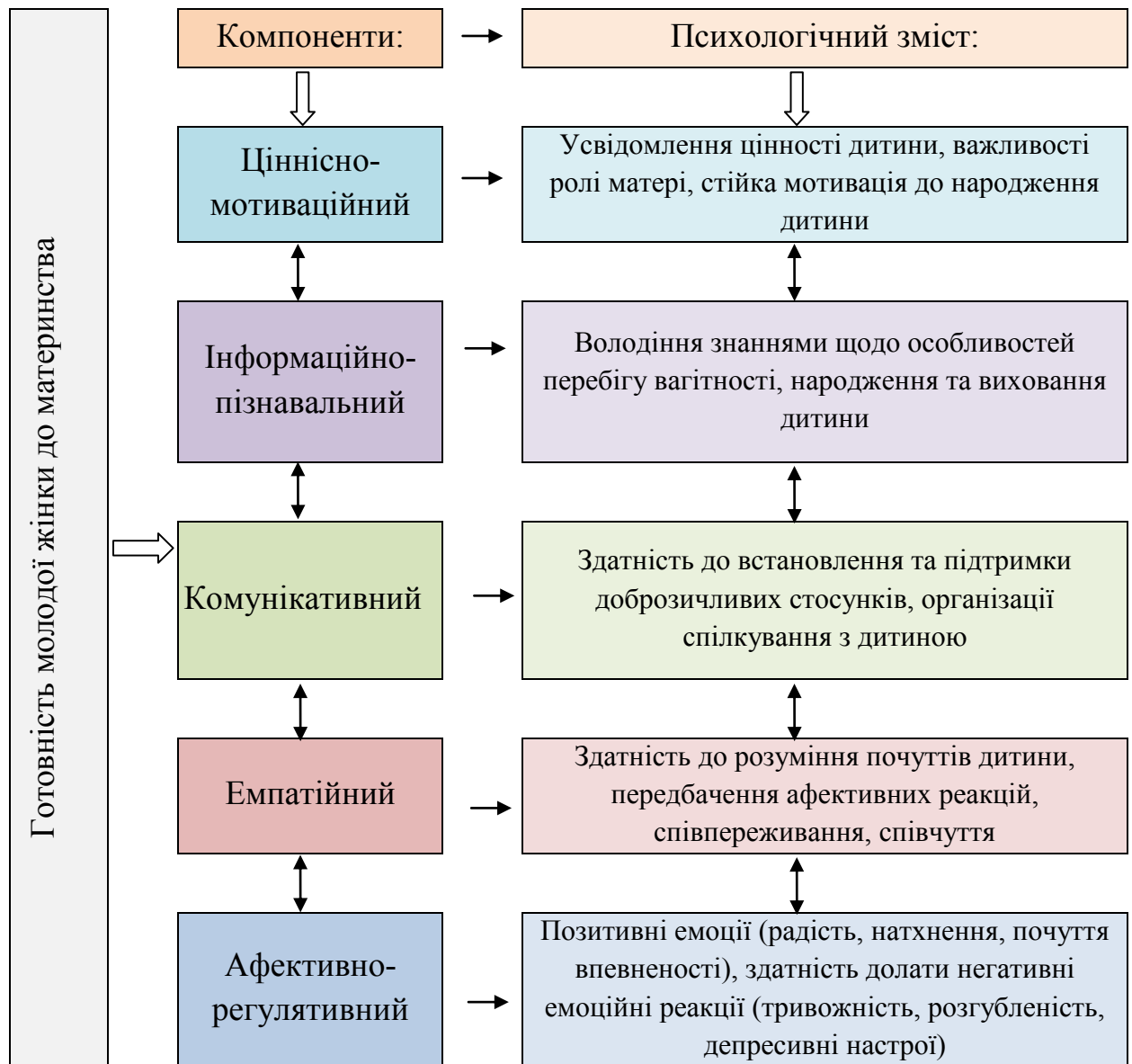
За Н. В. Яремчук, структура психологічної готовності молодшої жінки до материнства включає ціннісно-мотиваційний, інформаційно-пізнавальний, комунікативний, емпатійний та афективно-регулятивний компоненти (див. рис. 1.3) [206].

Ціннісно-мотиваційний компонент передбачає ціннісно-сміслові установки майбутньої матері, пов'язані з усвідомленням цінності дитини, усвідомленням важливості ролі матері, зростанням мотивації жінки до народження дитини.

Інформаційно-пізнавальний компонент передбачає наявність у жінки цілісної системи знань, необхідних у процесі підготовки до народження та виховання дитини, що стосуються, передусім: особливостей перебігу вагітності, можливих психологічних криз, засобів їх передбачення та запобігання, психологічних потреб у міжособистісному спілкуванні, специфіки психологічних потреб розвитку дитини на різних вікових етапах.

Емпатійний компонент передбачає здатність до розуміння почуттів дитини, передбачення її афективних реакцій, співпереживання та співчуття матері. Особливо важливою для материнства є висока розвиненість емоційної, когнітивної та предикативної емпатії, яка проявляється через розуміння та передбачення почуттів, станів і поведінки дитини.

Афективно-регулятивний компонент передбачає навички ефективної саморегуляції особистості, які забезпечать необхідні психологічні умови для дитини в період вагітності, під час та після народження. Сприятливими для дитини є позитивні емоції матері: радість, натхнення, піднесеність, оптимізм, почуття впевненості. Оволодіння майбутньою матір'ю навичками саморегуляції допомагає розвитку стресостійкості, подоланню негативних емоційних реакцій, таких як песимізм, тривожність, розгубленість, депресивні настрої тощо.

Рис. 1.3. Структура психологічної готовності жінки до материнства за Н. В. Яремчук

Отже, вищезазначені автори, вивчаючи структуру психологічної готовності жінок до материнства, основну увагу звертають на особистісні та ціннісно-мотиваційні складові. На нашу думку, структура психологічної готовності жінок до майбутнього материнства є складним ієрархічним утворенням, що складається з психофізіологічної, мотиваційно-ціннісної, когнітивної, емоційної, поведінкової, інформаційно-прикладної складових, які розташовані по мірі сходження від базисних (первинних) до більш свідомих (соціальних), що формуються впродовж життя (див. рис. 1.4):

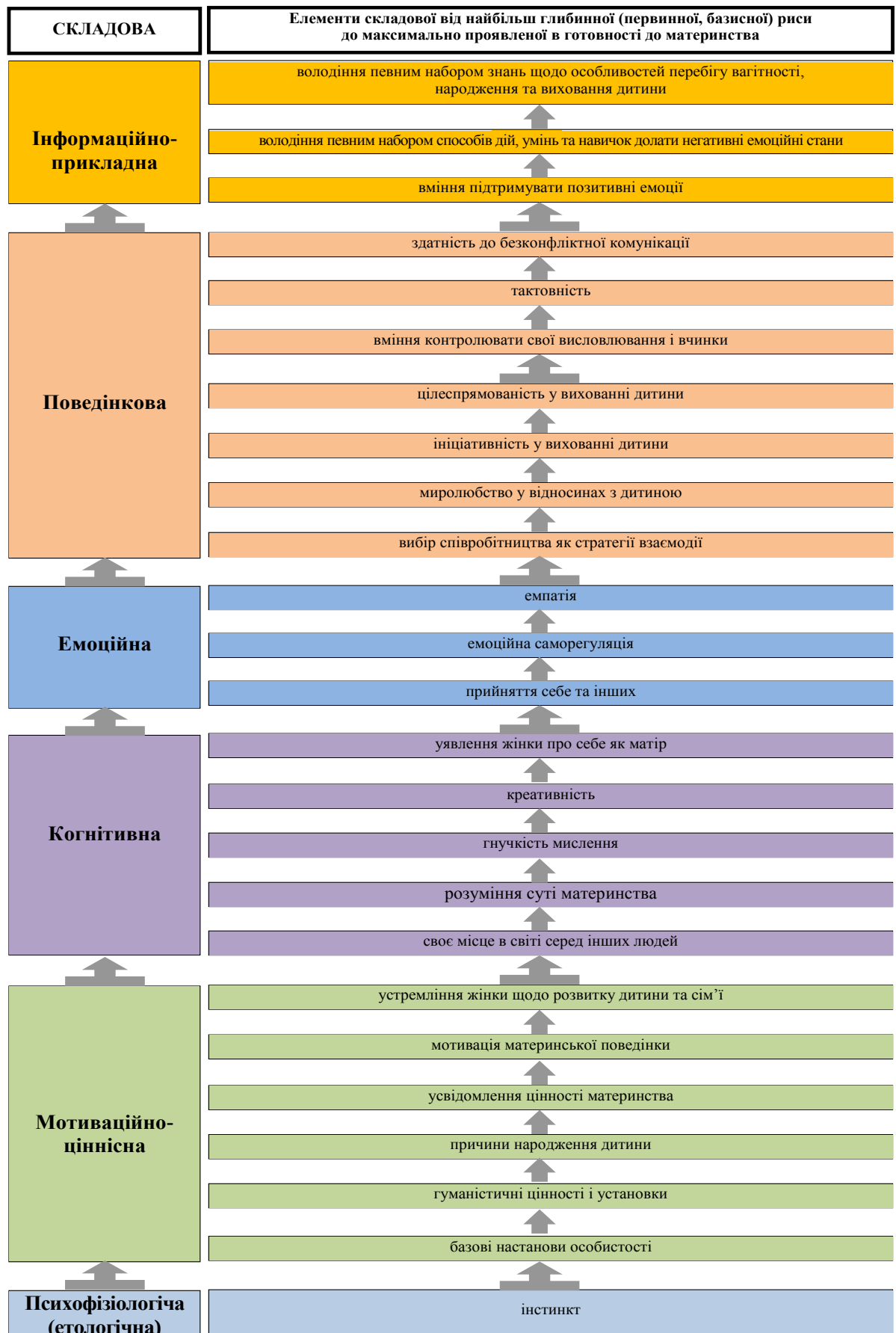
1. Психофізіологічна (етологічна) – інстинкт. Потреба у продовженні роду є однією з базових потреб людини. Окрім цього, фізична зрілість є принциповою умовою для можливості народити дитину.

2. Мотиваційно-ціннісна – мотиви народження дитини, устремління жінки щодо розвитку дитини та сім'ї, гуманістичні цінності і установки, мотивація материнської поведінки, усвідомлення цінності материнства. Залежно від мотивів народження дитини жінка як особистість намагається задовольнити певний рівень потреб. Чим вищий рівень потреб задовольняється через реалізацію материнства, тим вищою є психологічна готовність до нього.

3. Когнітивна – уявлення жінки про себе як матір, розуміння суті материнства, креативність, відповідальність, гнучкість мислення. Цілісне усвідомлення жінкою своєї ролі матері відносно інших ролей визначає те, наскільки жінка зможе реалізуватися як мати та через реалізацію ролі матері реалізуватися як особистість.

4. Емоційна – емпатія, емоційна саморегуляція, самоствавлення. Ця складова визначається мотивами, цінностями материнства і усвідомленням своєї ролі як матері, тобто залежить від когнітивної та ціннісно-мотиваційної складових, оскільки, налаштованість на прийняття і емпатійне ставлення до дитини ґрунтується на усвідомленні глобальних цілей материнства.

5. Поведінкова – позитивна модель поведінки у взаємодії з іншими і дитиною, зокрема, зрілість комунікативної сфери особистості, здатність до безконфліктної комунікації, тактовність, вміння контролювати свої висловлювання і вчинки обумовлюють миролубство у відносинах з дитиною, вибір співробітництва як стратегії взаємодії. Більшість вчинків (поведінкових реакцій) жінка робить на підставі оцінки, яку дає обставинам, подіям чи іншим людям, які є наслідком попереднього досвіду і усвідомлених переконань, які залежать від відповідної сформованості позитивних мотиваційно-ціннісної, когнітивної та емоційної складових психологічної готовності до материнства.

Рис. 1.4. Структура психологічної готовності жінки до материнства за С.І. Канюкою

6. Інформаційно-прикладна – володіння певним набором знань щодо особливостей перебігу вагітності, народження та виховання дитини, способів дій, умінь та навичок долати негативні емоційні стани, підтримувати позитивні емоції тощо. Реалізація материнських функцій потребує усвідомлення алгоритму догляду і виховання дитини. Оволодіння і сам факт бажання оволодіння цими знаннями і навичками свідчить про відповідний ступінь готовності до материнства.

Отже, психологічна готовність до материнства характеризується сукупністю прикладних знань і навичок, тобто, інформаційно-прикладною підготовленістю, поведінковою і емоційною стійкістю та саморегуляцією, мотиваційно-ціннісними прагненнями та настановами, когнітивним усвідомленням та психофізіологічною зрілістю жінки.

Готовність до материнства як психофізіологічне явище тісно пов'язане з біологічним віком жінки. Проведені дослідження показують, що біологічно зріла жінка не завжди буває психологічно готовою до материнства. Зокрема, дослідження О. Ю. Іщук, свідчать про різну психологічну готовність жінок різних вікових груп до перших пологів [87]. Дослідження Н. В. Даниленко, Н. В. Дармостук пов'язують готовність до материнства жінок з їх особистісною зрілістю [66], [67]. Вчені стверджують, що вік від 16 до 18 років не є сприятливим для народження дитини ні у фізіологічному, ні в психологічному плані (С. О. Кашапова [95], В. С. Корсак [107], В. М. Чімаров [197]). У жінок у віці 19-21 року організм цілком готовий до виношування дитини. Але більшість жінок цього віку роблять акцент на навчанні, що є головним мотивом обмеження народжуваності в даному віці (Т. А. Долбіков-Воробей [69], Л. М. Гридковець [58]). У віці 21-23 років, жінка закінчує процес освіти і замислюється про заміжжя, сім'ю, дитину, роботу, але більшість пар в цьому віці ще не вирішили свої матеріальні і житлові проблеми. Окрім того, бажання зробити кар'єру, реалізувати свої можливості може перешкоджати виконувати свої батьківські і подружні обов'язки (В. С. Корсак). Жінка 24-26 років в основному визначається в професійному

плані, тому вона готова до створення сім'ї і народження дитини. В. С. Корсак вважає, що найкращий вік для народження первістка 23-27 років [107]. Після 35 років здатність до зачаття починає знижуватися, велика ймовірність народити дитину з дефектами розвитку. Окрім того, кордон в 26 років пояснюється тим, що, починаючи з 25 років, проявляється наступна закономірність: чим старше жінка, тим частіше вона відмовляється від народження дитини (В. В. Бойко [29]). Тому вік в межах 24–26 років найбільш сприятливий для реалізації жінки як матері.

Таким чином, жінки кожної вікової групи виявляють певні характеристики, що впливають на рівень їх психологічної готовності до материнства і оптимальною умовою психологічної готовності до материнства є точка перетину фізіологічної (біологічної) і психологічної (особистісної) зрілості жінки.

1.2. Характеристика толерантності жінок як особистісної риси

Феноменологія толерантності проникає в усі рівні й пласти реальності: суспільну й індивідуальну свідомість та практику взаємодії й спілкування, структуру особистості та поведінку індивідів. Існуючі на даний час дефініції толерантності свідчать про широкий плюралізм дослідницьких позицій, навіть до діаметрально протилежних, у питаннях визначення ціннісного змісту толерантності, її ролі в духовному й особистісному вдосконаленні людини; пошуку й формуванні шляхів мирного співіснування з носіями інших поглядів, переконань, культур; визначення допустимих меж толерантності щодо відхилень від загальноприйнятих стандартів поведінки і мислення. Жіноча толерантність як складова особистісної сфери жінки є малодослідженою і викликає цікавість в контексті побудови відносин в сім'ї та діаді «дитина-мати». Важливість вивчення толерантності жінок з огляду на це є особливою, оскільки вплив матері на дитину має формуюче значення і в глобальній перспективі впливає на формування толерантної особистості

дитини, що надалі формує толерантне ставлення в суспільстві та толерантне ставлення людей до себе, що є запорукою щасливого самодостатнього суспільства, яке складається з гідних громадян.

Поняття толерантності є досить новим в наукових колах. На сьогоднішній день у філософії, психології та соціології немає однозначного підходу до визначення поняття «толерантність», точніше кажучи, у різних науках поняття «толерантність» має своє специфічне визначення. У соціально-філософській, культурологічній літературі аналіз проблем толерантності міститься в роботах М. М. Бахтіна [22], М. Бубера [40], І. С. Кона [104], Ж. П. Сартра [156], Е. Фромма [183], [185], [187]. Певні аспекти толерантності висвітлені в публікаціях К. С. Гаджієва, М. П. Мchedлова, Г. С. Померанца, В. А. Тишкова. У меншій мірі проблема толерантності вивчена в політології та національно етнічних відносинах. Дотично при вирішенні інших дослідницьких завдань проблему толерантності зачіпають Ю. Бромлей, Л. Я. Гозман, В. П. Макаренко, А. В. Фурман, Є. Б. Шестопап та інші [82]. Спроби теоретичного аналізу самого поняття «толерантність» було вжито О. Хоффе [191], Р. Р. Валітовою [42], В. А. Лекторським [110].

Поняття «толерантність» варіює залежно від того, в якому контексті цей термін використовується. У загальноповжитому розумінні «толерантність» визначається як наполегливість, завзятість і витримка в якій-небудь справі, роботі, здатність терпіти [82]. У соціальному контексті толерантність – це готовність людини дозволяти іншим людям вибирати собі стиль життя і поведінки при відсутності негативних проявів: агресивності, насильства, хуліганських дій, вчинків [64]. Соціологи визначають толерантність як культурну спрямованість, установку, ставлення особистості [162]. З точки зору філософії, толерантність – це світоглядна життєва позиція «за», «проти» принципів, норм, переконань, вироблена в результаті етнічного, духовного досвіду особистості. В системі етичних

знань поняття «толерантність» ототожнюють з поняттям «терпимість» – моральною якістю, що характеризує ставлення до інтересів, переконань, вірувань, звичок, поведінки інших людей, формою поваги до іншої людини, визнання за нею права на власні переконання. Особливо підкреслюється думка, що толерантність – ознака впевненості в собі, усвідомлення надійності своїх власних позицій, ознака відкритої ідейної особистості [132].

У сучасній медичній науці поняття «толерантність» активно функціонує в біології (імунології, фармакології тощо). Р. Бернет, Р. Біллінгем, Л. Brent, М. Гашек, М. Медавар розуміють толерантність як здатність організму без видимої для себе шкоди переносити потенційно несприятливі для нього впливи факторів зовнішнього середовища, зокрема зниження чутливості самого організму, клітин, тканин до дії речовини, що сприяє збереженню гомеостазу [193]. Психологія розглядає толерантність як відсутність або ослаблення реагування на будь-який несприятливий фактор в результаті зниження чутливості до його впливу, підвищення порогу реагування на загрозову ситуацію; властивість біологічної, соціальної системи прийняття іншої системи, її елементів, ненадання їм опору [146]. Поняття «толерантність» активно використовується в психології розвитку особистості та розглядається як особистісне утворення [86] (А. М. Байбаков, Є. Г. Виноградова, Д. В. Зінов'єв, О. А. Овсянникова, О. Б. Скрябіна, Г. У. Солдатова), яке характеризується адекватною самооцінкою, знанням себе, визнанням інших, відповідальністю за свої вчинки, почуттям гумору, прихильністю до інших, самоконтролем, терпінням, здатністю до рефлексії, відсутністю тривожності, високим рівнем товарищескості, вмінням висловлювати свою незгоду, аргументувати відмову від співпраці, відсутністю стереотипів, забобонів [193]. Розглянуті визначення толерантності дозволяють зробити висновок про множинність існуючих підходів, які детерміновані багатоаспектністю самого явища. Ми вважаємо, що поясненням широти трактувань поняття «толерантність» служать

історичні і етнічні аспекти його виникнення і розвитку, специфіка галузей знань та сфер життя, де воно використовується.

Всі підходи до вивчення толерантності можна розділити на: соціальноорієнтований, інструментальний, етичний, аксіологічний, психоаналітичний, особистісний, екзистенційний і поведінковий.

Соціальноорієнтований підхід розглядає толерантність як соціально значущу цінність: характеристику, установку або умонастрій, особливий позитивний спосіб прийняття відмінностей і соціокультурного різноманіття, як норму безконфліктної взаємодії на рівні соціуму та особистості, як загальнолюдську цінність, значення якої зростає з мірою самовизначення особистості (Б. С. Гершунський [52], О. А. Грива [57], В. М. Золотухін [79], Ю. А. Іщенко [86], М. Уолцер [173]).

Прибічники інструментального підходу вважають, що толерантність не завжди можлива в якості позитивної цінності, не може бути розширена витлумачена й абсолютизована, а тому має переважно інструментальну цінність [42], [75], [79], [139], [173], [181] та є перехідним станом «від конфлікту, що загрожує насильством, до взаєморозуміння і співробітництва» О. В. Перцев [139].

Етичний підхід до толерантності здебільшого розвивається в руслі гуманістичних течій, у яких підкреслюється безумовна цінність різних добродійностей і чеснот людини. Представники різних напрямків ненасильства: релігійного (М. Ганді [51], М. Л. Кінг [98], Л. М. Толстой [169]), етичного (А. Гжегорчик [53], А. Гусейнов [63]), суспільно-політичного (Х. Госс-Майер [56], Дж. Шарп [198]), педагогічного (М. Ліпман [113], В. Г. Маралов [118] та В. А. Сітаров [159]) вбачають в толерантності терпимість як самодостатню цінність, ідеал, позитивне благо, добродійність утримання від застосування сили для втручання в думку або дію іншого, головну умову для встановлення гуманних стосунків і водночас як засіб справедливого вирішення гострих політичних та етнічних конфліктів, як шлях до встановлення ненасильницького миру та усунення джерел зла й

несправедливості з життя людей [55]. Толерантність як принцип моральних відносин виводить на проблему визначення міри терпимої поведінки, так званий «парадокс толерантності», сформульований ще Платоном: «Якщо ми безмежно терпимі навіть до нетерпимих, якщо ми не готові захищати терпиме суспільство від атак нетерпимих, в такому разі толерантні люди будуть знищені, а разом з ними і толерантність» [144].

Аксіологічний підхід ґрунтується на розгорнутій аргументації негативного і позитивного аспектів толерантності. Негативний аспект полягає у стримуванні неприязні у поєднанні або з відстроченою негативною реакцією, або із заміною її на більш позитивне реагування (П. Кінг [98]). Позитивний аспект, за П. Ніколсоном [226], вимагає того, щоб приймати моральну цінність такого вільного вияву ідей, тобто прийняття іншого таким, яким той реально є, але при цьому суб'єкт не відмовляється від власної позиції і не нав'язує її партнеру чи опоненту (С. Мендас [225]).

Психоаналітичний підхід розглядає терпимість як ірраціональне утворення. З. Фрейд звертає увагу на той факт, що навіть за відсутності великих відмінностей між людьми, які перебувають у близьких емоційних стосунках, виникає проблема терпимості, що проявляється в амбівалентності почуттів. Нетерпимість до близької людини зумовлюється себелюбством, нарцисизмом, коли «індивід поводить себе таким чином, немов би випадок відхилення від його індивідуальних форм уже є критикою останніх і містить виклик їх переробити» [180].

Екзистенційний підхід поділяється на філософську, культурологічну та ціннісно-смыслову концепції.

Філософська концепція (М. Бубер [40], Г. Марсель [119], Г. Муньє [128], К. Ясперс [207]) полягає у вивченні толерантності як позиції поваги людської свободи, самосвідомості й саморозвитку, зосереджених на ствердженні духовної цінності людини, невимушеного спілкування вільних особистостей.

Представники культурологічної концепції (С. С. Аверінцев [3], Г. С. Батищев [20], М. М. Бахтін [22], В. С. Біблер [25]) акцентують увагу на екзистенційних засадах культури толерантної свідомості, що виявляється в культурі розуміння, непогодження, прощення, коли несхожість інших сприймається як цінність.

Екзистенційно орієнтовані психологи (Б. С. Братусь [34], С. Л. Братченко [35], В. В. Знаков [78], Ю. А. Іщенко [86], Д. А. Леонтьєв [111]) уособлюють ціннісно-сміслову концепцію вивчення толерантності, зосереджуючись на аналізі варіантів породження досвіду, що має сенс для суб'єкта. Визначальним чином на формування сенсу фактів, подій, вчинків впливає ціннісно-смістова позиція суб'єкта, орієнтованого на діалог. Переживаючи екзистенційну ситуацію «перетерплюваності й страждальності від факту інакшості інших», індивід опиняється перед вибором: подолати внутрішній дискомфорт, проявивши терпимість, і стати суб'єктом діалогічного спілкування, або бути нетерпимим, піддавшись своїм негативним емоціям [86].

Особистісний підхід (Г. Л. Бардієр [19], С. К. Бондирєва [32], І. Б. Гриншпун [62], Д. В. Зинов'єв [77], Д. А. Леонтьєв [111] та інші) ґрунтується на позиції, що толерантність є особистісною властивістю, комплексність якої виражається у сукупності рис та якостей, що утворюють її структуру, а також таких, які мають самостійне значення й за межами особистісного простору толерантності.

Поведінковий підхід вивчає толерантність як особливий тип поведінки в конфліктних ситуаціях, зорієнтований на узгодження конфлікту, що є одним з етичних і психологічних факторів конструктивного вирішення конфлікту (А. Т. Ішмуратов [85], Б. І. Хасан [190]).

Отже, дефініція «толерантність» має широкий діапазон трактовок від вимушеного терпіння всупереч своїм інтересам до глибоко свідомої позиції індивіда. На нашу думку, толерантність жінок, як ймовірно важливе особистісне утворення, що впливає на формування їх психологічної

готовності до материнства, треба розглядати з позиції екзистенційно-гуманістичного, зокрема, ціннісно-смислової концепції, та особистісного підходів, тобто як утворення, що формується людиною усвідомлено і ґрунтується на її активній життєвій позиції та особистісних рисах. Спираючись на психологічний зміст толерантності, ми вважаємо, що толерантність – це здатність особистості адекватно сприймати й оцінювати ситуацію, уміння проявляти при цьому терпимість, такт, готовність враховувати мотиви, цілі та інтереси інших, прагнення до співробітництва та діалогу в поєднанні з відповідальністю за їх реалізацію.

У дослідженнях українських науковців дотично вивчається взаємозв'язок між толерантністю і психологічною готовністю до материнства. Зокрема, Н. В. Даниленко було доведено, що рівень психологічної готовності до материнства зростає з підвищенням рівня толерантності жінки [65].

На основі вивчення психолого-педагогічних досліджень нами були виокремлені наступні функції толерантності: 1) орієнтовна; 2) регуляторна або адаптаційна; 3) мирозабезпечуюча; 4) культурозберігаюча; 5) феліцитологічна; 6) креативна; 7) комунікативна; 8) управління когнітивними процесами, розвитку і «енергізації» психічного стану суб'єкта; 9) ціннісна; 10) ґносеологічна; 11) прогностична та превентивна.

Є. Ю. Клепцова фіксує увагу на наступних функціях: 1) синдикативні – виражаються у згуртуванні груп; 2) трансляційні – для виконання спільної діяльності, навчання, передачі знань; 3) адаптивні – пристосування до несприятливих факторів середовища; 4) активні – можливість зміни чужої думки, поведінки, іншої людини; 5) конгруентно-емпатійні; 6) епістемілогічні; 7) гедоністичні [99].

А. М. Байбакова виокремлює такі функції толерантності: 1) стійкості; 2) спонукальна; 3) адаптаційна; 4) оціночно-прогностична; 5) інтегруюча [94].

А. М. Горянська пропонує підхід, в якому функції толерантності є похідними від видів толерантності. Науковець виокремлює наступні функції, які виконує толерантність в системі людських відносин [55]:

1) адаптаційна, яка на індивідуально-психологічному рівні забезпечує пристосування до несприятливих факторів середовища, сприяє задоволенню базових потреб у безпеці, захищеності, приналежності, пов'язана з вольовими зусиллями (витримка, самовладання, саморегуляція); на соціально-психологічному рівні виконує функцію соціалізації, готує підростаючу людину до налагодження прийнятних стосунків з реальним соціальним середовищем;

2) культуротворча – створення прийнятних умов цивілізованого співіснування та культурного діалогу великих і малих соціальних груп, які різняться за способом життя та основними інтересами;

3) інструментальна – засіб, напрям розвитку потенційно конфліктної ситуації до її конструктивного вирішення, що забезпечується через послідовну реалізацію системи моральних принципів, правил і норм толерантності як бази для встановлення, регулювання і підтримки контактів між людьми з урахуванням специфіки конкретної ситуації (усвідомлення свого місця в системі рольових, статусних, ділових, міжособистісних зв'язків спільноти, в якій має діяти суб'єкт);

4) комунікативна – підвищує ефективність спілкування, сприяючи розумінню й прийняттю відмінностей, індивідуальностей партнерів по спілкуванню. У межах цієї функції виділяють: а) трансляційну – забезпечує взаєморозуміння в процесі виконання спільної діяльності, передачі знань; б) синдикативну – забезпечує згуртованість і стабільність великих і малих груп, стимулюючи подальший моральний розвиток і самовизначення особистості в спілкуванні та взаємодії в групі;

5) креативна або орієнтаційно-евристична, прогностична – характеризується пізнавальним інтересом до відмінностей, стійкістю до інформаційної невизначеності, сприяє вияву спонтанності, розширенню меж

пізнання, подоланню емоційно-пізнавальних бар'єрів, прийняттю інших думок та варіантів вирішення проблем;

6) ціннісно-сміслова або мотивуюча – формуюча основа гуманістичної спрямованості особистості (соціальних установок, цінностей, ідеалів, переконань, особистісних смислів) та її позиції (диспозиційна толерантність), оптимізує процес спілкування, розвиток самооцінки, саморегуляції, здібностей до самореалізації творчого потенціалу учасників діалогу, їх самоактуалізації;

7) конгруентно-емпатійна – підвищує здатність співчувати й співпереживати іншому, приймати себе і партнера такими, якими ми є, що поєднує внутрішню свободу особистості й самодостатність.

Функції толерантності досить значущі як для кожної особистості, так і для суспільства в цілому. Вони покликані створювати не лише передумови для стабілізації стосунків на всіх рівнях суспільного буття, але й формувати культуру толерантності, відкривати нові шляхи для розкриття творчого потенціалу людини в різних сферах спілкування. В межах нашого дослідження функції толерантності є цікавими як фактор взаємного впливу в діаді «мати-дитина», оскільки завдяки функціям, які виконує толерантність, на нашу думку, забезпечується її збереження, підтримка і розвиток. Окрім того, з одного боку, толерантність формується під впливом зовнішніх факторів, але з іншого, сама має вплив на оточення, що свідчить про важливість сформованості толерантності жінки як способу впливу на дитину і є цікавим з позиції, чи має цей вплив зворотню дію у напрямку від дитини до матері.

Толерантність не є одномірною базисною рисою, що може бути визначена конкретною психічною чи поведінковою характеристикою, вона є складним інтегральним показником, для пояснення якого слід визначити його структуру. Підходи до структури толерантності в психології також неоднозначні. У психолого-педагогічних дослідженнях вказується практично єдина кількість її компонентів: від трьох до чотирьох.

Так, Н. К. Бахарєва розглядає такі компоненти толерантності: когнітивний (уявлення суб'єкта про себе, своє місце в світі серед інших людей, розуміння суті явищ, фактів суб'єктивного буття, законів життя людей; креативність, відповідальність, зрілість, гнучкість мислення), емоційно-оціночний (ставлення суб'єкта до себе, інших, групи, в якій він живе і працює; емоційна стійкість), поведінковий (конкретні вчинки, дипломатичність, альтруїзм) [67].

М. А. Перепеліцина виділяє в педагогічній толерантності наступні компоненти: мотиваційно-ціннісний (усвідомлення цінності толерантності в процесі суспільного облаштування, соціалізації особистості), когнітивний (знання сутності; усвідомлення багатовимірності навколишнього світу; знання особливостей своєї особистості, знання особливостей організації педагогічного процесу в полікультурному освітньому просторі), емоційно-вольовий (емоційна саморегуляція; цілеспрямованість, ініціативність в організації виховання толерантності у школярів), комунікативно-діяльнісний (володіння способами толерантної взаємодії з різними представниками соціуму; самоорганізація і ділова активність, креативність у виборі методів і форм утримання та моделювання виховного процесу, здатність пізнавати і приймати інтереси, особливості, можливості учнів) [77].

На думку Є. Ю. Клепцова, можна виділити такі компоненти толерантності: мотиваційно-ціннісний (прийняття, розуміння філософсько-етичних цінностей ненасильства, мотиви допомоги, співпраці, любові), когнітивний (розвиненість механізму прийняття); емоційно-вольовий (терпіння, емпатія, любов, врівноваженість, емоційна стійкість, подолання дратівливості, самоконтроль, саморегуляція), поведінковий (асертивна поведінка – співпраця, способи спілкування, поступливість, способи переконання, роз'яснення, погодження) [68].

В. А. Панін розглядає наступні компоненти: мотиваційний (гуманістичні цінності і установки, мотивація толерантної поведінки, вибір співробітництва як стратегії взаємодії), інструментальний (здатність бути

толерантним, сформованість певних психічних властивостей і якостей, що працюють на толерантність), інтерактивний (толерантні способи взаємодії, зразки толерантних інтеракцій, необхідні індивіду для реалізації особистісних якостей терпимості і миролюбства) [193].

Ю. В. Кузнєцова звертає увагу на: мотиваційно-ціннісний компонент (цінності поваги людини, прав, свобод, рівноправності людей, цінність відповідальності за власне життя і визнання такої за кожною людиною), когнітивний компонент (визнання складності, багатовимірності, різноманіття світу, розуміння та оцінювання різними людьми), емоційно-вольовий компонент (емпатія, афективна толерантність), конативний компонент (здатність до толерантного висловлювання, відстоювання власної позиції, готовність до толерантного ставлення, вміння домовлятися) [109].

О. А. Спіцина називає такі компоненти: мотиваційно-ціннісний (засвоєння ціннісної орієнтації толерантної поведінки і розповсюдження; прийняття цінностей), когнітивний (знання про способи толерантного реагування, розуміння, знання про способи реагування і прояву співчуття, підтримки, вміння просити і приймати допомогу), емоційно-вольовий (оцінка, сприйняття, прояв терпимого ставлення до інших, креативність, самовладання, витримка), поведінковий (реагування, прояв стриманості, конструктивна реакція на провокуючі питання і конфліктні ситуації) [165].

Е. Г. Левченко виділяє ядерні частини структури толерантності [94]: емоційну стійкість, комунікативну компетентність, асертивність, емпатію.

А. М. Горянська, аналізуючи структуру толерантності, доходить висновку, що толерантність є цілісним утворенням зі своєю логікою і структурою і складається з диспозиційного, когнітивного, емоційного та поведінкового компонентів. Когнітивний, емоційний та поведінковий компоненти – це операційна складова (знання, уміння й здібності). Системоутворюючим є диспозиційний (ціннісно-смысловий) компонент, який визначає мотиваційну спрямованість комплексу фіксованих

світоглядних і комунікативних установок, диспозицій, переконань особистості, що позначається на виборі засобів впливу на іншу людину [55].

Узагальнюючи вищепроаналізовані структурні компоненти толерантності, можна зробити висновок, що толерантність є складним інтегральним утворенням, яке складається з наступних структурних складових: ціннісно-мотиваційної, когнітивної, емоційної і поведінкової.

Ціннісно-мотиваційна складова включає сукупність ціннісних орієнтацій особистості (любов, щастя інших, щаслива сім'я, широта поглядів, відповідальність, вихованість, самоконтроль, чуйність, життєрадісність, чесність, прийняття недоліків іншого тощо) і систему її базових переконань та настанов (переконаність у доброзичливості світу, цінності власного «Я», доброті людей тощо).

Когнітивна складова включає умонастрої, відкритість досвіду, ментальну гнучкість, критичність мислення, тобто, сприйняття, усвідомлення, розуміння й прийняття людиною складності, багатовимірності як життєвої реальності взагалі, так і варіативності її сприйняття, розуміння й оцінювання різними людьми, а також, відносності, неповноти й суб'єктивності власних уявлень і своєї картини світу, що забезпечують рефлексивна свідомість і мислення.

Емоційна складова включає емпатію (складну психологічну систему забезпечення "Я - Ти" зв'язку, специфічну форму відображення об'єктивної реальності, якою є внутрішній життєвий світ іншої людини) та ауто толерантність (само ставлення, ауто симпатію, самоінтерес тощо).

Поведінкова складова включає наполегливість та самоконтроль, тобто волюву саморегуляцію, вміння вибачати іншому помилки, вміння згладжувати неприємні почуття при зіткненні з некомунікабельними якостями партнерів, вміння пристосовуватись до характеру, звичок, бажань інших, тобто комунікативну толерантність та самоактуалізацію.

Відсутність єдиного загальноприйнятого визначення толерантності призводить до того, що в теоретичних підходах і в її діагностиці на сьогоднішній день використовується принцип зіставлення протилежностей:

толерантність і інтолерантність. Окрім того, робляться спроби впорядкувати різноманітні види і форми толерантності. Види толерантності вивчає багато дослідників (В. А. Лекторський [110], А. В. Зімбулі [75], В. А. Петрицький [140] та інші). О.А. Чебикіна аналізуючи різні підходи до класифікації видів і типів толерантності, виділяє наступні [193]:

А) за проявом толерантності як суспільної свідомості.

В. А. Лекторський виділяє такі види толерантності: 1) толерантність як байдужість – байдужість до існування різних поглядів; 2) неможливість взаєморозуміння – повага до іншого, якого я не можу розуміти; 3) поблажливість до слабкості інших; 4) розширення власного досвіду, критичний діалог – повага до чужої позиції в поєднанні з установкою на взаємну зміну позицій [110].

За Г. Л. Бардієр, є три основні сфери толерантності: 1) соціальні стосунки; 2) соціальне пізнання; 3) соціальна поведінка. Види толерантності також визначаються обумовленістю відмінностей: біологічних, культурно-історичних або соціальних [19].

Згідно Н. Я. Макаровій, толерантність може бути: 1) цивілізаційною; 2) міждержавною; 3) етнічною; 4) соціальною та 5) індивідуальною [99].

І. В. Крутова виділяє: 1) конфесійну; 2) політичну; 3) соціальну; 4) наукову; 5) культурну; 6) етнічну толерантність [126].

Існує типологізація толерантності за соціальними сферами її буття (М. Мацковський): 1) гендерна толерантність; 2) вікова толерантність; 3) освітня толерантність; 4) міжнаціональна толерантність; 5) расова толерантність; 6) релігійна толерантність; 7) географічна толерантність; 8) міжкласова толерантність; 9) фізіологічна толерантність; 10) політична толерантність; 11) сексуально орієнтована толерантність; 12) маргінальна толерантність (толерантність щодо маргіналів) [122].

Б) за рівнем, на якому виявляється толерантність: 1) індивідуальна; 2) міжгрупова; 3) міжособистісна толерантність.

Індивідуальна толерантність є чеснотою, тобто нормою поведінки відповідальної особистості. Ауто толерантність – характеристика людини, яка пізнає і визнає своє «Я», приймає себе такою, якою вона є, аналізує свої слова і вчинки, робить висновки зі своїх помилок (К. Р. Роджерс, Дж. Бюдженаль). Міжгрупова толерантність проявляється і виникає в процесі сприйняття однією групою іншої. Міжособистісна толерантність – відносини між окремими індивідами, прийняття, повага індивідуальності іншої особистості без втрати почуття збереження власного «Я» [126]; готовність особистості до усвідомлених дій, спрямованих на досягнення гуманістичних відносин між людьми [165]; невід’ємна характеристика професіоналізму у сфері діяльності в межах взаємодії «людина-людина» [101]. Аналогом міжособистісної толерантності є комунікативна толерантність. В. В. Бойко поділяє її на кілька видів: 1) ситуативну (терпиме ставлення певної особистості до певної конкретної людини); 2) типологічну (терпиме ставлення людини до узагальнюючого типу особистостей або груп людей); 3) професійну (терпиме ставлення до узагальнюючого типу людей); 4) загальну комунікативну (терпиме ставлення до людей в цілому, обумовлене життєвим досвідом, установками, властивостями характеру, моральними принципами, станом психічного здоров’я людини) [29].

В) за внутрішньою мотивованістю і ціннісним змістом.

А. В. Зімбулі, В. А. Петрицький виділяють такі види толерантності: 1) квазітерпимість; 2) псевдотерпимість; 3) негативна терпимість; 4) позитивна терпимість [75]; [140].

Під квазі толерантністю (від лат. *Kvasi* – «начебто») розуміються види стриманості в контактах, когнітивних, афективних, мотиваційно-ціннісних і поведінкових реакціях і оцінках, які виступають зовні як терпимість. Під псевдотолерантністю (від грец. *Pseudos* – «помилкові, удавані») – випадки прояву стриманості в емоційних ситуаціях з метою свідомого введення когонебудь в оману. Негативна терпимість характеризується байдужістю,

пасивністю, зловмисним невтручанням, показним цинізмом. Позитивну терпимість обумовлюють мотиви уваги, розуміння, симпатії.

Г) за результатами толерантної (стриманої) поведінки. В. А. Петрицький розрізняє: 1) морально-деструктивну і 2) морально-конструктивну толерантність – позитивно мотивовані прояви терпимості, що ведуть до негативного або позитивного результату [140].

Д) з позиції відношення до толерантності як до чинника стійкості виокремлюються два види толерантності: 1) зовнішня і 2) внутрішня.

Зовнішня толерантність (до інших) – переконання в тому, що інші люди можуть мати свою позицію; характеризує культуру відносин у суспільстві. Внутрішня толерантність (внутрішня стійкість) – здатність зберігати рівновагу в різних несподіваних ситуаціях; здатність приймати рішення і діяти [94].

Окрім того, у внутрішню толерантність входять 1) психофізіологічна і 2) фрустраційна толерантності.

Психофізіологічна – відсутність або послаблення реагування на будь-які несприятливі фактори в результаті зниження чутливості.

Фрустраційна – здатність протистояти різного роду життєвим труднощам без втрати психологічної адаптації, в основі якої лежить здатність адекватно оцінювати реальну ситуацію і можливість передбачити вихід із ситуації [94].

Ж) з позиції оцінки толерантності як багаторівневого динамічного явища суспільної й індивідуальної свідомості.

Толерантність може виявлятися в різних типах поведінки, спілкування й взаємовідносин людей.

Згідно моделі Р. В. Габдреева [82], є сім рівнів розвитку толерантності особистості, на кожному з яких толерантність проявляється по-своєму:

1) рівень, що характеризує культуру усвідомленого відображення, спирається на індивідуальні особливості людини, тип нервової системи;

2) рівень культури переживання характеризується розвиненістю емоційно-вольових навичок, вмінням витримувати сильні емоційні навантаження;

3) рівень культури діяльності проявляється в навчальній, трудовій, суспільно корисній діяльності, у спілкуванні, відображає рівень інтелектуального розвитку;

4) рівень культури поведінки – зовнішнє відображення внутрішніх особистісних утворень людини, до яких прийнято відносити спрямованість, Я-концепцію, самооцінку, рівень домагань. Виділяють два типи поведінки людини: толерантний і інтолерантний. Толерантний шлях вибирає людина вільна, доброзичлива, з позитивною Я-концепцією. Шлях інтолерантності характеризується уявленням про власну винятковість, прагненням переносити відповідальність на оточення, потребою в порядку, бажанням сильної влади;

5) рівень, що характеризує культуру спілкування, проявляється у комунікативних навичках особистості;

6) рівень управління культурою активності, заснований на мотиваційній сфері (переживання, діяльність, спілкування, поведінка);

7) рівень соціально-політичної культури – вищий рівень психологічної активності (позиції, переконання, ідеали особистості).

3) за рівнем і межами толерантності.

За ієрархічним принципом толерантність можна класифікувати від першого (оптимального) до нижчого (песимістичного) рівнів:

1) протекціоністська толерантність полягає в тому, що суб'єкт толерантності не тільки абсолютно неупереджено ставиться до об'єкта, але і робить все можливе, щоб допомагати йому;

2) ціннісна толерантність – це система цінностей і зразків поведінки, пов'язана з неухильною відповідністю поведінки принципам толерантності;

3) прихована інтолерантність проявляється в тому, що суб'єкт розуміє важливість принципів толерантності і небезпеку або моральну неадекватність

декларації ідей інтолерантності або інтолерантності дій, але в силу внутрішніх симпатій і антипатій, власних установок і поглядів, ставиться упереджено до інших; його ставлення і висловлювання носять явно непублічний характер і не можуть впливати на суспільні настрої і дії;

4) вербальна інтолерантність полягає в тому, що суб'єкт вважає можливими і іноді навіть необхідними публічні висловлювання своєї інтолерантної позиції; він вважає неможливим для себе які-небудь публічні дії – насильство, заборони тощо, але не вважає за необхідне приховувати свої погляди;

5) агресивна поведінкова інтолерантність проявляється в тому, що суб'єкт вважає виправданою підготовку і здійснення певних дій, спрямованих на заборону, обмеження діяльності або насильство щодо об'єкта інтолерантності; ці дії пояснюються його розумінням соціальної справедливості, сильним ступенем відчуження від об'єкта, низьким рівнем правової культури; нерідко така поведінка пов'язано з певним рівнем соціалізації або навіть установками на девіантну або кримінальну поведінку.

Межі й норми, тобто міра (рівень) толерантності окремих осіб базуються на внутрішніх, морально-етичних (стриманість, терпимість, вихованість, самовладання, тактовність) і зовнішніх нормативних чинниках (законослухняність, правова компетентність, культура поведінки).

Наприклад Г. Зіммель, аналізуючи з позицій формальної соціології конкретну взаємодію між людьми, спілкування як соціальність, визначив тактовність як установку толерантності, що полягає в «обмеженні індивідуальних поривань там, де цього вимагають права інших» [76].

А. М. Горянська пропонує класифікацію типів толерантності за наступними критеріями [55]:

I. За мірою активності суб'єкта у ставленні до відмінностей: реактивна, адаптивна, перетворююча;

II. За мірою вияву толерантного ставлення: абсолютна та відносна (обмежена певними умовами);

III. За характером вияву позиції в значущих для індивіда ситуаціях: стійка, непослідовна та ситуативна;

IV. За характером ідентифікації з об'єктом толерантності: природна (толерантність ідентичності) і проблемна;

V. За домінуючою спрямованістю толерантності: гуманістична, раціонально-прагматична та егоїстична.

Таким чином, аналіз видів та типів толерантності на предмет з'ясування особливостей їх впливу на свідомість і поведінку суб'єктів спілкування й взаємодії показав, що в авторських класифікаціях відсутня однастайність в термінологічних назвах, яка викликає плутанину й непорозуміння. Різні види і типи толерантності суттєво відрізняються одні від одних як в цільовому, так і в змістовному планах.

В нашому дослідженні при вивченні толерантності жінок як ймовірного фактору психологічної готовності до материнства слід зазначити, що ідеальна толерантність є: за рівнем прояву – міжособистісною (комунікативною) толерантністю, що ґрунтується на аутотолерантності жінки (тобто жінка-мати готова прийняти позицію дитини, навіть, якщо вона з нею не погоджується), за внутрішньою мотивованістю – позитивною терпимістю (тобто, це не пригнічення інтересів матері, а її свідомо обрана позитивна налаштованість на пошук компромісу), за рівнем прояву – зовнішньою і внутрішньою (психофізіологічною і фрустраційною) (збереження рівноваги та ставлення з повагою до дитини в будь-якій ситуації), за результатом толерантної поведінки – морально-конструктивною (наслідком такої толерантної позиції є взаємовигідне вирішення будь-якої ситуації, збереження самоповаги і поваги до дитини), за ієрархічним рівнем – протекціоністською (оскільки мати виступає джерелом безпеки для дитини), за мірою прояву – абсолютною (незалежно від умов її прояв є однаково стабільним), за характером вияву позиції – стійкою (незалежно від критичності ситуації її прояв є незмінним), за мірою активності – перетворюючою (толерантна налаштованість матері сприяє взаємному

розвитку матері і дитини), за домінуючою спрямованістю – гуманістичною (основою толерантного ставлення матері є усвідомлення пріоритетів загальнолюдських цінностей). Така толерантність є ідеальною (еталонною). В реальному житті об'єктивним є певне відхилення від ідеалу.

Спираючись на узагальнений аналіз вищенаведених класифікацій видів, рівнів та типів розвитку толерантності, ми вважаємо, що толерантність як умова психологічної готовності жінки до материнства може характеризуватися такими рівнями розвитку, як:

- високий рівень толерантності – сформовані всі чотири складові толерантності – ціннісно-мотиваційна, когнітивна, емоційна, поведінкова (істинна толерантність);
- середній рівень толерантності – сформовані три складові толерантності – когнітивна, емоційна, поведінкова (квазітолерантність);
- низький рівень толерантності – сформовані дві складові толерантності – емоційна, поведінкова (псевдотолерантність);
- дуже низький рівень толерантності – сформована лише поведінкова складова толерантності (зовнішня толерантність).

Всі рівні розвитку толерантності, окрім істинної толерантності, є завуальованими проявами інтолерантності того чи іншого ступеня. Ми вважаємо, що толерантність як психологічна риса особистості не може вважатись сформованою, якщо якась із її складових не сформована, оскільки це глибинне особистісне утворення, яке формується шляхом нашарування кожної наступної складової на попередню.

Аналіз літератури з досліджуваної проблеми вказує на те, що толерантність є суттєвою характеристикою особистісного розвитку (А. Г. Асмолов, А. В. Сухарєв, І. М. Дзялошинский, В.В. Кочетков, А. А. Деркач, Є. В. Селезньова та інші). Звідси випливає, що толерантність як особистісна характеристика повинна вивчатись як особистісне утворення, що має певні сензитивні періоди для її формування. Так, наприклад, А. Б. Орлов, А. З. Шапіро доводять диференційоване, залежно від особистісної зрілості, розуміння феномену

толерантності, до складу якого входять [136]:

- природна (натуральна) толерантність – відкритість, допитливість, довірливість – властива маленькій дитині та яка ще не асоціюється з якостями її «Я» (толерантність типу «А»);

- моральна терпимість – терпіння, терпимість, яку асоціюють з особистістю («зовнішнім Я» людини) (толерантність типу «Б»). Вона є похідною процесу персоналізації і, у віковому аспекті, в тій чи іншій мірі властива більшості дорослих людей. «Толерантна» особистість прагне стримуватися, використовуючи механізми психологічних захистів (раціоналізації, проекції тощо). Однак за своїм «фасадом» вона приховує власну нетерпимість, по своїй суті це прихована внутрішня агресія (квазі-толерантність);

- моральна толерантність – прийняття, довіра, яку асоціюють з сутністю або «внутрішнім Я» людини (толерантність типу «В»). Вона побудована на прийнятті людиною як оточуючих, так і самої себе, на взаємодії з зовнішнім і внутрішнім світом в діалогічній манері.

На думку А. Д. Вислової, розвиток толерантних / інтолерантних установок має віковий генезис. Згідно з цим, толерантні / інтолерантні установки формуються на етапах онтогенезу психологічних станів готовності до позитивних / негативних реакцій на соціальні подібності (відмінності та механізми регуляції взаємин з іншими людьми, обумовлені гетерохронністю чутливості людини, специфіка якої визначається особливостями соціальної ситуації її розвитку). Вікова динаміка формування толерантних / інтолерантних установок характеризується гетерохронністю в когнітивному, емоційному і поведінковому аспектах: в молодшому шкільному віці (8–11 років) домінує емоційна складова з тенденцією до інтолерантності; в молодшому підлітковому віці (12–14 років) виявляється найбільша толерантність за всіма параметрами; в старшому підлітковому віці (15–17 років) посилюються емоційні й поведінкові характеристики інтолерантності [48]. Цей віковий рубіж характеризується переходом дитини в нові соціальні умови, вона починає жити за законами

дорослого суспільства, активно формуватися як суб'єкт соціальних відносин, нести відповідальність за свої вчинки, вступати в ділове спілкування з однолітками. Саме в цей період простежується полярність психіки: цілеспрямованість, наполегливість – імпульсивність, нестійкість; підвищена самовпевненість, безапеляційність в думках – ранимість і невпевненість в собі; потреба у спілкуванні – бажання усамітнитися; «розв'язаність» в поведінці – сором'язливість; романтизм – цинізм, розважливність; ніжність, лагідність – жорстокість. Переважання особистісної ідентифікації над соціальною в цей період є ознакою особистісної зрілості і сформованості толерантності як особистісної риси (І. П. Шкуратова [199]).

Отже, проведений нами аналіз дозволяє зробити наступний висновок. Концепт толерантності тільки формується в науці. Відсутність однозначно прийнятого визначення досліджуваного феномену призводить до того, що його вивчення йде через дихотомію «толерантність – інтолерантність». Толерантність - не рівнозначна терпимості, оскільки є категорією активною, вона передбачає розширення кола особистих ціннісних орієнтацій за рахунок позитивної взаємодії з іншими культурами. Толерантність може реалізовуватися в різних системах стосунків: «Я», «Я – Інший», «Свої – Чужі», знаходитися в актуальному або потенційному стані. Порівняння підходів показує, що толерантність може бути описана за допомогою глибинно-ієрархічної моделі поєднання: 1) ціннісно-мотиваційної, 2) когнітивної, 3) емоційної та 4) поведінкової складових та формується шляхом нашарування кожної наступної складової на попередню, при цьому, ціннісно-мотиваційна складова є основною і системоутворюючою. Толерантність жінки може характеризуватися такими рівнями розвитку, як: істинна толерантність (високий рівень), квазітолерантність (середній рівень); псевдотолерантність (низький рівень); зовнішня толерантність (дуже низький рівень). Толерантність жінки як умова психологічної готовності до материнства в наукових працях майже не вивчена, оскільки поняття толерантності, здебільшого, вивчається як загальнолюдська психологічна

риса. Ми вважаємо, що толерантність жінки - це складне глибинне психологічне утворення, яке розвивається за глибинно-ієрархічним принципом на різних рівнях і припускаємо, що саме вона є важливою умовою психологічної готовності жінок до майбутнього материнства, а її формування обумовлюється цілеспрямованою зміною позиції жінки за складовими толерантності та має вікову специфіку, обумовлену особливостями сензитивних періодів її розвитку.

1.3. Особливості формування психологічної готовності жінок до майбутнього материнства та їх толерантності

Толерантність є складним і різностороннім феноменом, основною функцією якого є комфортне співіснування індивідів, яке надає кожному з учасників процесу спілкування можливість задовольняти власні потреби, розвиватися, не порушуючи при цьому особистісних меж іншого індивіду. Таким чином, особистість розвивається і своїм розвитком сприяє розвитку оточення. Толерантність як ймовірна передумова психологічної готовності жінки до майбутнього материнства, на нашу думку, є основною психологічною домінантою, яка дозволяє не тільки реалізуватись жінці особистісно, але й у повній мірі реалізувати свою роль матері як основу формування цілісної і досконалої особистості дитини. На нашу думку, саме толерантність, є проявом, так званого феномену «безумовної любові», яка формує первинну базову довіру дитини до світу, а значить, й майбутню особистість дитини.

Аналіз наукових джерел, проведений в попередніх розділах свідчить про те, що толерантність, як і психологічна готовність до материнства, формується в процесі психологічного особистісного розвитку жінки, саме тому їх доцільно розглядати в контексті особистісного підходу, беручи за основу психологічну структуру діяльності особистості. Особистісний підхід визначає основні аспекти цілісної характеристики особистості та розглядає психологічну структуру особистості з її ієрархічними зв'язками між складовими

елементами (Б. Г. Ананьев [6], В. М. Бехтерев [24], Л. С. Виготський [49], П. Я. Гальперін [50], Г. С. Костюк [108], О. М. Леонтьєв [111], С. Д. Максименко [116] С. Л. Рубінштейн [154] та інші). Цей підхід у вивченні формування толерантності та психологічної готовності жінки до материнства слід розглядати як сукупність концептуальних уявлень, моделей, принципів і методів, які сприяють більш об'єктивному розумінню особистості жінки. Психологічна структура діяльності особистості, за В. В. Рибалкою, має починатися з усвідомлення певної потреби, тобто визначення мотиву діяльності [152]. Мотив визначає напрям орієнтації в дійсності, пошуку необхідної інформації, пізнання об'єктивних умов, дослідження ситуації; на цьому етапі в деяких випадках може бути знайдений вже готовий предмет задоволення потреби, а тому і зупинитись сама діяльність; проте, у більшості випадків такий предмет відсутній, що спонукає до подальшого розгортання діяльності, формується загальна мета (усвідомлений образ передбаченого результату), як уявлення про необхідний результат, та програма дій з її досягнення. Відповідно до мети віднаходяться або розробляються методи, засоби її досягнення, формується, реалізується система дій і операцій, що призводить до одержання чи продукування результату діяльності. Результат діяльності, який відповідає потребі, мотиву й меті діяльності, споживається, безпосередньо або опосередковано, через систему суспільно організованого розподілу праці, що викликає певну емоційно-почуттєву реакцію особистості, яка підкріплює діяльність з усіма її компонентами, або коригує чи відкидає її – якщо остання є незадовільною у певному сенсі. Внаслідок успішної реалізації усіх зазначених компонентів та емоційного закріплення усього послідовного їх ланцюга, діяльність фіксується, згортається у певних якостях особистості, щоб у відповідних умовах повторитися або виступити основою для розгортання нової діяльності.

Особливості формування материнської позиції, як раніше зазначалося, визначаються не тільки культурним та соціальним статусом жінки, але й її

психічною історією (Л. Л. Баз [17], І. А. Захаров [74], С. Ю. Мещерякова [123], Г. Г. Філіпова [174] та інші). Формування психологічної готовності жінки до материнства починається з моменту народження дівчинки й проходить такі етапи (Г. Г. Філіпова [176]):

- докомунікативний (спілкування із власною матір'ю від народження, ігри у доньки-матері, няньчення молодших братів та сестер, статеворольова ідентифікація із матір'ю, період вагітності до ворушіння плоду);
- комунікативний (вагітність від початку ворушіння дитини, пологи, період гештальту немовляти);
- період зрілого материнства (виховання та доглядання дитини після виходу її з періоду гештальту немовляти).

Кожен етап характеризується впливом відповідних факторів, що згідно з концепцією формування психологічної риси має на меті задоволення певної потреби (певного рівня потреб) жінки.

Висвітлені в літературі психологічні фактори, що впливають на формування готовності жінки до материнства, умовно розподіляють на операційні, мотиваційні, соціально-психологічні та психофізіологічні.

1. Операційні фактори – володіння певним набором способів дій, знань, умінь та навичок. Формування цих операційних навичок, що знаходять прояв у поведінці, в системі сформованого набору способів дій, починається ще в ранньому дитинстві та залежить від специфіки статевого виховання дівчат. Оптимальною є ситуація, коли дівчина отримує перші знання про материнство в колі власної сім'ї, закріплює їх, вивчаючи спеціальні предмети в школі (наприклад, «Психологія сімейного життя») та збагачує отримані знання спеціальними вміннями та навичками на семінарах або курсах підготовки майбутніх матерів.

2. Мотиваційні фактори – система спонукальних якостей до певної діяльності (мотиви пізнання, досягнення, самореалізації тощо). Від сформованості спонукальних мотивів, особистісних установок залежить

рішення жінки народжувати дитину чи позбавитися її, виховувати чи передати на всиновлення.

3. Соціально-психологічні фактори – рівень зрілості комунікативної сфери особистості, здатність підтримувати стосунки, долати конфлікти тощо. До цієї групи факторів відносять такі, що опосередковують стосунки та взаємодію особистості з оточуючими, соціумом і передбачають відповідний рівень психологічної і соціальної зрілості її особистості.

4. Психофізіологічні фактори – готовність до дії відповідних систем організму.

Отже, основними факторами, що впливають на психологічну готовність жінки до материнства є сукупність операційних, мотиваційних, психофізіологічних і соціально-психологічних факторів. Вони є динамічно змінюваними і формуються та змінюються впродовж всього життя жінки.

Виховання толерантності є однією з найважливіших складових особистісного розвитку людини. Толерантність – це з одного боку, мета і результат виховання, що супроводжується формуванням певних соціальних установок, а з іншого – цінність або риса (характеристика) особистості, яка проявляється у поведінці та вчинках. Як показав аналіз літератури, формування толерантності особистості – складний багатофакторний процес, і це необхідно враховувати при організації роботи з особистістю. Формування толерантності особистості обумовлюється її взаємодією з величезною кількістю різноманітних факторів, які активно впливають на їх розвиток. Чіткий поділ основних факторів, що впливають на формування толерантності особистості, на три групи та їх характеристики в науково-педагогічній літературі зробив А. В. Мудрик [127].

Перша група – макрофактори, що включають космос, планету, країну, суспільство, держава. Саме вони визначають те, що дитина росте і розвивається за деякими загальними законами.

Друга група – мезофактори, що включають тип поселення, історичні та етнокультурні умови.

Третя група – мікрофактори, до яких відноситься все те, що впливає на

конкретних людей, – сім'я, сусіди, групи однолітків, виховні організації, різні громадські, державні, релігійні, приватні організації, мікросоціум.

Отже, ці фактори визначають систему цінностей і ідентичність особистості.

Роль суспільства як чинника формування толерантності особистості людини впродовж його життєвого шляху не можна ігнорувати, але в той же час не можна абсолютизувати. Процес формування толерантності особистості та її включення в соціум в тому чи іншому етносі має особливості, які можна об'єднати в дві групи:

- вітальні (життєві, в цьому випадку, біологічні);
- ментальні (духовні властивості).

Вплив етнокультурних умов на формування толерантності особистості людини найбільш істотно визначається тим, що прийнято називати менталітетом, який означає глибинний духовний склад, сукупність колективних уявлень на неусвідомленому рівні, властивих етносу як великій групі людей, що сформувалася в певних природно-кліматичних та історико-культурних умовах.

Розподіл соціального світу на «своїх» і «чужих» має дуже глибокі психологічні, соціальні та історичні корені. Аналіз літератури з проблеми толерантності (А. Г. Асмолов [9], Содцатова [163] та інші) дозволяє виділити параметр «свої – чужі» як істотну умову становлення і розвитку цієї якості особистості. В ієрархії соціальних ідентичностей індивіда дуже часто набагато більш значуще місце, ніж етнічна ідентичність, може зайняти і ідентичність з малою групою (мікрофактори), наприклад, з членами міждисциплінарного об'єднання учнів, в подружжі. Особистість виявляється включеною в різні малі групи, які перетинаються між собою. Таким чином, формуються множинні (перехресні) ідентичності. Дослідження показують, що нагадування людям про перетин групових приналежностей зменшує упередження. Індивіди також можуть взаємодіяти з членами аутгруп, знаходячи області спільних інтересів і подібності. Хоча індивіди можуть відокремлюватися від інших в одних соціальних категоріях (наприклад, раса або етнічність), вони можуть і об'єднуватися з ними в інших значущих для особистості категоріях (схожість інтересів, здібностей, почуттів, спільна справа, подружжя), які розкриваються через міжособистісну взаємодію. І.

П. Шкуратова зазначає, що центральним моментом у формуванні толерантності є процес набуття особистістю своєї ідентичності, який складає суть соціалізації індивіда. Тільки через ідентифікацію себе з великими і малими соціальними групами народжується знання про себе, яке узагальнюється в Я-концепції особистості. Диференціація людей за особистісними особливостями є більш складним розумовим процесом, ніж за формальними ознаками, який потребує високого загального та інтелектуального розвитку. У зв'язку з цим переважання особистісної ідентифікації над соціальною, пов'язане з особистісною зрілістю [199].

Процес формування толерантності особистості пов'язаний з соціальним вихованням, що передбачає створення педагогічно орієнтованої системи допомоги суспільства в самореалізації особистості з урахуванням специфіки соціальної ситуації й особливостей її розвитку. Соціально-педагогічна робота, спрямована на формування толерантності особистості, являє собою системну діяльність, яка передбачає допомогу дитині в організації себе, створення дружніх стосунків у сім'ї, в школі, в суспільстві. Така діяльність може бути успішною при виконанні певних умов: всебічній педагогічній та психологічній діагностиці; вивченні і широкому застосуванні у соціумі, в першу чергу в сім'ї; гуманності та відкритості освітньої установи; наявності підготовлених кадрів для цієї роботи – вихователів, педагогів, соціальних педагогів, психологів, коучів.

На формування толерантних / інтолерантних установок у дітей та підлітків впливають батьківські установки (А. Д. Вислова [48], І. П. Шкуратова [199]). Індикаторами толерантності батьківських установок є конгруентність, чуйність, позитивне сприйняття відмінностей між людьми, готовність зважати на думки інших, прагнення до конструктивного вирішення проблем. Індикаторами інтолерантності батьківських установок є залякування, упередженість, придушення волі, негативне сприйняття відмінностей між людьми. Різні типи батьківських установок можуть мати різні вектори формування толерантних установок дитини. Домінантний тип батьківських установок з переважанням авторитарного тиску батьків на дитину формує інтолерантну особистість дитини і

інтолерантний тип відносин між дитиною та батьками. Партнерський тип батьківських установок, пов'язаний із взаєморозумінням, мотивує толерантні відносини, його відсутність обумовлює формально-діловий характер інтеракцій. Залежний тип батьківських установок, збагачений чуттєвим змістом, формує толерантність, пов'язану з некомпетентністю батьків, – неконструктивну толерантність.

На наш погляд, толерантність не лише можливо, а й необхідно формувати з дитинства і велику роль тут відіграє соціальне середовище. Це обумовлює необхідність комплексного і поетапного підходу до процесу формування толерантності. Враховуючи об'єктивні закономірності розвитку психологічних механізмів, поетапність процесу формування картини світу [194], можна вибудувати логіку формування толерантності.

Виникнення та розвиток толерантності відбувається через дію психологічних механізмів, що визначають певну послідовність станів, процесів, властивостей та забезпечують функціонування толерантності особистості як складної системи на різних рівнях.

На психофізіологічному та індивідуально-психологічному рівнях провідним механізмом адаптивної толерантності є терпіння [32], [99], [149], [196]. Сутність терпіння полягає у стримуванні імпульсивних станів і дій, а робота забезпечується такими морально-вольовими якостями як витримка, самовладання та самоконтроль [99]. Різновидом витримки Є. П. Ільїн вважає довготерпіння як «здатність людини довго зносити без зривів страждання, душевну муку, життєві негаразди, бути стійкою, витривалою» [80].

На соціально-психологічному рівні визначальним у побудові повноцінних толерантних стосунків є механізм розуміння партнерами один одного (намірів, установок, переживань, станів, захисних механізмів), який функціонує у відповідності із закономірностями соціальної перцепції та забезпечує пізнання самого себе – рефлексію як механізм виходу системи «Я» за власні межі та пізнання й розуміння партнерів з взаємодії (ідентифікацію, емпатію, децентрацію), прогнозування їх поведінки

(каузальна атрибуція), встановлення позитивних емоційних стосунків (атракція), організацію спільної діяльності на основі взаєморозуміння [195]. За С. К. Бондиревою і Д. В. Колесовим, формула соціальної перцепції має такий вигляд: зв'язок – оцінка – ставлення – поведінка (намір), толерантна або інтолерантна. При аналізі толерантності принципово важливою вимогою до неї є її розгорнутість за фактурними ознаками: добрий – злий, моральний – аморальний, чесний – брехливий, відкритий – замкнений; та одночасно утримання від критеріальної оцінки-еталону: ворог, союзник, свій, чужий тощо [32]. Для результату міжособистісного сприйняття суттєвими є не лише характеристики суб'єкта та об'єкта сприйняття, міра їх стереотипності, а й умови та ситуації, в яких відбувається процес формування образу об'єкта у суб'єкта [196].

Як рівноцінні й водночас суперечливі елементи єдиного механізму толерантності, який справляє розвиваючий вплив на особистість, робить її особисто вільною, В. С. Мухіна розглядає ідентифікацію та відособлення. Ідентифікація як механізм емоційного ототожнення себе з іншою людиною становить діалектичну єдність процесів інтроєкції (здатність привласнювати собі особливості, схильності й почуття інших, а також переживати їх як свої) та проекції, що забезпечує перенесення своїх почуттів і мотивів на іншого. За В. С. Мухіною, «ідентифікація насамперед забезпечує засвоєння конвенційних ролей, норм, правил поведінки в суспільстві. Окрім того, ідентифікація сприяє розвитку таких позитивних якостей, як співчуття, співрадість, толерантність» [130]. Відособлення є механізмом відстоювання окремим індивідом своєї природної людської й особистісної сутності [194].

Механізм комунікативної толерантності В. В. Бойко пов'язує з особливостями емоційного відображення індивідуальних відмінностей: «у механіці комунікативної толерантності вирішальну роль відіграє сумісність або несумісність однойменних якостей партнерів – інтелекту з інтелектом, характеру з характером, звичок зі звичками, темпераменту з темпераментом.

Інакше кажучи, партнери порівнюють й оцінюють якості та стани один одного на рівні окремих підструктур особистості» [29].

Психологічним механізмом позитивної толерантності є емпатія – складна психологічна система забезпечення «Я – Ти» зв'язку, специфічна форма відображення об'єктивної реальності, якою є внутрішній життєвий світ іншої людини. За Л. А. Петровською, механізм емпатії сприяє розумінню іншої людини через відчуття, емоції, почуття та наступне їх усвідомлення. Спочатку відбувається процес «вживання» в партнера, що обумовлюється здатністю умовно поставити себе на його місце, а далі аналізуються переживання партнера, доповнюючи при цьому рефлексивний аналіз [141].

Механізми рефлексії, ідентифікації та емпатії разом задіяні у створенні адекватного образу іншого, допомагають відрізнити відображене від суті самої людини та, відповідно, порівнювати себе, свою особистість, поведінку, стани з іншою людиною. У процесі взаємодії дуже важливим є розуміння того, як відображається предмет спілкування або спільної діяльності у свідомості іншої людини. Це досягається в тому випадку, якщо суб'єкт, взаємодіючи з іншими людьми, орієнтується на їх позиції і точки зору. Така орієнтація відбувається за участі механізму децентрації, що пов'язується з подоланням егоцентризму у сфері інтелекту (Ж. Піаже [142]) та соціальних відносин (О. О. Бодальов [26], Л. В. Кавун [88], Т. І. Пашукова [137], Л. С. Разіна [149], Н. В. Чепелева [194]) і забезпечує «взаємність» (співвіднесення своїх уявлень про предмет з уявленнями інших), варіативність сприйняття, можливість зміни власної розумової позиції.

Механізм когнітивної децентрації полягає у переході від однобічного бачення ситуації до зсуву перспективи, більш об'єктивної оцінки проблеми, що дозволяє суб'єкту в конфліктних ситуаціях перейти межу «своє – чуже» і змінити свою пізнавальну позицію. Особистісна децентрація полягає у здатності звільнитися від тиску власного досвіду, вийти за межі свого «Я» і наблизитися до «Я» іншої людини, тобто стати на її точку зору і подивитися на світ її очима. У результаті децентрації зникає категоричність і з'являється

порозуміння. Саме за наявності у суб'єкта установки на децентрацію, як вважає Л. В. Кавун, стає можливим прийняття інших цінностей, поглядів, звичаїв не залежно від міри своєї згоди з ними, тобто прояв справжньої толерантності [88].

Послідовність включення механізмів соціальної перцепції в процесі спілкування відбувається наступним чином.

На думку О. О. Бодальова, децентрація та рефлексія впливають на хід і результати пізнання людиною інших його учасників і самої себе, а також на її поведінку під час міжособистісної взаємодії. Вони визначають також, чи буде в учасників спілкування виникати емпатія один до одного. У випадку виникнення, емпатія, в свою чергу, породжує ідентифікацію учасників спілкування [26]. Зазначена послідовність процесів створює можливості для реалізації провідного психологічного механізму диспозиційної толерантності – прийняття, тобто залучення іншого в індивідуальний простір, що з рештою може посприяти змінам і переформуванню особистості [23], [35], [118], [135], [153], [189].

На думку О. Ф. Бондаренко, включення механізмів соціальної перцепції в процесі спілкування відбувається в такій послідовності: привабливість, пізнання, атракція, ідентифікація, потреба у приналежності, приближення, довіра, ініціація (прийняття) [31].

Очевидно, що порушення процесу роботи будь-якої ланки робить неможливим повноцінне прийняття. Результатом взаємного прийняття стає взаєморозуміння, взаємодопомога, сприяння партнеру в його розвитку, співробітництво і діалог.

Є. О. Ільїнська вважає, що формування толерантності у дітей дошкільного віку відбувається в 3 етапи [81]:

Перший етап – інформаційно-пізнавальний. Цей етап також можна назвати когнітивним, тобто етапом усвідомлення отриманої інформації з подальшим обговоренням. На ньому людина отримує необхідну інформацію про різноманіття навколишнього його світу, про саму себе, про оточуючих її людей. Основна його

мета – засвоєння інформації, отримання знань про об'єкт, необхідних для формування толерантності або інтолерантності, тому у людини неможливо сформувати толерантність до чого-небудь, чого вона не знає.

Другий етап – афективний, тобто емоційно-вольовий. На цьому етапі відбувається розуміння і формування оцінки об'єкту. Розуміння – це головна складова рефлексивної свідомості і мислення, які виступають підставою прийняття, тобто толерантності. Особистість є тим більше зрілою, чим в більшій мірі вона здатна до прийняття інших такими, які вони є, до поваги їх своєрідності і права бути собою. Завданням толерантного виховання є вироблення позитивних оцінок стосовно оточуючих людей відповідно до моральних засад суспільства.

Третій етап – мотиваційно-поведінковий. На цьому етапі відбувається апробація способів толерантної поведінки у діяльності і повсякденному житті. Основним завданням виховання стає прищеплення моральних норм поведінки, поваги до оточуючих, доброзичливості, ввічливості. На цьому етапі, на наш погляд, відбувається розмежування толерантного відображення (сприйняття і мислення), толерантного ставлення і толерантної поведінки.

На нашу думку, така поетапність є доцільною для будь-якого віку.

Материнство є важливим етапом особистісного становлення жінки [90]. На думку дослідників, це складний динамічний та системний процес, що включає індивідуалізацію та соціалізацію особистості; специфічна форма розвитку та одна з провідних форм вияву активності особистості; процес досягнення соціальної компетентності, життєвого досвіду, відкриття нових значень і закономірностей складних явищ навколишньої дійсності [36], [39], [62], [160], [196].

Динаміка особистісного становлення жінки у процесі формування психологічної готовності до материнства підпорядкована загальним закономірностям психічного розвитку. Ми припускаємо, що формування толерантності є етапом такого становлення і, відповідно, складовою психологічної готовності до материнства. Формування психологічної готовності до материнства, вимагає отримання бази знань, які дозволять виробити власну

толерантну / інтолерантну позицію жінки до материнства і дитини, зокрема, сформувати позитивну афективну оцінку материнства і дитини, яка, на нашу думку, є наслідком сформованої позитивної Я-концепції жінки, а опанування навичок толерантної поведінки є завершальною стадією формування толерантності і ознакою сформованої психологічної готовності до материнства [92].

Вивчення і аналіз структури толерантності і психологічної готовності до материнства, наведені у попередніх розділах, дозволяють зробити припущення, що толерантність є вихідною психологічною рисою жінки, на основі якої формується психологічна готовність до материнства, а на формування цих двох феноменів впливає ряд спільних факторів: цінності суспільства, модель відносин у батьківській сім'ї, Я-концепція жінки, тобто макро-, мезо- та мікрофактори.

Виходячи з вищесказаного, нами була розроблена модель взаємозв'язку толерантності та психологічної готовності до материнства у розрізі окремих їх структурних складових (див. рис. 1.5). Отже, теоретичний аналіз структури толерантності і психологічної готовності жінок до майбутнього материнства дозволяє припустити, що толерантність значущо впливає на формування психологічної готовності до материнства, а складові психологічної готовності до материнства є такими, що обумовлюються відповідними структурними складовими толерантності:

1) Ціннісно-мотиваційна складова психологічної готовності до материнства - усвідомлення цінності дитини, важливості ролі матері у формуванні особистості дитини, стійка позитивна мотивація до народження дитини, є такою, що обумовлюється ціннісно-мотиваційною складовою толерантності - сукупністю ціннісних орієнтацій особистості, системою її базових переконань та настанов, що характеризується показниками ціннісних орієнтацій (термінальними та інструментальними цінностями) та показниками базових настанов (впевненістю у прихильності навколишнього світу, цінністю власного «Я», ступенем вдачі та впевненістю у контрольованості світу);

Т О Л Е Р А Н Т Н І С Т Ь	Складова толерантності	Опис складової	Показники складової толерантності		Показники складової психологічної готовності до материнства	Опис складової	Складова психологічної готовності до материнства	П С И Х О Л О Г І Ч Н А Г О Т О В Н І С Т Ь Д О М А Т Е Р И Н С Т В А
					1.Знання щодо особливостей перебігу вагітності, народження та виховання дитини. 2.Комплекс способів дій, умінь та навичок щодо подолання складних емоційних станів (втоми, роздратованості тощо).	Сукупність комплексу знань та навичок щодо народження та виховання дитини.	Інформаційно-прикладна	
	Поведінкова	Сукупність моделей поведінки, навичок саморегуляції, технік та інструментів комунікації особистості, які є результатом досвіду, втілення відповідних знань, звичок реагувати певним чином на конкретні ситуації.	1.Комунікативна настанова: - вміння вибачати іншому помилки; - вміння згладжувати неприємні почуття та ситуації при зіткненні з некоммуікабельними якостями партнерів; - вміння пристосовуватися до характеру, звичок, бажань інших. 2.Самоактуалізація. 3.Вольова саморегуляція.	➔	1.Настанова на виховання дитини: - відкритість до контакту; - здатність до компромісу; - поведінкова гнучкість у відносинах з дитиною. 2.Усвідомлена материнська позиція. 3.Вольова саморегуляція у відносинах з дитиною.	Здатність до встановлення та підтримки доброзичливих стосунків, організації спілкування з дитиною.	Поведінкова	
	Емоційна	Стійкі почуття й емоції щодо себе та інших: самоставлення, самоінтерес, аутосимпатія, емпатія, співпереживання, співчуття, почуття гуманності, які знаходять свій прояв в емоційно-ціннісному ставленні до людей, чужої думки, почуттів.	1.Емпатія: - емоційна емпатія - механізм наслідування поведінки іншої людини; - когнітивна емпатія - інтелектуальний процес порівняння, аналогія себе з іншим; - предикативна емпатія - здатність людини прогнозувати реакції іншого в конкретних ситуаціях. 2.Ауто толерантність: - самоставлення; - аутосимпатія; - самоінтерес.	➔	1.Емпатійне ставлення до дитини. 2.Позитивне самоставлення до себе як до матері, повага до власного особистого простору.	Здатність до розуміння почуттів дитини, передбачення афективних реакцій, співпереживання, співчуття; позитивні емоції (радість, натхнення) почуття впевненості, здатність долати негативні емоційні реакції.	Емоційна	
	Когнітивна	Сприйняття, усвідомлення, розуміння й прийняття особистісної складності, багатовимірності як життєвої реальності взагалі, так і варіативності її сприйняття, розуміння й оцінювання різними людьми, а також, відносності, неповноти й суб'єктивності власних уявлень і своєї картини світу, які обумовлюються рефлексивною свідомістю і мисленням.	1.Умонастрій. 2.Відкритість досвіду. 3.Ментальна гнучкість. 4.Флексибільність мислення. 5.Критичність мислення.	➔	1.Уявлення жінки про себе як матір. 2.Усвідомлення суті материнства. 3.Креативність. 4.Гнучкість мислення.	Усвідомлення себе як матері, цінності материнства.	Когнітивна	
	Ціннісно-мотиваційна	Сукупність ціннісних орієнтацій особистості; система її базових переконань та настанов.	1.Ціннісні орієнтації: - термінальні та інструментальні. 2.Базові переконання у: - доброзичливості світу; - цінності власного Я; - ступені владі, контролюваності світу.	➔	1.Мотиви (прагнення) жінки щодо розвитку дитини. 2.Мотивація материнської поведінки.	Усвідомлення цінності дитини, важливості ролі матері у формуванні особистості дитини, стійка позитивна мотивація до народження дитини.	Мотиваційно-ціннісна	
					1.Інстинкт.	Природна потреба в продовженні роду.	Психофізіологічна (етологічна)	

Рис. 1.5. Модель взаємозв'язку толерантності і психологічної готовності жінок до материнства

2) Когнітивна складова психологічної готовності до материнства - усвідомлення себе як матері, цінності материнства, є похідною від когнітивної складової толерантності - сприйняття, усвідомлення, розуміння й прийняття особистістю складності, багатовимірності як життєвої реальності взагалі, так і варіативності її сприйняття, розуміння й оцінювання її різними людьми, а також відносності, неповноти й суб'єктивності власних уявлень і своєї картини світу, що забезпечують рефлексивну свідомість і мислення, які характеризується показниками усвідомлення суті толерантності та її цінності в особистому житті, мотивації до її підвищення, освіченості з питань толерантності;

3) Емоційна складова психологічної готовності до материнства - здатність до розуміння почуттів дитини, передбачення афективних реакцій, співпереживання, співчуття, позитивні емоції (радість, натхнення), почуття впевненості в собі, здатність долати негативні емоційні реакції – обумовлюється емоційною складовою толерантності – комплексом стійких позитивних почуттів й емоцій щодо себе та інших, які знаходять свій вияв в емоційному прийнятті себе, інших людей, чужої думки, почуттів, що характеризуються показниками самоствавлення (самоставленням, самоповагою, аутосимпатією, самоінтересом, самовпевненістю, самоприйняттям, самопослідовністю, самозвинуваченням, самоінтересом, саморозумінням, очікуванням ставлення іншої людини) та показниками емпатії (емпатійними здібностями, інтуїтивним, емоційним, раціональним каналами емпатії, настановами, що сприяють емпатії);

4) Поведінкова складова психологічної готовності до материнства - здатність до встановлення та підтримки доброзичливих стосунків, організації спілкування з дитиною, відповідно, обумовлюється поведінковою складовою толерантності - сукупністю моделей поведінки, навичок саморегуляції, технік та інструментів комунікації особистості, які є результатом досвіду, втілення відповідних знань, звички реагувати певним чином на конкретні ситуації, що характеризуються показниками комунікативної толерантності (прийняттям індивідуальності іншої людини, безоціночним ставленням до інших, вмінням

знаходити компроміс в суперечливих чи конфліктних ситуаціях, вмінням прощати іншим помилки, незручністю, ненавмисно заподіяними неприємностями, терпимістю до дискомфорту, створеного іншими, вмінням пристосовуватися до характеру, звичок і бажань інших), вольовою саморегуляцією та самоактуалізацією.

На нашу думку, толерантність є більш глибокою психологічною характеристикою за показниками ціннісно-мотиваційної, когнітивної, емоційної, поведінкової складових, з яких, в свою чергу, впливають більш сконцентровані психологічні показники аналогічних складових психологічної готовності жінок до материнства. Але, у свою чергу, структура психологічної готовності до материнства є більш широкою, оскільки, окрім складових, що є похідними від складових толерантності, включає психофізіологічну (інстинкт) і інформаційно-пізнавальну складові, які є, з одного боку, об'єктивною (психофізіологічна складова), а, з іншого, усвідомленою (інформаційно-пізнавальна складова) умовою для цілісного формування психологічної готовності до материнства.

Основними сензитивними періодами для формування як толерантності, так і психологічної готовності жінок до материнства є дитинство (старший дошкільний вік), підлітковий і юнацький вік. Тому ми припускаємо, що в ці періоди можлива спрямована активна педагогічна та психологічна робота з формування толерантної материнської позиції дівчинки, жінки [92].

Окрім того, ряд науковців, зокрема, Н. В. Даниленко, Г. Г. Філіпова, відзначають, що сам період вагітності, як період розвитку особистісної сфери жінки, є сензитивним для формування психологічної готовності до материнства, що дає можливість припустити сензитивність цього періоду для формування толерантності як психологічної риси жінки. Отже, науковці, які вивчали проблему формування психологічної готовності до материнства (Н. В. Даниленко [65], О. П. Проскурняк [145], О. В. Тиунова [167], Н. В. Яремчук [206] та інші), так само, як і автори, які досліджують шляхи формування толерантності як психологічної риси особистості або професійної риси (А. М. Горянська [55], І. П. Шкуратова [199], А. Д. Віслова [48] та інші) переконані, що первинне формування цих феноменів

відбувається в дитинстві під впливом оточення і, в першу чергу, моделі батьківської сім'ї. У підлітковому та юнацькому віці основним інструментом формування толерантності і психологічної готовності до материнства є спеціально розроблені майстер-класи, тренінги та просвітницькі програми. Автори, які вивчають психологічну готовність до материнства (Н. В. Даниленко), доводять ефективність аналогічних методів під час вагітності [65]. Дослідники, які вивчають професійну толерантність (А. М. Горянська), вважають можливим формування толерантності на певних етапах становлення особистості як професіонала [55].

Відповідно до цього, ми припускаємо, що толерантність як психологічну рису, яка є ймовірною умовою психологічної готовності жінок до материнства, можна сформувати на будь-якому етапі розвитку особистості і у будь-якому віці, розробивши відповідні підходи та методи. Зважаючи на систему характеристик, які є складовими феномену толерантності, структуру особистості та вікову періодизацію розвитку особистості, ми припускаємо, що толерантність як умова психологічної готовності до материнства є ознакою зрілої особистості матері, що, можливо, пов'язано з віковою зрілістю [90]. Отже, розкриття і деталізація структури толерантності як ймовірної психологічної умови готовності жінки до майбутнього материнства, її залежність від віку та ступеня психологічної зрілості жінки вимагає додаткового емпіричного дослідження з метою вивчення можливого психологічного впливу на психологічну готовність жінки до материнства через формування її толерантності.

Висновки до першого розділу

Психологічна готовність жінок до материнства є актуальною проблемою сьогодення, оскільки від рівня її розвитку залежить ефективність жінки як матері, вміння сформувати у дитини вищі цінності і прагнення, виховати щасливу та успішну особистість для суспільства. Психологічна готовність до материнства вивчається з точки зору різних підходів: медико-психологічного, психоаналітичного, психотерапевтичного, соціо-культурного (культурно-

історичного), онтогенетичного, особистісного, психолого-педагогічного тощо. Психологічна готовність до материнства є сукупністю базових вроджених інстинктивних і особистісних утворень зрілої особистості, які характеризуються сформованістю мотиваційно-ціннісної, когнітивної, емоційної, поведінкової, психофізіологічної сфер жінки та її інформаційно-прикладною підготовленістю.

Дослідження толерантності є міждисциплінарною проблемою філософських, соціологічних та психологічних наук і розглядається у зарубіжних та вітчизняних дослідженнях у широкому діапазоні трактовок від вимушеного терпіння всупереч своїм інтересам до глибоко свідомої позиції індивіда. В широкому розумінні, толерантність – це здатність особистості адекватно сприймати й оцінювати ситуацію, вміння проявляти при цьому терпимість, такт, готовність враховувати мотиви, цілі та інтереси інших, прагнення до співробітництва та діалогу в поєднанні з відповідальністю за їх реалізацію. Толерантність має глибинно-ієрархічну структуру та визначається поєднанням ціннісно-мотиваційної, когнітивної, емоційної та поведінкової складових, які охоплюють сукупність ціннісних орієнтацій та базових настанов особистості; сприйняття, усвідомлення, розуміння й прийняття особистістю складності, багатовимірності як життєвої реальності взагалі, так і варіативності її сприйняття, розуміння й оцінювання її різними людьми; комплекс показників самоствавлення (самоствавлення, самоповага, аутосимпатія, самоінтерес, самовпевненість, самоприйняття, самопослідовність, самозвинувачення, самоінтерес, саморозуміння, очікування ставлення іншої людини) та показників емпатії (емпатійні здібності, інтуїтивний, емоційний, раціональний канал емпатії, настанови, що сприяють емпатії); показники комунікативної толерантності (прийняття індивідуальності іншої людини, безоціночне ставлення до інших, вміння знаходити компроміс в суперечливих чи конфліктних ситуаціях, вміння прощати іншим помилки, незручність, ненавмисно заподіяні неприємності, терпимість до дискомфорту, створюваного іншими, вміння пристосовуватися до характеру, звичок і бажань інших),

вольову саморегуляцію та самоактуалізацію.

Толерантність особистості можливо сформувати через сукупність соціальних та психологічних чинників, що впливають на її вчасне виникнення та розвиток.

Психологічна готовність до материнства залежить від сформованості толерантності як психологічної риси особистості, оскільки певні складові психологічної готовності до материнства впливають з відповідної складової структури толерантності, тобто, толерантність є більш глибинною психологічною характеристикою, з якої формується психологічна готовність до материнства. Але психологічна готовність до материнства є більш широким поняттям, оскільки, окрім, складових, що є похідними від толерантності, включає інші структурні складові (психо-фізіологічний компонент (інстинкт) і інформаційно-пізнавальний).

Основними сензитивними періодами для формування як толерантності, так і психологічної готовності до материнства, є дитинство (старший дошкільний вік), підлітковий і юнацький вік, тому саме в ці періоди цілеспрямована активна педагогічна та психологічна робота є найбільш ефективною, але толерантність як умову психологічної готовності жінок до материнства і психологічну рису особистості можливо сформувати на будь-якому етапі розвитку особистості жінки через цілеспрямований психокорекційний вплив з урахуванням вікових особливостей, що вимагає додаткового емпіричного дослідження.

Список використаних джерел у розділі 1

1. Абрамченко В.В. Перинатальная психология: теория, методология, опыт / В.В.Абрамченко, Н.П.Коваленко; Санкт-Петербург. гос. ун-т. – Петрозаводск : ИнтелТек, 2004. – 349 с.
2. Авдеева Н.Н. Зависимость типа привязанности ребенка ко взрослому от особенностей их взаимодействия / Н.Н.Авдеева, Н.А.Хаймовская // Психол. журнал. - Т.20, №1. – 1999. - С. 39–48.
3. Аверинцев С. С. Попытки объясниться. Беседы о культуре / С. С. Аверинцев. – М. : Изд-во "Правда", 1988. – С. 23–39.
4. Агеев В. С. Механизмы социального восприятия: к изучению психологии личности / В. С. Агеев // Психологический журнал. – 1989. – Т. 10, № 2. – С. 63–70.
5. Алексеева Е. В. Психологические основы толерантности учителя / Е. В. Алексеева, С. Л. Братченко // Монологи об учителе. – СПб. : СПб АППО, 2001. – С. 165–172.
6. Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания / Борис Герасимович Ананьев. – С-Пб. : Питер, 2001. – 288 с. – (3). – (Мастера психологии).
7. Анохин П. К. Очерки по физиологии функциональных систем / П. К. Анохин. – М. : Медицина, 1975. – 447 с.
8. Анциферова Л. И. Связь морального сознания с нравственным поведением человека (по материалам исследований Лоуренса Колберга и его школы) / Л. И. Анциферова // Психологический журнал. – 1999. – Т. 20, № 3. – С. 5–17.
9. Асмолов А. Г. О смыслах понятия "толерантность" / А. Г. Асмолов, Г. У. Солдатова, Л. А. Шеламова // Век толерантности : науч.-публицист. вестник. – М. : МГУ, 2001. – Вып. 1–2. – С. 8–18.

10. Асмолов А. Г. Практическая психология и проектирование вариативного образования в России: от парадигмы конфликта – к парадигме толерантности / А. Г. Асмолов // Вопросы психологии. – 2003. – № 4. – С. 3–12.
11. Асмолов А. Г. Толерантность : различные парадигмы анализа / А. Г. Асмолов // Асмолов А. Г. Толерантность в общественном сознании России. – М. : Смысл, 1998. – 223 с.
12. Асмолов А.Г. Культурно-историческая психология и конструирование миров. – М. : Институт практической психологии; Воронеж: МОДЭК, 1996. – 768 с.
13. Асмолов А.Г. О предмете психологии личности // Вопросы психологии. – 1983. – № 3. – С. 118–130.
14. Астахов В.М. До питання про психоемоційний статус юних вагітних / В.М.Астахов // Педіатрія, акушерство та гінекологія. – 1998. - № 9 – С.37–38.
15. Бабюк И.А. Музыкотерапия в системе психокоррекции психоэмоциональных расстройств у беременных / И.А.Бабюк, С.И.Табачников, Т.В.Арнольдова // Журнал психиатрии и мед. психологии. – 2000. - № 1 (7). – С.83–85.
16. Баженова О.В. Теоретические проблемы первичной профилактики психических расстройств в раннем детском возрасте / О.В. Баженова, В.Г.Козловская // Социальная и клиническая психиатрия. – 1992. – № 2. – С.70–74.
17. Баз Л.Л. Исследование восприятия психологической поддержки беременными женщинами / Л.Л.Баз, О.В. Баженова // Психол. журнал. – 1994. – Т.15, № 1. – С.15–19.
18. Баллу А. Учение о христианском непротивлении злу насилием [Электронный ресурс] / Адин Баллу // Посредник. – 1908. – Режим доступа до ресурсу: http://antimilitary.narod.ru/antology/ballou/ballou_teaching.htm.

19. Бардьер Г. Л. Социальная психология толерантности / Г. Л. Бардьер. – СПб. : С.-Петербург. ун-та, 2005. – 120 с.
20. Батищев Г. С. Найти и обрести себя: Особенности культуры глубинного общения / Г. С. Батищев // Вопросы философии. – 1995. – № 3. – С. 103–109.
21. Батуев А.С. Психофизиологическая природа доминанты материнства / А.С.Батуев // Психология сегодня: ежегодник Рос. психол. общ. – 1996. – Т.2 (4). – С. 69–70.
22. Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества / М. М. Бахтин. – М. : Искусство, 1979. – 424 с.
23. Бевз Г. М. Соціальне толерування як показник громадсько-ціннісного самовизначення щодо дітей та замісного батьківства / Г. М. Бевз // Збірник наукових праць інституту психології ім. Г.С.Костюка НАПН України / За ред. академіка С.Д.Максименка. – Київ, 2013.
24. Бехтерев В.М. Внушение и его роль в общественной жизни – СПб.: „Питер”, 2001. – 256 с.
25. Библер В. С. Целостная концепция школы диалога культур. Теоретические основы программы / В. С. Библер // Психологическая наука и образование. – 1996. – № 4. – С. 66–73.
26. Бодалев А. А. Психология общения / А. А. Бодалев. – М. : Изд-во "Институт практической психологии" ; Воронеж : НПО "Модек", 1996. – 256 с.
27. Бодяжина В.И. Физиопрофилактическая подготовка у первородящих старшего возраста / Вера Ильинична Бодяжина. – М.: Медиз, 1973. – 101 с.
28. Божович Л.И. Личность и ее формирование в детском возрасте. (Психологическое исследование.) М.: Просвещение, 1968. – 464 с.

29. Бойко В. В. Энергия эмоций в общении: взгляд на себя и других / В. В. Бойко. – М. : Информационно-издательский дом "Филинь", 1996. – 472 с.
30. Большой толковый психологический словарь / Сост. А. Ребер: В 2 т. Т. 2: Пер. с англ. М.: Вече, 2000. – 562 с.
31. Бондаренко А. Ф. Психологическая помощь: теория и практика / А. Ф. Бондаренко. – 3-е изд., испр. и доп. – М. : Класс, 2001. – 336 с. – (Библиотека психологии и психотерапии, вып. 94).
32. Бондырева С. К. Толерантность (введение в проблему) / С. К. Бондырева, Д. В. Колесов. – М. : МПСИ ; Воронеж : НПО "Модем", 2003. – 240 с.
33. Боулби Дж. Привязанность / Дж. Боулби : [пер. с англ. Г. В. Бурменской]. – М. : Гардарики, 2003. – 477 с.
34. Братусь Б. С. К проблеме человека в психологии / Б. С. Братусь // Вопросы психологии. – 1997. – № 5. – С. 3–19.
35. Братченко С. Л. Образование: ненасилие, толерантность и гуманитарная экспертиза [Электронный ресурс] / С. Л. Братченко // Век толерантности : науч.-публицист. вестник. – М. : МГУ, 2002. – Вып. 3–4. – Режим доступа: <http://www.tolerance.ru/vek-tol/3-0-bradshenko.html>. – Название с экрана.
36. Брехман Г.И. Перинатальная психология: открывающиеся возможности // Перинатальная психология и медицина: - СПб.: Междунар.ин-т психологии и управления, 2003. – С.7–17.
37. Брутман В. И. Динамика психического состояния женщины во время беременно- сти и после родов / В. И. Брутман, Г. Г. Филиппова, И. Ю. Хамитова // Вопросы психологии. – 2002. – № 1. – С. 59–69.
38. Брутман В. И. Предпосылки девиантного материнского поведения / В.И.Брутман, А.Я.Варга, И.Ю.Хамитова // Психол. журнал. – 2000. – Т. 21, № 2. – С. 79–87.

39. Брутман В.И., Радионова М. С. Формирование привязанности матери к ребёнку в период беременности // *Вопр. психол.* - 1998. – № 2. – С. 33–47.
40. Бубер М. Два образа веры / М. Бубер ; пер. с нем. / под ред. П. С. Гуревича, С. Я. Левит, С. В. Лезова. – М. : Республика, 1995. – 464 с.
41. Буганова В.Н. Исследование измерений, происходящих в психике Женин в святы с рождением ребенка / В.Н.Буганова // *Наука і освіта.* – 2003. – № 2. – С.3–8.
42. Валитова Р. Р. Толерантность: порок или добродетель? / Р. Р. Валитова // *Вестн. Моск. ун-та. Серия 7 "Философия".* – 1996. – № 1. – С. 33–37.
43. Валитова Р. Р. Толерантность как этическая проблема: дис. . канд. философ, наук: 09.00.05 Текст. / Р. Р. Валитова. М., 1997. - 159 с.
44. Варга А. Я. Структура и типы родительского отношения : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. психол. наук : спец. 19.00.01 – общая психология, история психологии / А. Я. Варга. – М., 1986. – 20 с.
45. Васильева В. В. Психологические особенности женщин с бесплодием / В. В.Васильева, В. И. Орлов, К. Ю. Сагамонова, А. В. Черноситов. // *Вопросы психологии.* – 2003. – №3. – С. 93–98.
46. Васильева О. С. Групповая работа с беременными женщинами: социально-психологический аспект / О. С. Васильева, Е. В. Могилевская // *Психологический журнал.* – 2001. – Т. 22, № 1. – С. 82–89.
47. Винникотт Д. В. Маленькие дети и их матери / Д. В. Винникотт. – М. : Класс, 1998. – 123 с.
48. Вислова А. Д. Формирование толерантности в межличностных отношениях в детском и подростковом возрасте (на материалах Кабардино-Балкарской республики) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. псих. наук : спец. 19.00.13 "Психология развития, акмеология (психологические науки)" / Вислова Аминат Даняловна – Москва, 2016. – 45 с.

49. Выготский Л.С. Собрание сочинений в 6-ти т. / Лев Семёнович Выготский. – М. : Педагогика, 1982. – Т. 4, ч. 2: Детская психология. – С.269–280.

50. Гальперин П. Я. Актуальные проблемы возрастной психологии: Материалы к курсу лекций. / П. Я. Гальперин, А. В. Запорожец, С. Н. Карпова. – М: Актуальные проблемы возрастной психологии: Материалы к курсу лекций, 1978. – 312 с.

51. Ганди М. К. Моя вера в ненасилие / М. К. Ганди // Вопросы философии. – 1992. – С. 65–66.

52. Гершунский Б. С. Толерантность в системе ценностно-целевых приоритетов образования / Б. С. Гершунский // Педагогика. – 2002. – № 7. – С. 3–12.

53. Гжегорчик А. Духовная коммуникация в свете идеала ненасилия / А. Гжегорчик // Вопросы философии. – 1992. – № 3. – С. 54–64.

54. Глущенко С. И. Системно–структурный анализ личности как основа психологической диагностики беременных в третьем триместре / С. И. Глущенко, А. Г. Киселева, Н. П. Коваленко // Перинатальная психология и медицина. / С. И. Глущенко, А. Г. Киселева, Н. П. Коваленко. – СПб: ИПТП, 2005. – С. 94–95.

55. Горянська А. М. Психологічні особливості розвитку толерантності майбутніх вчителів : дис. канд. псих. наук : 19.00.07 / Горянська Анжела Михайлівна – Київ, 2013. – 182 с.

56. Госс-Майер Х. Основы ненасилия: пояснение понятий / Х. Госс-Майер // Философские науки. – 1990. – № 11. – С. 69–72.

57. Грива О. А. Соціально-педагогічні основи формування толерантності у дітей і молоді в умовах полікультурного середовища : монографія / О. А. Грива. – К. : Вид. "ПАРАПАН", 2005. – 228 с.

58. Гридковець Л. М. Вплив родинно-соціальних моделей поведінки на спроможність особистості долати особистісні кризи [Електронний ресурс] /

Людмила Михайлівна Грідьковець // Правничий вісник Університету "КРОК"..
– 20113. – Режим доступу до ресурсу:
http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pvuk_2013_17_23.

59. Гриншпун И. Б. К вопросу о методиках диагностики толерантности / И. Б. Гриншпун // Толерантное сознание и формирование толерантных отношений (теория и практика) : сб. науч.-метод. ст. – 2-е изд., стереотип. – М. : Изд-во Моск. психол.-соц. ин-та ; Воронеж : Изд-во НПО "МОДЭК", 2003. – С. 209–215.

60. Гриншпун И. Б. Понятие и содержательные характеристики толерантности (к вопросу о толерантности как психическом явлении) / И. Б. Гриншпун // Толерантное сознание и формирование толерантных отношений (теория и практика) : сб. науч.-метод. ст. – 2-е изд., стереотип. – М. : Изд-во Моск. психол.-соц. ин-та ; Воронеж : Изд-во НПО "МОДЭК", 2003. – С. 31–40.

61. Громыко Ю. Л. Мать и дитя. Настольная книга для родителей / Ю. Л. Громыко, Т. В. Миничева, В. С. Корсак. – Москва : Олма Медиа Групп, 2015. – 272 с. – (Мамина школа).

62. Грон Е.А Психологические факторы и их влияние на реализацию генетического дефекта в репродуктивной системе при невынашивании беременности //Перинатальная психология и медицина.– СПб. : Изд-во «ИПТП», 2004. – С. 170–173.

63. Гусейнов А. А. Этика ненасилия /А. А. Гусейнов // Вопросы философии. – 1992. – № 3. – С. 72–81.

64. Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка / Владимир Иванович Даль. – М: Прогресс-Универс, 1994. – 755 с

65. Даниленко Н. В. Формування психологічної готовності жінок до майбутнього материнства : дис. канд. псих. наук : 19.00.04 / Даниленко Наталія Володимирівна – Харків, 2007. – 186 с.

66. Даниленко Н. В. Формування психологічної готовності жінки до материнства : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.04 – медична психологія / Н. В. Даниленко. – К., 2007. – 19 с.
67. Дармостук Н. В. Статеворольові чинники формування психологічної готовності до материнства : дис. канд. псих. наук : 19.00.01 / Дармостук Надія Вікторівна – Харків, 2011. – 194 с.
68. Декларація принципів толерантності // Шлях освіти. – 1999. – № 2. – С. 2–4.
69. Долбик-Воробей Т.А. Студенческая молодежь о проблемах брака и рождаемости / Т. А. Долбик-Воробей // Социс.- 2003. - №11. - с. 78-83.
70. Дубровина И. В. Проблемы психологической подготовки молодежи к семейной жизни / И. В. Дубровина. – М. : Просвещение, 1989. – 204с.
71. Душевная жизнь детей.: очерки по педагогической психологии / под ред. А.Ф.Лазурского и А.П.Нечаева. - М. : Польза, 1910. – 282, [1] с. – (Пед. академия в очерках и монографиях).
72. Забозлаева И.В. Влияние психотравмирующих ситуаций во время беременности на дальнейшее развитие ребенка / И.В.Забозлаева, М.А.Козлова, Л.В.Чернышева // Перинатальная психология и нервно-психическое развитие детей: сб. науч. трудов / под. ред. Ж.В.Завьялова. - СПб.: Академия медико-социального управления, 1998. – С.20–21.
73. Завьялова Ж. В. Психологическая готовность к родам и метод ее формирования : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. психол. наук : спец. 19.00.01 – общая психология, история психологии / Ж. В. Завьялова. – М., 2000. – 19 с.
74. Захаров А. И. Влияние пренатального опыта на развитие страхов у детей / А. И. Захаров // Материалы конф. по перинатальной психологии. – СПб., 1998. – С. 188–191.

75. Зимбули А. Е. Почему терпимость и какая терпимость? / А. Е. Зимбули // Вестник СПбГУ. Сер. 6 "Философия, политология, социология, психология, право". – СПб. : СПбГУ, 1996. – Вып. 3. – С. 22–27.
76. Зиммель Г. Общение. Пример чистой, или формальной социологии / Г. Зиммель // Социологические исследования. – 1984. – № 2. – С. 170–178.
77. Зиновьев Д. В. Социокультурная толерантность – её сущностные характеристики / Д. В. Зиновьев // Парадигма. – 1998. – № 1. – С. 50–61.
78. Знаков В. В. Самопонимание субъекта как когнитивная и экзистенциальная проблема / В. В. Знаков // Психологический журнал. – 2005. – Т. 26, № 1. – С. 18–28.
79. Золотухин В. М. Две концепции толерантности / В. М. Золотухин. – Кемерово : Кузбасс. гос. техн. ун-т, 1999. – 63 с.
80. Ильин Е. П. Психология воли / Е. П. Ильин. – СПб. : Питер, 2002. – 288 с. – (Мастера психологии).
81. Ильинская Е.А. Формирование толерантности у детей старшего дошкольного возраста в условиях работы дошкольного образовательного учреждения / Е.А. Ильинская // Известия РГПУ им. А.И. Герцена. – 2008. – №73-2. – С. 59–63.
82. Ионина О. С. Формирование толерантности как средство устранения внутриличностных конфликтов подростков : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. псих. наук : спец. 19.00.07 "педагогическая психология" / Ионина Ольга Сергеевна – Казань, 2005.
83. Исаев Д. Н. Психосоматические расстройства у детей. / Д. Н. Исаев. – СПб. : Питер, 2000. – 512 с.
84. Исенина Е. И. Качества родителя и психическое развитие ребенка раннего возраста / Е. И. Исенина // Психология сегодня: Ежегодн. Рос. психол. об-ва. – М., 1996. – Т. 2, вып. 3. – С. 132–133.

85. Ішмуратов А. Т. Конфлікт і згода. Основи когнітивної теорії конфліктів / А. Т. Ішмуратов. – К. : Наукова думка, 1996. – 190 с.

86. Іщенко Ю. А. Толерантність як філософсько-світоглядна проблема / Ю. А. Іщенко // Філософська і соціологічна думка. – 1990. – № 4. – С. 44–56.

87. Іщук О.Ю. Психологічна підготовка вагітної жінки до перших пологів. - 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія. – Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника. – 2008. – 24 с.

88. Кавун Л. В. Толерантность в образовательном пространстве вуза : психологические механизмы её формирования / Л. В. Кавун // Мир науки, культуры, образования. – 2009. – № 5. – С. 267–271.

89. Канюка С. І. Актуальність дослідження толерантності як умови психологічної готовності жінок до майбутнього материнства / С. І. Канюка // Єдність навчання і наукових досліджень – головний принцип університету. Збірник наукових праць звітної-наукової конференції викладачів університету за 2015 рік. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2015. – С. 111-113.

90. Канюка С. І. Особливості формування толерантності та психологічної готовності жінок до майбутнього материнства / С. І. Канюка // Єдність навчання і наукових досліджень – головний принцип університету. Збірник наукових праць звітної-наукової конференції викладачів університету за 2016 рік. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2016. – С. 216–219.

91. Канюка С. І. Толерантність жінок як умова їх психологічної готовності до майбутнього материнства / С. І. Канюка // Молодь, освіта, наука, культура і національна самосвідомість в умовах європейської інтеграції: Зб. Матеріалів XVIII Всеукр. наук. – практ. конф., Київ, 24 квітня 2015 р. ; у 2-х т. – К. : Вид-во Європейського університету, 2015. – Т. 2. – С. 151–154.

92. Канюка С. І. Формування толерантності та психологічної готовності жінок до майбутнього материнства: взаємозв'язок, фактори, принципи, сензитивні періоди для формування / С. І. Канюка // Молодь, освіта, наука,

культура і національна самосвідомість в умовах європейської інтеграції: Зб. Матеріалів XVIII Всеукр. наук. – практ. конф., Київ, 21 квітня 201 р. ; у 2-х т. – К. : Вид-во Європейського університету, 2016. – Т. 1. – С. 119–123.

93. Канюка С.І. Формування толерантності жінок різного віку як умови їх психологічної готовності до майбутнього / С. І. Канюка // Науковий часопис. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2016. – Вип. 3 (48). – С. 68-76.

94. Капустина А.Н. Психологические особенности личности, ориентированной на культурно-просветительскую работу. В кн.: Клубный работник: личность и деятельность. - Сб. научных трудов ВЦСПС ВПШК. - 1980.

95. Кашапова С. О. Психозмоциональные и личностные особенности у девушек-подростков, ожидающих ребенка [Электронный ресурс] / С. О. Кашапова // Материалы VIII Международной конференции студентов и аспирантов по фундаментальным наукам "Ломоносов - 2012" (секция ПСИХОЛОГИЯ). – 2013. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.centrobrazovaniya.ru/kash.html>.

96. Кедрова Н. Б. «Здесь и теперь» в контакте матери и ребенка / Н. Б. Кедрова // Гештальт. – 1993. – № 3. – С. 87–92.

97. Кедрова Н. Б. Переживания, сопутствующие токсикозу беременности / Н. Б. Кедрова // Семейная психология и семейная терапия. – 1999. – № 1. – С. 56–63.

98. Кинг М. Л. Любите врагов ваших / М. Л. Кинг // Вопросы философии. – 1992. – № 3. – С. 66–71.

99. Клепцова Е. Ю. Психология и педагогика толерантности / Е. Ю. Клепцова. – М. : Академический Проект, 2004. – 176 с.

100. Коваленко Н.П. Перинатальная психология: теория, методология, опыт / Наталья Петровна Коваленко, Валерий Васильевич Абрамченко; Санкт-Петербург. гос. ун-т. – Петрозаводск : Интел, 2004. – 349 с.

101. Кожухарь Г. С. Проблема толерантности в межличностном общении Текст. / Г. С. Кожухарь // Вопросы психологии. 2006. - № 2. - С. 7-12.
102. Козлова С. А. Нравственное воспитание дошкольников в процессе ознакомления с окружающим миром / С. А. Козлова. – М. : Педагогика, 1988. – 103 с.
103. Колпакова М. Ю. Особенности психологической работы с матерями-“отказницами” / М. Ю. Колпакова // Московский психотерапевтический журнал. – 1999. – № 1. – С. 127–154.
104. Кон И.С. Ребёнок и общество: историко-этнограф. перспективы / Игорь Семёнович Кон; АН СССР, Ин-т этнографии им. Н.Н.Миклухо-Маклая – М. : Наука, 1988. – 269 с.
105. Кононко Е. Л. Чтобы личность состоялась / Е. Л. Кононко. – К. : Рад. Школа, 1991. – 221 с.
106. Копыл О. А. Готовность к материнству: выделение факторов, условий психологического риска для будущего развития ребенка / О. А. Копыл, Л. Л. Баз, О. В. Баженова // Синапс, 1993, № 4. - С. 35-42.
107. Корсак В. С. Мать и дитя. Настольная книга для родителей / Владислав Станиславович Корсак. – М: Олма Медиа Групп, 2005. – 272 с.
108. Костюк Г.С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / Григорій Силивич Костюк; за ред. Н.О.Проколієнко. – К. : Рад. школа, 1979. – 608 с.
109. Кузнецова, А. М. Основания социального генезиса (варианты репрезентаций): Дис. д-ра филос. наук : 09.00.11 Текст. / А. М. Кузнецова Улан-Удэ. 2006. - 298 с.
110. Лекторский В. А. О толерантности, плюрализме и критицизме [Текст] / В. А. Лекторский // Вопросы философии. – 1997. – № 11. – С. 45–54.

111. Леонтьев Д. А. Установка как механизм смысловой регуляции деятельности / Д. А. Леонтьев // Теория установки и актуальные проблемы психологии. – Тбилиси. : Мениереба, 1990. – С. 158–168.
112. Леус Т.В. Материнство – опыт трёх поколений. Психологическое сопровождение беременной женщины / Татьяна Леус. - М. : Ин-т практической психологии, 2000. – 157 с.
113. Липман М. Обучение с целью уменьшения насилия и развития миролюбия / М. Липман ; пер. с англ. З. А. Заритовской и Н. С. Юлиной // Вопросы философии. – 1995. – № 2. – С. 110–121.
114. Лисина М.И. Проблема онтогенеза общения. – М.: Педагогика, 1986. – 143 с.
115. Макаренко А. С. Про виховання / Макаренко А. С. – М. : Політвидав, 1988. – 486 с.
116. Максименко С. Д. Метод дослідження особистості / Сергій Дмитрович Максименко. // Практ. психол. та соц. робота. – 2004. – №7. – С. 1–7.
117. Мальована Ю. М. Сімейні фактори формування материнської сфери у жінок із загрозою переривання вагітності : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.04 – медична психологія / Ю. М. Мальована. – К., 2006. – 22 с.
118. Маралов В. Г. Основы самосознания и саморазвития / В. Г. Маралов. – 2-е изд. – М. : АKADEMA, 2004. – 248 с.
119. Марсель Г. Бути і мати / Г. Марсель // Возняк Т. С. Тексти та переклади. – Харків, 1998. – С. 435–667.
120. Маслоу А. Новые рубежи человеческой природы / Абрахам Маслоу; под общ. ред. Г. А. Балла, А. Н. Киричука, Д. А. Леонтьева; [пер. с англ. Г.А.Балл] – М. : Смысл, 1999. – 425 с. – (Золотой фонд мировой психологии).

121. Матвеева Е. В. Анализ материнства с позиции теории деятельности / Матвеева Е. В. – К. : ВГГУ, 2004. – 210 с.
122. Мацковський М. С. Толерантність як об'єкт соціологічного дослідження [Електронний ресурс] / Михайло Семенович Мацковський // Вік толерантності. – 2001. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.tolerance.ru/VT-3-4-toler-kak.php?PrPage=VT>.
123. Мещерякова С. Ю. Психологическая готовность к материнству / С. Ю. Мещерякова // Вопросы психологии. – 2000. – № 5. – С. 18–27.
124. Мид М. Культура и мир детства / М. Мид. – М. : Прогресс, 1988. – 365 с.
125. Минюрова С.А. Диалогический подход к анализу смыслового переживания материнства / С.А.Минюрова, Е.А.Тетерлева // Вопр. психологии. – 2002. - № 4. – С.63–75.
126. Можейкина Л. Б. Развитие толерантности у подростков в процессе обучения русскому языку : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. псих. наук : спец. 19.00.07 "педагогическая психология" / Можейкина Людмила Борисовна – Иркутск, 2007.- 24 с.
127. Мудрик А. В. Социальная педагогика: Учеб. для студ. пед. вузов / Анатолий Викторович Мудрик. – Москва : Академия, 2000. – 200 с. – (3).
128. Мунье Э. Что такое персонализм? / Э. Мунье ; пер. с франц. И. С. Вдовиной. – М. : Изд-во гуманит. лит-ры, 1994. – 125 с.
129. Мурашко О. О. Перинатальная психология / О. О. Мурашко // Репродуктивное здоровье женщины. – 2004. – № 1 (17). – С. 27–31.
130. Мухина В. С. Эволюция личности сквозь призму механизмов развития и бытия / В. Мухина // Развитие личности. – 2007. – № 2. – С. 8–31.
131. На пути к толерантному сознанию / под ред. А. Г. Асмолова. – М. : Смысл, 2000. – 255 с. – (Серия "Библиотека психологии толерантности").

132. Новая философская энциклопедия : в 4 т. / Ин-т философии РАН ; Нац. обществ.-науч. фонд ; Предс. научно-ред. совета В. С. Степин. – М. : Мысль, 2000 – 2001. – 2659 с.–Т. 4. – 2001. – 605 с.
133. Олпорт Г. У. Природа предубеждения / Г. У. Олпорт // Век толерантности : науч.-публ. вестник. – М. : МГУ, 2003. – Вып. 5. – С. 11–25.
134. Орлов А. Б. Феномены эмпатии и конгруэнтности / А. Б. Орлов, М. А. Хазанова // Вопросы психологии. – 1993. – № 4. – С. 68–73.
135. Орлов Ю. М. Обида. Вина / Ю. М. Орлов. – 5-е изд. – М. : Слайдинг, 2004. – 96 с.
136. Орлов А.Б. Психология толерантности: проблемы и перспективы / А.Б.Орлов, А.З. Шапиро // Вопросы психологии. – 2006. – №3. – С. 80-96.
137. Пашукова Т. И. Децентрация в условиях кооперативного и конкурентного взаимодействия : автореф. дис. докт. психол. наук : спец. 19.00.05 Социальная психология" / Т. И. Пашукова. – М., 1985. – 22 с.
138. Педагогика: Учебное пособие для студентов педагогических учебных заведений [Электронный ресурс] / В. А.Сластенин, И. Ф. Исаев, А. И. Мищенко, Е. Н. Шиянов // Школа-Пресс. – 1997. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.bibliotekar.ru/pedagogika-3/index.htm>.
139. Перцев А. В. Ментальная толерантность / А. В. Перцев // Толерантность. Вестник Уральского межрегионального института общественных отношений. – 2002. – № 1. – С. 30–47.
140. Петрицкий В. А. Толерантность – универсальный этический принцип / В. А. Петрицкий // Известия СП Лесотехнической академии. – СПб., 1993. – С. 139–151.
141. Петровская Л. А. Компетентность в общении : социально-психологический тренинг / Л. А. Петровская. – М. : Изд-во МГУ, 1989. – 216 с.
142. Пиаже Ж. Психология интеллекта / Жан Пиаже. – СПб: Питер, 2003. – 192 с.

143. Пов'якель Н.І. Професіогенез саморегуляції мислення практичного психолога / Надія Іванівна Пов'якель; М-во освіти і науки України, НПУ ім. М.П.Драгоманова. – К., 2003. – 295 с.

144. Поппер К. Р. Открытое общество и его враги / К. Р. Поппер ; пер. с англ. ; под ред. В. Н. Садовского. – М. : Феникс, Международный фонд "Культурная инициатива", 1992. – Т.1 : Чары Платона. – 448 с.

145. Проскурняк О. П. Психологічна структура та особливості прояву феномену материнства : дис. канд. псих. наук : 19.00.01 / Проскурняк Ольга Петрівна – Київ, 2010. – 251 с.

146. Психология : словарь / под общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. – М. : Политиздат, 1990. – 494 с.

147. Радионова М.С. Динамика переживания женщиной кризиса отказа от ребёнка: дис. канд. психол. наук.: 19.00.02 / Родионова Мария Сергеевна- М., 1997. – 151 с.

148. Радченко М.И. Тренинги личного роста как метод психокоррекционной помощи роди телям “необучаемых” детей / Радченко М.И. // Практ. психологія та соц. робота. - 2004. - № 9. – С.36–45.

149. Разина Л. С. Психологические механизмы толерантного поведения студенческой молодежи в процессе педагогического взаимодействия : автореф. дисс. канд. психол. наук : спец. 19.00.07 "Педагогическая психология" / Л. С. Разина. – Смоленск, 2009. – 24 с.

150. Ранет Л. Кросс-культурное исследование взаимодействия с детьми русских и немецких матерей / Л. Ранет, А. Шмидт, В. А. Доскин. // Вопросы психологии. – 1994. – №5. – С. 20–28.

151. Рікер П. Толерантність, нетолерантність, неприйнятне / П. Рікер // Навколо політики. – К. : Дух і літера, 1995. – С. 313–332.

152. Рибалка В. В. Теорії особистості у вітчизняній психології: навч. посіб. / В.В.Рибалка.– К. : ІПППО АПН України, 2006. – 530 с.
153. Роджерс К. Р. Взгляд на психотерапию. Становление человека / К. Р. Роджерс ; пер. с англ. М. Исениной / общ. ред. и предисл. Е. И. Исениной. – М. : Изд. группа "Прогресс", "Универс", 1994. – 480 с.
154. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. – СПб. : Питер, 2000. – 705 с.
155. Самоукина Н.В. Психология материнства / Н.В. Самоукина // Прикладная психология. – 1998. – № 6. – С. 67–81.
156. Сартр Ж.-П. Очерк теории эмоций / Жан-Поль Сартр; [пер. с фр. Е. Е. Насиновской и А. А. Пузыря] // «Психология эмоций» / Автор-сост. В. К. Вилюнас. – СПб. : Питер, 2004. – С. 176–196.
157. Сидельникова В.М. Календар беременности / В.М. Сидельникова // Психология и психоанализ беременности: учеб. пособие по психологии материнства / [Д.Я.Райгородский]. – Самара, 2003. – С.630–653.
158. Сидорова О.В. Изучение родильной обрядности в традиционной русской культуре / О.В. Сидорова // На пути к практической психологии: сб. науч. статей. – Самара, 1999. – С. 93–98.
159. Ситаров В. А. Психология и педагогика ненасилия в образовательном процессе / В. А. Ситаров, В. Г. Маралов / под ред. В. А. Сластенина. – М. : Академия, 2000. – 216 с.
160. Смирнова Е. О. Развитие теории привязанности (по материалам работ П. Криттенден) / Е. О. Смирнова, Р. А. Радева // Вопросы психологии. – 1999. – № 1. – С. 23–47.
161. Смирнова Е. О. Опыт исследования структуры и динамики родительского отношения / Е. О. Смирнова, М. В. Быкова. // Вопросы психологии. – 2000. – №3. – С. 3–12.

162. Современная западная социология : словарь. – М. : Политиздат, 1990. – 432 с.

163. Солдатова Г. У. Толерантность: психологическая устойчивость и нравственный императив / Г. У. Солдатова // Практикум по психодиагностике и исследованию личности / под ред. Г. У. Солдатовой, Л. А. Шайгеровой. – М. : МГУ им. М. В. Ломоносова, 2003. – 112 с.

164. Сорокина Т. Т. Роды и психика: практическое руководство / Т. Т. Сорокина. – Минск : Новое знание, 2003. – 352 с.

165. Спицына О.А. Психологические условия формирования когнитивного и поведенческого компонентов толерантности у младших школьников в образовательной среде Текст.: дис. канд. психол. наук / О.А. Спицына. - Казань, 2006. – 221с.

166. Титаренко Т.М. Я – знакомый и неузнаваемый / Т.М. Титаренко. – К. : Рад. шк., 1991. – 240 с.

167. Тиунова О. В. Психологічні особливості формування відповідального ставлення молодих дівчат до материнства : дис. канд. політ. наук : 19.00.07 / Тиунова Олена Володимирівна – Тернопіль, 2008. – 183 с.

168. Толерантное сознание и формирование толерантных отношений (теория и практика) : сб. науч.-метод. ст. – 2-е изд., стереотип. – М. : Изд-во Московского психолого-социального института ; Воронеж : Изд-во НПО "МОДЭК", 2003. – 368 с.

169. Толстой Л. Н. Не убей никого / Л. Н. Толстой // Этика ненасилия или время собирать камни. – К. : Общество ведической культуры, 1994. – С. 2–16.

170. Толстых А. В. Возрасты жизни / А. В. Толстых. – М. : Мол. гвардия, 1988. – 223 с.

171. Узнадзе Д. Н. Психология установки / Д. Н. Узнадзе. – СПб. : Питер, 2001. – 416 с.
172. Україна - лідер за кількістю абортів [Електронний ресурс] // Інформаційне агенство УНІАН. – 2013. – Режим доступу до ресурсу: <https://health.unian.ua/country/830217-ukrajina-lider-za-kilkistyu-abortiv.html>.
173. Уолцер М. О терпимости: лекции по этике, политике и экономике / М. Уолцер ; пер. с англ. И. Нюрнберг. – М. : Идея-Пресс, Дом интеллект. книги, 2000. – 160 с.
174. Филиппова Г. Г. Образ матери и мотивационные основы материнства / Г. Г. Филиппова // Проблемы изучения и развития личности дошкольника. – Пермь, 1995. – С. 31–36.
175. Филиппова Г. Г. Психологические проблемы при нарушении репродуктивной функции у женщин / Г. Г. Филиппова // Журнал практического психолога. – 2005. – №.5. – С. 71–88.
176. Филиппова Г. Г. Психология материнства / Г. Г. Филиппова. – М. : Институт психотерапии, 2002. – 340 с.
177. Филиппова Г. Г. Материнство: сравнительно-психологический подход / Г. Г. Филиппова // Психологический журнал. – 1999. – Т. 20, № 5. – С. 81–88.
178. Фрейд А. Психопатология детства / А. Фрейд. – М. : Изд. дом “Nota-Bene”, 2000. – 223 с.
179. Фрейд З. Введение в психоанализ : лекции / З. Фрейд. – М. : Наука, 1991. – 456 с.
180. Фрейд З. Психология масс и анализ человеческого Я / З. Фрейд ; пер. с нем. Л. А. Голлербах, С. И. Беляева, Э. М. Райс // Психоаналитические этюды / сост. Д. И. Донского, В. Ф. Круглянского. – Мн. : ООО "Попурри", 2001. – С. 422–480.
181. Фритцханд М. Проблема толерантности в этике / М. Фритцханд // Методологические проблемы исследования социалистической морали и

нравственного воспитания / под ред. А. И. Титаренко, Б. О. Николаичева. – М. : Изд-во МГУ, 1987. – С. 42–52.

182. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности / Э. Фромм ; пер. с англ. Э. М. Телятниковой. – М. : ООО "Изд-во АСТ-ЛТД", 1998. – 672 с.

183. Фромм Э. Духовная сущность человека. Способность к добру и злу / Э. Фромм // Философ. науки. – 1990. – № 9. – С. 98.

184. Фромм Э. Душа человека / Эрих Фромм. – М. : Республика, 1992. – С. 1–75.

185. Фромм Э. Иметь или быть? / Эрих Фромм; [пер. с англ. Н.Петренко, О.Ивангун; общ. ред. В.И. Бобренкова]. – К.: Ника-Центр, 1998. – 393 с.

186. Фромм Э. Искусство любви: исследование природы любви. - М.: Педагогика, 1990. – 157 с.

187. Фромм Э. Человек для себя / Э. Фромм ; пер. с англ. и послесл. Л. А. Чернышевой. – Мн. : Коллегиум, 1992. – 253 с.

188. Фурман А.В. Психокультура української ментальності: наук. видання / Анатолій Васильевич Фурман. – Тернопіль : Економічна думка, 2002. – 129, [2] с.

189. Хазанова М. А. Феномен принятия в психотерапевтическом консультировании / М. А. Хазанова // Вопросы психологии. – 1993. – № 2. – С. 49–54.

190. Хасан Б. И. Война с конфликтом (критика методологических оснований психологических исследований и разработок) / Б. И. Хасан // Конструктивная психология. Опыт и перспективы. – Красноярск, 1990. – С. 52–72.

191. Хеффе О. Плюрализм и толерантность: к легитимизации в современном мире / О. Хеффе ; пер. с нем. И. Н. Михеевой // Философские науки. – 1991. – № 12. – С.16–28.

192. Чайка В.К. Окружающая среда, стресс и беременность / В.К. Чайка, Е.Б. Яковлева, Н.Ф. Иваницкая, Т.Н. Демина. – Донецк: Юго-Восток, 2001. – 108 с.

193. Чебыкина О. А. Системный анализ подходов к понятию толерантность [Электронный ресурс] / Ольга Альбертовна Чебыкина // Электронный журнал «Психологическая наука и образование» №2. – 2012. – Режим доступа до ресурсу: http://psyjournals.ru/files/53615/psyedu_ru_2012_2_Chebikina.pdf.

194. Чепелева Н. В. Самопроектування і розвиток особистості / Н.В. Чепелева // Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. – 2015. – Том II: Психологічна герменевтика. – Випуск 9. – С. 4 – 17.

195. Чепелева Н.В. Теоретико-методологічні засади самопроектування особистості / Н.В. Чепелева // Наукове забезпечення розвитку освіти в Україні: актуальні проблеми теорії і практики (до 25-річчя НАПН України). Збірник наукових праць. – К.: Видавничий дім «Сам», 2017. – С. 113 – 119.

196. Чепелева Н.В., Титаренко Т.М., Смульсон М.Л., Андрієвська В.В., Зарецька О.О., Васильченко А.А.. Соціально-психологічні чинники розуміння та інтерпретації особистого досвіду: монографія / АПН України; Інститут психології ім. Г.С.Костюка / Наталія Василівна Чепелева (ред.). — К. : Педагогічна думка, 2008. — 255с.

197. Чимаров В. М. Мать и дитя. Настольная книга для родителей / В. М. Чимаров. – Свердловск: Средне-Уральское, 1987. – 256 с. – (Библиотека семейного чтения).

198. Шарп Дж. Ненасильственная борьба – лучшее средство решения острых политических конфликтов? / Дж. Шарп // Этика ненасилия или время собирать камни. – К. : Общество ведической культуры, 1994. – С. 54–62.

199. Шкуратова И. П. Когнитивная сложность как основа толерантного мышления [Электронный ресурс] / Ирина Петровна Шкуратова // Век толерантности. Выпуск 5. – 2001. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.tolerance.ru/VT-5-kognitivnaya.php?PrPage=VT>.
200. Шмурак Ю.И. Пренатальная общность // Человек. – 1993. – № 6 – С. 24-37.
201. Шнейдер Л. Б. Психология семейных отношений / Л. Б. Шнейдер. – М. : Апрель–Пресс, 2000. – 512 с.
202. Эйдемиллер Э. Г. Психология и психотерапия семьи / Э. Г. Эйдемиллер, В. В. Юстицкис. – СПб. : Питер, 2000. – 652 с.
203. Эйдемиллер Э. Г. Семейный диагноз и семейная психотерапия : [учебное пособие для врачей и психологов] / Э. Г. Эйдемиллер, И. В. Добряков, И. М. Никольская. – СПб. : Речь, 2005 – 336 с.
204. Эриксон Э. Детство и общество / Э. Эриксон. – СПб. : Летний сад, 2000. – 415 с.
205. Яблонська Т.М. Особливості функціонування сім'ї як умова розвитку особистості дитини// Проблеми загальної та педагогічної психології: Зб. наук. праць Ін-ту психології ім.Г.С.Костюка АПН України. – Т. XII. – Ч. 2. – С.401–407.
206. Яремчук Н. В. Психологічні особливості підготовки молодих жінок до материнства : дис. канд. псих. наук : 19.00.07 / Яремчук Наталія Володимирівна – Київ, 2010. – 243 с.
207. Ясперс К. Комунікація / К. Ясперс // Першоджерела комунікативної філософії. – К., 1996. – С.132–148.
208. Arnov B.A. Relationship between childhood maltreatment? Adult health and psychiatric outcomes, and medical utilization / Arnov B.A. // J.Clin. Psychiatry. – 2004. – №65 (12). – P. 10–15.

209. Badinter E. Mother love. Myth and reality / E. Badinter. – NY. : Macmillan, 1981. – 241 p.
210. Benedict R. Patterns of culture / R. Benedict. – NY. : Atheneum, 1955. – 145 p.
211. Benjamin L. S. Structural analysis of social behavior / Lorna Smith Benjamin. // Psychological review. – 1978. – №81. – P. 239–245.
212. Benson J. Young Adult Identities and Their Pathways: A Developmental and Life Course Model [Электронный ресурс] / J. Benson, G. Elder // NCBI. – 2011. – Режим доступа до ресурсу: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3792649/>.
213. Bowlby J. Maternal care and mental health / J. Bowlby. – Geneva: Claridge, 1987.– 321 p.
214. Browne V. Maternity as Subversion or Subjugation?: The Double-Edged Maternal Narrative in 17 filles, by Julie Rodgers [Электронный ресурс] / Victoria Browne // Motherhood in post-1968 European Literature Network. – 2013. – Режим доступа до ресурсу: <http://motherhoodresearchnetwork.blogspot.com/2013/07/maternity-as-subversion-or-subjugation.html>.
215. Bugental J. F. T. Existential Psychoterapies / J. F. T. Bugental, R. Kleiner // Comprehensive Handbook of Psychoterapy Integration; ed. by G. Stricker, L. Gold. – New York : Grove Press, 1993. – 275 p.
216. Bugental J. F. T. What is distinctive about this existential-humanistic perspective on psychoterapy / J. F. T. Bugental // The Sayborn Perspective. – 1995. – P. 24–36.
217. Fiske S. Reducing intergroup blas: intergroup contact and category - based models / S. Fiske, D. Gilbert, L. Gardner // Handbook of Social Psychology / S. Fiske, D. Gilbert, L. Gardner., 2010. – P. 1094–1095.

218. Hay D. F. Social learning perspectives on the development of the mother-child relationship / D. F. Hay, E. J. Vespo // *Different faces of motherhood*; ed. by B. Birns and D. Hay. – NY.: Plenum press, 1988. – P. 156–180.

219. History of childhood / ed. by L. de Mause. – NY-L. : Arlington House, 1975. – 542 p.

220. Inoue K., Yuzawa M. Relationship with husband and child, interpersonal attitude, and personal development as mother // *Shinrigaku Kenkyu*. – 2002. – 73(5). – P. 431–436.

221. Klaus K. Mother – infant bonding / K. Klaus, J. Kennell. – St. Louis: Penguin, 1976. – 245 p.

222. LeVine R. A. Parenthood in social transformation / R. A. LeVine, M. White // *Parenting across the life span*; ed. by J. Lancaster, J. Altmann, A. Rossi, L. Sherrod. – NY. : de Gruyter, 1987. – P. 210–243.

223. Luyten P. Parental reflective functioning is associated with tolerance of infant distress but not general distress: Evidence for a specific relationship using a simulated baby paradigm [Электронный ресурс] / Patrick Luyten // NCBI. – 2013. – Режим доступа до ресурсу:
<https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3858415/>.

224. May R. The courage to create / R. May. – Bantam Books, 1980. – 173 p.

225. Mendus S. Toleration / S. Mendus // *Encyclopedia of Ethics*. – New York ; London, 1992.

226. Nicholson P. P. Toleration as a Moral Ideal / P. P. Nicholson // *Aspects of Toleration. Philosophical Studies* / Ed. by J. Horton and S. Mendus. – L. ; N. Y., 1985. – P. 158–173.

227. Prost A. Public and private spheres in France / A. Prost // *A history of private life*. V. 5. Riddles of identity: Modern times. – Cambridge: Mass, 1991. – P. 23–67.

228. Rich A. Of woman born. Motherhood as experience and institution / A. Rich. – NY. : Norton, 1976. – 318 p.
229. Rutter M. Maternal deprivation reassessed / Michael Rutter. – NY: Plenum Press, 1971. – 274 p.
230. Saraceno C. The Italian family: paradoxes of privacy / C. Saraceno // A history of private life. V. 5. Riddles of private identity: Modern times. – Cambridge : Mass, 1991. – P. 68–85.
231. Stern D.N. The first relationship / D.N. Stern. – Cambridge : Cambridge university press, 1977. – 275 p.
232. Stern D. N. The motherhood constellation / D. N. Stern – NY. : Basic Books, 1995. – 460 p.
233. Sternglanz S. H. Ethnological contribution to the study of human motherhood / S. H. Sternglanz, A. Nash // Different faces of motherhood; ed. by B. Brins and D.Hay. – 1988. – P. 55–82.
234. Urban L. A Theoretical Analysis of Crossed Categorization Effects: A Meta-Analysis [Электронный ресурс] / L. Urban, N. Miller // International relations and group processes. – 1998. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.psychwiki.com/dms/wiki/uploadedfiles/other/Urban1998.pdf>.
235. Vincent G. A history of secrets? / G. Vincent // A history of private life. V. 5. Riddles of private identity: Modern times. – Cambridge, Mass, 1991. – P. 115–129.
236. Vinovskis M. A. Historical perspectives on the development of the family and parent-child interaction / M. A. Vinovskis // Parenting across the life span; ed. by J. Lanchester, A. Rossi, L. Sherrod. – NY., 1987. – P. 189–234.
237. Winnicot D. W. The family and individual development / D. W. Winnicot. – L.: Penguin, 1968. – 389 p.

РОЗДІЛ 2

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ ЖІНОК РІЗНОГО ВІКУ ЯК УМОВИ ЇХ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ГОТОВНОСТІ ДО МАЙБУТНЬОГО МАТЕРИНСТВА

У другому розділі нашого дисертаційного дослідження представлено методичні засади вивчення психологічної готовності жінок різного віку до материнства та складових їх толерантності, обґрунтовано діагностичні методи та методики, використані впродовж дослідження, наведено результати констатувального експерименту з вивчення особливостей розвитку складових толерантності у жінок різного віку та їх впливу на формування психологічної готовності до материнства, виокремлено та проаналізовано психологічні особливості типів жінок за сформованістю толерантності та психологічної готовності до материнства.

2.1. Методичні засади діагностичного дослідження толерантності жінок різного віку як умови їх психологічної готовності до майбутнього материнства

Теоретичний аналіз феномену толерантності, представлений у першому розділі дисертаційного дослідження, переконливо доводить, що вивчення психологічних особливостей розвитку толерантності майбутніх матерів є важливим і актуальним завданням педагогічної та вікової психології і емпіричне дослідження толерантності як умови психологічної готовності до материнства є складним процесом, оскільки на сьогодні відсутній науковий підхід до дослідження та розуміння такого психологічного явища.

Спираючись на структуру толерантності, запропоновану у розділі 1.3, нами були виокремлені основні її складові (ціннісно-мотиваційна, когнітивна, емоційна та поведінкова) та їх показники: базові переконання та ціннісні орієнтації (ціннісно-мотиваційна складова); умонастрій, досвід, гнучкість та

критичність мислення (когнітивна складова); самоставлення та емпатійні здібності (емоційна складова); комунікативна толерантність, самоактуалізація і волева саморегуляція (поведінкова складова), які можуть мати значущий вплив на формування психологічної готовності жінок до материнства, що необхідно довести емпіричним шляхом у нашому констатувальному дослідженні.

Методи і методики нашого констатувального дослідження толерантності жінок як умови їх психологічної готовності до материнства відповідають завданням дисертаційної роботи:

1. Обґрунтувати критерії та емпірично визначити показники і рівні розвитку толерантності жінок різного віку.
2. Виявити особливості прояву складових толерантності жінок різного віку як умови їх психологічної готовності до майбутнього материнства.
3. Виокремити типи жінок за сформованістю толерантності та психологічної готовності до материнства.

Новизна нашого експериментального підходу полягає в тому, що ми не просто ставимо собі за мету вивчити толерантність, а, в першу чергу, визначити психологічну структуру її формування за складовими (ціннісно–мотиваційна, когнітивна, емоційна, поведінкова) та проаналізувати їх взаємозв'язок з психологічною готовністю до материнства з метою розробки психокорекційних заходів для формування толерантності у жінок різного віку як умови їх психологічної готовності до материнства. Такий підхід дозволить нам завчасно виокремити ті прояви цього феномену, які заважають його нормальному розвитку, та застосувати до них профілактичні психокорекційні заходи, попереджаючи виникнення інтолерантності і, як наслідок, інтолерантної материнської настанови, що є аналогом відсутності психологічної готовності жінок до материнства з обов'язковими негативними наслідками для дитини.

Формуючи комплекс психодіагностичних методик для дослідження особливостей розвитку толерантності майбутніх матерів, ми виходили з того факту, що єдиної загальновизнаної методики для діагностики толерантності

жінок як умови психологічної готовності до материнства не існує. У зв'язку з цим ми скористалися вже відомими методиками, які діагностують особливості розвитку окремих показників складових толерантності. На нашу думку, така комплексна діагностика дозволить більш змістовно вивчити особливості толерантності різного віку, а також визначити взаємозв'язок між окремими складовими толерантності і психологічною готовністю до материнства. Ці вихідні положення і зумовили вибір наступних методик.

Для дослідження ціннісно-мотиваційної складової нами були використані методика "Ціннісні орієнтації" М. Рокича [8] і методика «Шкала базових переконань» Р. Янов-Бульман [7]; для дослідження когнітивної складової було застосовано адаптовану анкету "Що таке толерантність?" А.М. Горянської [2]; для оцінки сформованості емоційної складової толерантності використано тест-опитувальник для визначення самоствавлення В. В. Століна, С. Р. Пантелєєва [9] та методику "Діагностика рівня емпатійних здібностей" В. В. Бойка [10]; для аналізу сформованості поведінкової складової толерантності застосовано методику «Комунікативна толерантність» В.В. Бойка [10], методику «Короткий індекс самоактуалізації» А. Джоунса, Р. Крендалл [11] та методику дослідження вольової саморегуляції А. В. Зверькова, Є. В. Ейдмана [3]. Для оцінки психологічної готовності до материнства за двома параметрами (шкалами): "генофілія - генофобія" і "репродуктивна активність - репродуктивна пасивність" ми використали методику «Рольовий опитувальник дітородіння» (РОД) М. М. Родштейн [1] та для вивчення якісної складової психологічної готовності жінок до материнства, репродуктивних настанов, ми скористались методикою «Факти, що асоціюються з народженням дитини в сім'ї» В.В. Бойко у модифікації О. С. Каримової [1] (див. Додаток А).

Короткий опис кожної методики наведено нижче:

- методика "Ціннісні орієнтації" М. Рокича [8] дозволяє визначити ієрархію термінальних та інструментальних цінностей жінки;
- методика «Шкала базових переконань» Р. Янова-Бульмана [7] дозволяє оцінити цінність власного Я жінки та її ставлення до світу;

- адаптована анкета "Що таке толерантність?" А. М. Горянської [2] вивчає когнітивний аспект толерантності, усвідомлення досліджуваними цінності її як особистісної риси та рівень освіченості з питань толерантності;
- тест-опитувальник для визначення самоствавлення В. В. Століна, С. Р. Пантелєєва [9] вивчає ієрархічну модель структури самоствавлення, співствавлення «Я-образу» людини і її ставлення до себе;
- методика «Емпатійні здібності» В. В. Бойка [10] оцінює здатність людини співпереживати, співчувати, інтуїтивно розуміти почуття іншого;
- методика «Комунікативна толерантність» В. В. Бойко [10] призначена для виявлення негативних комунікативних видів установок особистості стосовно інших людей;
- методика «Короткий індекс самоактуалізації» А. Джоунса, Р.Крендалла [11] діагностує потребу у самоактуалізації жінок;
- методика дослідження вольової саморегуляції А. В. Зверькова, Є. В. Ейдмана [3] визначає ступінь вольової саморегуляції: міру володіння власною поведінкою в різних ситуаціях, здатність свідомо керувати своїми діями, станами і спонуканнями;
- методика «Рольовий опитувальник дітородіння» (РОД) М. М. Родштейн) [1] дає можливість оцінити психологічну готовність жінок до материнства за двома параметрами (шкалами): "генофілія - генофобія" і "репродуктивна активність - репродуктивна пасивність";
- методика дослідження репродуктивної установки «Факти, що асоціюються з народженням дитини в сім'ї» В.В. Бойко у модифікації О.С.Каримової [1] дозволяє вивчити ставлення респондентів до факту народження дитини, залежно від установок, якими керується жінка такі установки можуть бути позитивними негативними або нейтральними.

Для вивчення показників мотиваційно-ціннісної складової толерантності нами були використані такі методики, як методика "Ціннісні орієнтації" М.Рокича та методика «Шкала базових переконань» Р. Янов-Бульмана.

Методика "Ціннісні орієнтації" М. Рокича [8] використана з метою вивчення життєвих цілей жінок і засобів їх досягнення. М. Рокич розрізняє два класи цінностей - термінальні та інструментальні. Цей розподіл відповідає традиційному розподілові на цінності-цілі і цінності-засоби.

Респонденту пропонується два переліки цінностей (по 18 тверджень у кожному) на аркушах паперу за алфавітом чи на картках. У списках досліджуваний привласнює кожній цінності ранговий номер, а картки розкладає в порядку значущості. Остання форма подачі матеріалу дає більш надійні результати. Спочатку дається набір термінальних, а потім набір інструментальних цінностей. Термінальні цінності М. Рокич визначає як переконання в тому, що певна кінцева мета індивідуального існування (наприклад, щасливе сімейне життя, мир у всьому світі) з особистої і суспільної точок зору варта того, щоб до неї прагнути; інструментальні цінності - як переконання в тому, що якийсь образ дій (наприклад, чесність, раціоналізм) є з особистої і суспільної точок зору кращим у будь-яких ситуаціях. Розведення термінальних та інструментальних цінностей відтворює вже досить традиційне розрізнення цінностей-цілей і цінностей-засобів.

Перевагою методики є універсальність, зручність, економічність у проведенні обстеження й обробці результатів, гнучкість – можливість варіювати як стимульний матеріал (списки цінностей), так і інструкції. Істотним її недоліком є вплив соціальної бажаності, можливість нещирості. Тому особливу роль у цьому випадку грає мотивація діагностики, добровільний характер тестування і наявність контакту між психологом і досліджуваним. Аналізуючи ієрархію цінностей, варто звернути увагу на їхнє групування досліджуваним у змістовні блоки за різними підставами. Так, наприклад, виділяються «конкретні» і «абстрактні» цінності, цінності професійної самореалізації й особистого життя тощо. Інструментальні цінності можуть групуватися в етичні цінності, цінності спілкування, цінності справи; індивідуалістичні і конформістські цінності, альтруїстичні цінності; цінності самоствердження і цінності прийняття інших тощо. Якщо не вдається виявити

ні однієї закономірності, можна припустити несформованість у респондента системи цінностей або навіть нещирість відповідей. Обстеження краще проводити індивідуально, але можливо і групове тестування.

Текст методики представлений у додатку Б.

Методика «Шкала базових переконань» Р. Янов-Бульмана [7] використана нами з метою оцінки цінності власного «Я» жінки та її ставлення до світу. Базові переконання можна визначити як імпліцитні, глобальні, стійкі уявлення індивіда про світ і про себе, що мають вплив на мислення, емоційні стани і поведінку людини. Базові переконання особистості зазнають серйозних змін під впливом перенесених особистістю дитячих психологічних травм і травматичних подій, в результаті яких руйнуються звичні життєві уявлення і схеми поведінки. Таким чином, імпліцитна концепція навколишнього світу і власного «Я» більшості здорових людей може бути сформульована таким чином: «У цьому світі хорошого набагато більше, ніж поганого. Якщо щось погане і трапляється, то це буває, в основному, з тими, хто робить щось не так. Я – хороша людина, отже, можу відчувати себе захищеною від бід». Проте, є ситуації (екстремальний негативний досвід), які сильно суперечать цій концепції. Їх осмислення викликає важкі і довготривалі психологічні проблеми: водночас, індивід стикається з жахом, породженим навколишнім світом, і з власною вразливістю і безпорадністю; існуюча раніше впевненість у власній захищеності і невразливості виявляється ілюзією, що руйнується, і особистість відчуває стан дезінтеграції.

Методика складається з 32 запитань. На кожне твердження респондент має дати відповідь, оцінивши ступінь згоди з ним від «повністю згоден» до «абсолютно не згоден» (1 бал – абсолютно не згоден, 2 бали – не згоден, 3 бали – швидше згоден, 4 бали – швидше згоден, 5 балів – згоден, 6 балів – повністю згоден).

Розуміння ставлення жінки до себе і оточуючого світу дає можливість оцінити ті базові переконання, які мотивують її толерантну чи, навпаки, інтолерантну позицію.

На думку американського психолога Ронні Янов-Бульмана, базовим переконанням нормальної людини є здорове почуття безпеки. Відповідно до цього, ядро нашого суб'єктивного світу утворюють три показники базових переконань:

1. Віра в те, що в світі більше добра, ніж зла. У цю категорію входить ставлення до навколишнього світу взагалі і ставлення до людей.

2. Переконання, що світ сповнений сенсу. Зазвичай люди схильні вірити, що події відбуваються не випадково, а контролюються і підкоряються законам справедливості.

3. Переконання в цінності власного «Я». Тут основне значення мають три аспекти: «Я - хороша людина» (самоцінність), «Я правильно себе веду» (контроль) і оцінка власної успішності.

Ці показники обчислюються за результатами, отриманими шляхом опитування, яке виявляє вісім категорій переконань, а саме, переконаність у: 1) прихильності навколишнього світу, 2) доброті людей, 3) справедливості світу, 4) контрольованості світу, 5) випадковості як принципі розподілу подій, 6) цінності власного "Я", 7) силі самоконтролю (контролю над подіями, що відбуваються), 8) власній вдачі або везінні.

Ця методика дозволяє порівнювати базові переконання в різних групах людей, наприклад, тих, які пережили різні види травматичного досвіду. Вона може бути використана і в індивідуальній роботі: якщо показники за будь-якою шкалою у людини сильно занижені, то це слід врахувати при наданні психологічної підтримки. У нормі показники за всіма шкалами мають бути вище середніх. Дослідники вважають, що оптимістичне ставлення до світу, оточуючих людей і себе самого сприяє психічній стабільності і успішності в повсякденному житті.

Текст методики представлений у додатку В.

Для вивчення показників когнітивної складової толерантності ми використали *анкету А. М. Горянської «Що таке толерантність?»* [2], яка дозволяє визначити рівень усвідомлення особистістю сутності толерантності. Анкета складається з двох частин і включає дев'ять запитань. Перша частина містить відкриті запитання, метою яких є вияв особливостей розуміння жінками суті толерантності, знання основних характеристик та якостей толерантної особистості. Друга частина містить закриті запитання, що спрямовані на з'ясування того, як жінки розуміють актуальність толерантності для сучасного суспільства та сім'ї, як вони оцінюють свою особисту толерантність і чи зацікавлені в її вдосконаленні. Ця анкета була адаптована до завдань нашого дослідження (були внесені корективи, зокрема, поняття «школа» в оригінальному варіанті було замінено поняттям «сім'я»).

За результатами відповідей на питання 1, 2, 5 формується якісна база понять, позицій та висловлювань досліджуваних, з яких далі обираються найбільш популярні варіанти і за ними оцінюється рівень згоди – не згоди всіх респондентів. За результатами відповідей на питання 3 та 4 оцінюється рівень освіченості з питань толерантності і аналізується кількість названих джерел та зразків толерантності. Вважається, що чим більше таких названо, тим вищий рівень освіченості, чим менше – тим, відповідно, нижчий. За питаннями 6, 7, 8, 9 визначається ієрархія запропонованих характеристик у досліджуваній групі.

Текст методики представлений у додатку Г.

Для вивчення складових емоційного компоненту толерантності нами були використані методики тест-опитувальник самоствавлення В. В. Століна, С. Р. Пантелєєва та методику «Емпатійні здібності» В. В. Бойка.

Тест-опитувальник самоствавлення В. В. Століна, С. Р. Пантелєєва [9], використаний нами з метою вивчення ієрархічної моделі структури самоствавлення. Як основа, приймається відмінність змісту «Я-образу» (знання або уявлення про себе, в тому числі і у формі оцінки вираженості тих чи інших рис) і самоствавлення. У ході життя людина пізнає себе і накопичує про себе

знання, які становлять змістовну частину її уявлень про себе. Однак, знання про себе, природньо, їй небайдужі: те, що в них розкривається, виявляється об'єктом її емоцій, оцінок, стає предметом більш-менш стійкого самоставлення.

Цей тест включає 57 запитань, які дозволяють виявити три рівні самоставлення, що відрізняються за ступенем узагальненості:

1. Глобальне самоставлення.
2. Самоставлення, диференційоване за самоповагою, аутосимпатією, самоінтересом і очікуваннями ставлення до себе.
3. Рівень конкретних дій (готовність до них) у відношенні до свого «Я».

Опитувальник включає наступні шкали: шкала S - вимірює інтегральне почуття «за» чи «проти» власного «Я» досліджуваного; шкала I – самоповага; шкала II – аутосимпатія; шкала III - очікуване ставлення інших; шкала IV - самоінтерес.

Опитувальник, також, містить сім шкал, спрямованих на вимірювання вираженості установки на ті чи інші внутрішні дії щодо «Я» досліджуваного: шкала 1 – самовпевненість; шкала 2 – оцінка ставлення інших; шкала 3 – самоприйняття; шкала 4 – самокерованість, самопослідовність; шкала 5 – самозвинувачення; шкала 6 – самоінтерес; шкала 7 – саморозуміння.

Глобальне самоставлення (інтегральний показник) - внутрішньо недиференційоване почуття «за» і «проти» самого себе.

Самоповага – шкала з 15 пунктів, що об'єднує твердження, які стосуються внутрішньої послідовності, саморозуміння, самовпевненості. Мова йде про ті аспекти самовідношення, які емоційно і змістовно об'єднують віру в свої сили, здібності, енергію, самостійність, оцінку своїх можливостей контролювати власне життя і бути самопослідовним, розуміння самого себе.

Аутосимпатія – шкала з 16 пунктів, що об'єднує пункти, в яких відображається дружність-ворожість до власного «Я». У шкалу увійшли пункти, що стосуються самоприйняття і самозвинувачення. У змістовному плані шкала на позитивному полюсі об'єднує схвалення себе в цілому і в істотних деталях, довіру до себе і позитивну самооцінку, на негативному

полюсі - бачення в собі, переважно, недоліків, низьку самооцінку, готовність до самозвинувачення. Пункти свідчать про такі емоційні реакції на себе, як роздратування, презирство, глузування, винесення самовироку («так тобі і треба»).

Самоінтерес – шкала з 8 пунктів, відображає міру близькості до самого себе, зокрема інтерес до власних думок і почуттів, готовність спілкуватися з собою «на рівних», впевненість у своїй цікавості для інших.

Очікуване ставлення інших – шкала з 13 пунктів, що відображають очікування позитивного чи негативного ставлення до себе оточуючих.

Текст методики представлений у додатку Д.

З метою вивчення емпатії як складової емоційного компоненту толерантності ми використали *методику «Емпатійні здібності» В. В. Бойка [10]*.

Ця методика дозволяє оцінити вміння співпереживати і розуміти думки і почуття іншого. Емпатія передбачає осмислене уявлення внутрішнього світу партнера по спілкуванню. Емпатія виникає швидше і легше в разі подібності поведінкових і емоційних реакцій. В якості особливих форм емпатії виділяють:

- співпереживання – переживання співрозмовником тих же самих почуттів, які відчуває інша людина, ставлячи себе на його місце;
- співчуття – переживання через відчуття почуттів іншого.

Емпатичні здібності особистості зростають із зростанням життєвого досвіду.

Методика дає можливість оцінити три види емпатії: 1) емоційну емпатію, засновану на механізмах наслідування поведінки іншої людини; 2) когнітивну емпатію, що базується на інтелектуальних процесах (порівняння, аналогія тощо); 3) предикативну емпатію, яка виявляється як здатність людини пророкувати реакції іншого в конкретних ситуаціях.

Ця методика складається з 36 питань, що дозволяють виявити в структурі емпатії 6 тенденцій (шкал).

Раціональний канал емпатії характеризує спрямованість уваги, сприйняття і мислення досліджуваного на сутність іншої людини. Цей спонтанний інтерес до іншого, відкриває шляхи емоційного і інтуїтивного відображення партнера. У раціональному компоненті емпатії не слід шукати логіку або мотивацію зацікавленості до іншого. Партнер привертає увагу своєю буттєвістю, що дозволяє досліджуваному неупереджено виявляти його сутність.

Емоційний канал емпатії - це здатність досліджуваного входити в одну емоційну "хвилю" з оточуючими - співпереживати, співчувати. Емоційна чуйність в цьому випадку стає засобом "входження" в енергетичне поле партнера. Зрозуміти його внутрішній світ, прогнозувати поведінку і ефективно впливати можливо тільки в тому випадку, якщо сталося емоційне підлаштування до іншого. Співучасть і співпереживання виконують роль зв'язуючої ланки, провідника від одного партнера до іншого і назад.

Інтуїтивний канал емпатії свідчить про здатність людини бачити поведінку партнерів, діяти в умовах браку об'єктивної інформації про них, спираючись на досвід, що зберігається в підсвідомості. На рівні інтуїції формуються різні відомості про партнерів. Інтуїція менше залежить від стереотипів, ніж осмислене розуміння партнерів.

Установки, що сприяють або перешкоджають емпатії, відповідно, полегшують або ускладнюють дію всіх емпатійних каналів. Ефективність емпатії знижується, якщо людина намагається уникати особистих контактів, вважає недоречним проявляти допитливість до інших, переконана себе спокійно ставитися до переживань і проблем оточуючих. Подібні умонастрої різко обмежують діапазон емоційної чуйності і емпатичного сприйняття. Навпаки, різні канали емпатії діють активніше і надійніше, якщо немає перешкод з боку установок особистості.

Проникаюча здатність в емпатії розцінюється як важлива комунікативна властивість людини, що дозволяє створювати атмосферу відкритості, довіри, задушевності. Кожен з нас своєю поведінкою і ставленням до партнерів сприяє словесно-емоційному обміну або перешкоджає йому. Розслаблення партнера

сприяє емпатії, а атмосфера напруженості, неприродності, підозрілості перешкоджає розкриттю і емпатійному ставленню.

Ідентифікація – ще одна неодмінна умова успішної емпатії. Це вміння зрозуміти іншого на основі своїх переживань, поставити себе на місце партнера. В основі ідентифікації лежить легкість, рухливість і гнучкість емоцій, здатність до наслідування.

Текст методики представлений у додатку Е.

Для вивчення показників поведінкової складової толерантності були використані наступні методики: методика В. В. Бойка «Комунікативна толерантність», методика «Короткий індекс самоактуалізації» А. Джоунса, Р. Крендалла, тест-опитувальник вольової саморегуляції А. В. Зверькова, Є. В. Ейдмана.

Методика В. В. Бойка «Комунікативна толерантність» [10], використана нами для оцінки комунікативної настанови жінки. Ця методика дозволяє визначити загальний рівень комунікативної толерантності та рівні толерантності за окремими показниками — неприйняття індивідуальності іншого, використання себе як еталону, нетерпимість до особистісного дискомфорту партнера по спілкуванню тощо. Ця методика призначена для виявлення насамперед негативних комунікативних видів установок особистості стосовно інших людей. До таких видів установок належить: завуальована жорстокість у взаєминах з людьми, в судженнях про них; відкрита жорстокість у взаєминах з людьми; бурчання, тобто схильність робити необґрунтовані узагальнення негативних фактів щодо відносин з партнерами й у спостереженні за соціальною дійсністю. Крім цього, методика дозволяє виявити обґрунтований негативізм у судженнях про людей і негативний особистий досвід спілкування з оточуючими.

Методика складається з 45 запитань, що розділені на 9 шкал по п'ять запитань, які відображають особливості поведінки людини в певних умовах спілкування:

1. Неприйняття або нерозуміння індивідуальності людини: досліджуваний не вміє або не хоче розуміти або приймати індивідуальні особливості інших людей.

2. Використання себе в якості еталону при оцінках інших: оцінюючи поведінку, образ думок або окремі характеристики людей, досліджуваний розглядає як еталон самого себе.

3. Категоричність або консерватизм в оцінках людей: досліджуваний категоричний або консервативний в оцінках людей, йому не вистачає гнучкості і широти кругозору.

4. Невміння приховувати або згладжувати неприємні почуття: досліджуваний не вміє приховувати неприємні почуття, які виникають при зіткненні з некомунікабельними якостями у партнерів.

5. Прагнення переробити, перевиховати партнера по спілкуванню: досліджуваний прагне переробити, перевиховати, змінити за власним бажанням свого співрозмовника.

6. Прагнення підігнати інших учасників комунікації під себе: досліджуваний намагається підігнати інших до свого характеру, звичок, домагань.

7. Невміння прощати іншому помилки: досліджуваний не вміє прощати іншому його помилки, незручність, ненавмисно заподіяні йому неприємності.

8. Нетерпимість до дискомфортних (хвороба, втома, відсутність настрою) станів партнера по спілкуванню: досліджуваний не терпимий до фізичного або психічного дискомфорту, в якому опинився інший.

9. Невміння пристосовуватися до інших учасників спілкування: досліджуваний погано пристосовується до характерів, звичок або потреб інших.

Текст методики представлений у додатку Ж.

Методика «Короткий індекс самоактуалізації» А. Джоунса, Р. Крендалла [11] була нами використана для діагностики потреби жінок у самоактуалізації. Самоактуалізована особистість має тенденцію бути більш незалежною у своїй орієнтації, як на внутрішній вплив, так і на зовнішні впливи

з боку інших та більш впевненою у собі. Значення індексу самоактуалізації позитивно корелює з усіма значеннями більшого за обсягом «Опитувальника особистісної орієнтації» А. Маслоу POI (Personal Orientation Inventory) і з отриманими величинами самоповаги і «раціональної поведінки і переконань». Шкала має прийнятну ретестову надійність і, ймовірно, не сприйнятлива до вибору відповідей «соціальної бажаності», при цьому є більш зручною для комплексного дослідження. «Короткий індекс самоактуалізації» дозволяє шляхом простого підрахунку балів оцінити ступінь самоактуалізації досліджуваного залежно від того, яка кількість балів за тестом набрана.

Шкала складається з 15 пунктів, які об'єднані в чотири групи (рівні) самоактуалізації: від 0 до 30 балів – потреба у самоактуалізації не виявляється, від 31 до 45 балів – виявляється ситуативно, від 46 до 60 балів – виявляється посередньо, від 61 до 90 – стійка потреба у самоактуалізації.

Текст методики представлений у додатку 3.

Тест-опитувальник вольової саморегуляції А. В. Зверькова, Є. В. Ейдмана [3] був використаний для визначення ступеня вольової саморегуляції. Під рівнем вольової саморегуляції розуміється міра володіння власною поведінкою в різних ситуаціях, здатність свідомо керувати своїми діями, станами і спонуканнями. Тест складається з 30 запитань, які дозволяють оцінити три основні показники: 1) загальну вольову саморегуляцію, 2) наполегливість, 3) самоставлення. Рівні цих показників оцінюються відповідними шкалами.

Високий бал за шкалою "Загальна вольова саморегуляція" характерний для осіб емоційно зрілих, активних, незалежних, самостійних. Їх відрізняє спокій, впевненість у собі, стійкість намірів, реалістичність поглядів, розвинене почуття власного обов'язку. Як правило, вони добре рефлексують особисті мотиви, планомірно реалізують свої наміри, вміють розподіляти зусилля і здатні контролювати свої вчинки, володіють вираженою соціально-позитивною спрямованістю. У крайніх випадках у них можливе наростання внутрішньої напруженості, пов'язаної з прагненням проконтролювати кожен нюанс власної поведінки і тривогою з приводу найменшої його спонтанності. Низький бал

спостерігається у людей чутливих, емоційно нестійких, вразливих, невпевнених у собі. Рефлексивність у них невисока, а загальний фон активності, як правило, знижений. Їм властива імпульсивність і нестійкість намірів. Це може бути пов'язано як з незрілістю, так і з вираженою витонченістю натури, які не здатні до рефлексії і самоконтролю.

Шкала "Наполегливість" характеризує силу намірів людини – її прагнення до завершення розпочатої справи. На позитивному полюсі – дієві, працездатні люди, які активно йдуть до виконання поставленої мети, їх мобілізують перепони на шляху до мети, але відволікають альтернативи і спокуси, головна їхня цінність – розпочати справу. Таким людям властива повага до соціальних норм, прагнення повністю підпорядкувати їм свою поведінку. У випадку максимального прояву цього показника можлива втрата гнучкості поведінки, поява маніакальних тенденцій. Низькі значення за цією шкалою свідчать про підвищену лабільність, невпевненість, імпульсивність, які можуть призводити до непослідовності і навіть розпусної поведінки. Знижений фон активності і працездатності, як правило, компенсується у таких осіб підвищеною чутливістю, гнучкістю, винахідливістю, а також тенденцією до вільного трактування соціальних норм.

Шкала "Самоконтроль" відображає рівень довільного контролю емоційних реакцій і станів. Високий бал за нею набирають люди емоційно стійкі, які добре володіють собою в різних ситуаціях. Їм властивий внутрішній спокій і впевненість у собі, які знижують страх перед невідомим, підвищують готовність до сприйняття нового і, як правило, поєднуються зі свободою поглядів, тенденцією до новаторства і радикалізму. Разом з тим, прагнення до постійного самоконтролю, надмірне свідоме обмеження спонтанності може призводити до підвищення внутрішньої напруженості, постійної заклопотаності і стомлюваності. На іншому полюсі цієї шкали - спонтанність і імпульсивність у поєднанні з вразливістю і наданням переваги традиційним поглядам, які огорожують людину від інтенсивних переживань і внутрішніх конфліктів.

Текст методики представлений у додатку К.

Дослідження психологічної готовності до материнства відбувалося за допомогою методики *«Рольовий опитувальник дітородіння» (РОД) М. М. Родштейн* [1], яка дає можливість оцінити психологічну готовність до материнства жінок дітородного віку різних вікових груп незалежно від попереднього досвіду дітородіння.

Опитувальник РОД є особистісним опитувальником, що використовується для психодіагностики жінок дітородного віку у фазі настроювання на дітородіння (для групових і індивідуальних досліджень). Він дозволяє оцінити ступінь психологічної готовності жінки до материнства за двома параметрами (шкалами): "генофілія - генофобія" і "репродуктивна активність - репродуктивна пасивність". Ці шкали виступають як своєрідні стратегії в структурі настанов, визначаючи психологічні можливості жінок керувати специфічними вимогами репродуктивної задачі. Стратегії репродукції породжуються аналізом соціальної ситуації планування, поведінкою, уявленнями соціально бажаного або небажаного дітонародження. Установка на реалізацію тієї чи іншої стратегії активізує уявлення про досягнення типу материнства.

Методика складається з 40 біполярних суджень, за якими досліджуваним необхідно виділити один з варіантів відповіді ($\pm$ відповідно до полюса): ± 2 – повністю згодний; ± 1 – частково згодний; 0 – важко відповісти. Опитувальник має дві біполярні шкали, кожна з яких узагальнює 20 уявлень про дітородіння, які оцінюються на основі бального вибору згоди/незгоди.

Текст методики представлений у додатку Л.

Для якісної оцінки психологічної готовності до материнства ми використали методику дослідження репродуктивної установки *«Факти, що асоціюються з народженням дитини в сім'ї» В. В. Бойко у модифікації О. С. Каримової* [1]. Ця методика дозволяє чітко розмежувати поділ фактів, що асоціюються з народженням дитини, за групами:

1. Факти, які передбачають позитивні наслідки народження дитини для суб'єкта (наприклад, дитина – це радість материнства).
2. Факти, які передбачають негативні наслідки народження дитини для суб'єкта (наприклад, народження дитини – залежність від бабусь і дідусів).
3. Об'єктивні факти (наприклад, дитині складно дати гарну освіту, професію).

Методика складається з 21-го судження, негативного, позитивного і нейтрального змісту. Судження представлені в рівній кількості, по сім. Респондентам пропонується з представлених суджень вибрати 10 тих, які відповідають їхнім уявленням про народження дитини. Обране судження потрібно оцінити за 10-и бальною шкалою (10 – максимальна значущість для респондента).

Вибір і високе оцінювання позитивних фактів відповідає позитивній установці щодо народження дитини; вибір негативних фактів і їхнє високе оцінювання - негативній установці щодо народження дитини. Протиріччя у виборах свідчить про невизначену установку.

Текст методики представлений у додатку М.

2.2. Психологічні особливості прояву толерантності жінок різного віку

За описаними в розділі 2.1 методиками нами були вивчені рівні розвитку толерантності жінок різного віку шляхом дослідження сформованості її структурних складових (мотиваційно-ціннісної, когнітивної, емоційної, поведінкової). В емпіричному дослідженні ми використовували стандартизовані, приведені вихідні бали методик до єдиного масштабу на основі відомих заздалегідь значень середнього арифметичного та стандартного відхилення результатів. При виборі шкали стандартизації ми дотримувалися принципу найбільшої універсальності шкали, який передбачає, що використання шкали не знизить щільність первинних даних. З урахуванням різноманітності психодіагностичних методик та складу їх шкал, ми обрали за

оптимальну шкалу Т-балів. В Т-бали були перераховані результати таких методик, як:

- методика "Діагностика рівня емпатійних здібностей" В. В. Бойка;
- тест-опитувальник для визначення самоствердження В. В. Століна, С. Р. Пантелєєва;
- методика «Комунікативна толерантність» В.В. Бойка.

Слід враховувати, що, фактично, шкали методики «Комунікативна толерантність» В.В. Бойка є мірами інтолерантності (більша кількість балів за шкалою відповідає нижчому рівню комунікативної толерантності), тому при подальшій інтерпретації результатів за цією методикою ми використовуємо термін «комунікативна інтолерантність».

Для випадків, коли норми виявилися невідомими або занадто застарілими, ми залишали вихідні бали. Методиками, де використано вихідні бали, є:

- методика «Шкала базових переконань» Р. Янов-Бульман (градація від 1 до 6);
- методика «Короткий індекс самоактуалізації» А. Джоунса, Р. Крендалла (сумарне значення від 15 до 60 балів);
- методика дослідження вольової саморегуляції А. В. Зверькова, Є. В. Ейдмана (шкала від 0 до 100, відсоток позитивних відповідей для кожної шкали);
- методика «Рольовий опитувальник дітородіння» М. М. Родштейн (градація від -2 до +2).

Методика "Ціннісні орієнтації" М. Рокича не має підрахунку балів, але отриманим результатом є ранги, які набувають менших значень при підвищенні значущості цінності. Щоб уникнути ускладнень при інтерпретації, ми обернули бали за цією методикою так, щоб більший бал відповідав більшій значущості цінності. Такий технічний хід дозволяє уникнути помилок та невірних трактувань при інтерпретації кореляцій.

Відповідність розподілення показників нормальному перевірялося за допомогою критерію Шапіро-Уїлка. Перевірка нормальності розподілу та всі основні описові статистики вимірюваних показників дослідження наведені у додатку Н 1. Розрахунок критерію показав, що більшість показників мають ненормальне розподілення, тому у нашій роботі використовуються непараметричні методи статистики (див. табл. 2.1).

Таблиця 2.1

Перелік статистичних методів, використаних у емпіричному дослідженні

Назва методу	Мета використання
Критерій χ^2	Визначення розбіжності розподілення з теоретично заданим
Коефіцієнт кореляції Спірмена	Розрахунок кореляцій
U-критерій Мана-Уїтні	Порівняння 2-х вибірок
T-критерій Уїлкоксона	Порівняння залежних груп (до та після експерименту)
H-критерій Крускала-Уоліса	Порівняння 3 та більше незалежних груп. Непараметричний аналог однофакторного дисперсійного аналізу
Кластерний аналіз	Виявлення типів жінок
Рекурсивні дерева ділення	Впорядковування та побудова ієрархічної взаємодії показників

Відповідно до рекомендацій Дж. Коена в нашій роботі використовується традиційне для психологічних, соціальних та поведінкових досліджень значення вірогідності похибки I роду ($1-\alpha$), яке дорівнює 0,05 [13]. Теоретично ми розраховуємо на виявлення ефектів середньої сили при використанні статистичних методів.

Групу дослідження складають 322 особи, що при $p=0,05$ та очікуваному середньому статистичному ефекті дозволяє досягнути потужності статистичних методів (β) більшої за 0,99. Достатньою вважається значення потужності

більше за 0,8, тож статистичні методи в цій роботі мають достатню потужність для надійних висновків. Для досягнення рівня потужності, який може вважатися високим ($\beta=0,9$) при $p=0,05$ та очікуваному середньому рівні ефекту достатньою кількістю людей в дослідженні є 171 особа. Згідно рекомендації Е. Л. Лемана, при використанні непараметричних методів розрахована кількість вибірки дослідження має бути збільшена на 15% [14]. З урахуванням цієї рекомендації бажаний обсяг вибірки має складати 197 осіб. Вибірка нашого дослідження складається з 322 досліджуваних, що перевищує рекомендований обсяг вибірки на 125 осіб і дозволяє значно підвищити якість дослідження.

Констатувальний експеримент проводився нами впродовж 2015-2016 років серед жінок 16-46-річного віку. Вибірка дослідження складалася з групи 322 жінок різних за віком та соціальним статусом. Відповідно до поставлених завдань уся сукупність досліджуваних (322 особи) була диференційована в залежності від віку. В результаті було виділено 4 групи досліджуваних. Перша група: жінки до 18 років (37 осіб), що становило 11,49 % від загальної вибірки; друга група: жінки 19-25 років (147 осіб), що становило 45,65 %; третя група: жінки 26-35 років (100 осіб), що, відповідно, становило 30,75 %; четверта група: жінки 36-46 років (39 осіб), що, відповідно, становило 14,33 %.

Оскільки виявлення особливостей прояву складових толерантності жінок різного віку як умови їх психологічної готовності до майбутнього материнства є одним із завдань нашого дослідження, основною демографічною характеристикою вибірки досліджуваних для нас є її вікова структура.

Як зазначалося у розділі 1, толерантність є складним інтегральним психологічним утворенням, яке складається з 4 складових: ціннісно-мотиваційної, когнітивної, емоційної, поведінкової – і має глибинно-ієрархічну будову (формування толерантності можливо лише при поступовому формуванні кожної зі структурних складових від нижчого до вищого рівня) [4]. Тобто, формування толерантності, передбачає, насамперед, усвідомлення цінності толерантності, потім – наявності мотивів, що спонукають до її прояву,

внутрішнього (когнітивного) прийняття толерантності як особистісної позиції; потім – формується емоційна регуляція; і, на завершальному етапі толерантність як психологічна риса особистості набуває відповідних поведінкових проявів толерантного ставлення та поведінки [6]; [4]. Якщо ж глибинні структурні шари толерантності особистості не сформовані, то ми маємо справу з так званою квазітолерантністю, псевдо толерантністю або зовнішньою толерантністю (див. розділ 1).

Ціннісно-мотивіційну складову толерантності ми досліджували за допомогою методик «Ціннісні орієнтації» М. Рокича [8] та «Шкала базових переконань» Р. Янов-Бульмана [7] також, за допомогою цих методик було з'ясовано значення, яке жінки різного віку надають цінностям толерантного змісту (терпимість, відповідальність, вихованість, життєрадісність, самоконтроль, широта поглядів, чуйність) для реалізації своїх термінальних цінностей.

За результатами аналізу даних, отриманих за методикою «Ціннісні орієнтації», на перших п'яти позиціях серед термінальних цінностей стоять цінності здоров'я (15,12 балів), любові (13,1 балів), щасливої сім'ї (11,92 балів), гарних друзів (11,53) та матеріального забезпечення (11,32). Останні місця посідають - щастя інших (6,86 балів), творчість (6,6 балів), суспільне визнання (6,53 балів), розваги (6,33 балів), краса природи (5,43 балів) (див. табл. 2.2).

З одного боку, це свідчить про усвідомлення жінками важливості таких цінностей, як любов, щаслива сім'я та гарні друзі, тобто комфортне співіснування в соціумі для них є важливим, але, те що більшість жінок не зважають на щастя інших і ставлять його як цінність у кінець списку термінальних цінностей, можна трактувати як глибинний внутрішній егоїзм і бажання бути щасливою, навіть, за рахунок іншого, що, на нашу думку, свідчить про інтолерантну настанову або псевдотолерантну позицію.

Аналіз інструментальних цінностей респондентів, показав, що на перших п'яти позиціях серед інструментальних цінностей стоять високі запити (14,62

балів), незалежність (12,65 балів), широта поглядів (11,75 балів), нетерпимість до недоліків (11,41 балів), освіченість (11,35 балів).

Таблиця 2.2

Середні значення показника «термінальні цінності» жінок (у балах)

N=322

Показники	Середнє значення	Стандартне відхилення	Похибка середня (95%)
Здоров'я	15,12	4,61	0,5
Любов	13,1	5,19	0,57
Щаслива сім'я	11,92	5,44	0,59
Наявність гарних друзів	11,53	4,25	0,46
Матеріально забезпечене життя	11,32	4,43	0,48
Цікава робота	11,03	3,53	0,39
Розвиток	10,76	4,37	0,48
Активне життя	10,61	3,89	0,42
Впевненість у собі	9,65	3,82	0,42
Життєва мудрість	9,16	5,25	0,57
Воля	8,59	4,45	0,49
Продуктивне життя	8,52	4,2	0,46
Пізнання	8,12	4,17	0,46
Щастя інших	6,86	4,57	0,5
Творчість	6,6	4,39	0,48
Суспільне визнання	6,53	4,38	0,48
Розваги	6,33	5,31	0,58
Краса природи	5,43	4,73	0,52

На останніх місцях - відповідальність (7,19 балів), чесність (6,99 балів), тверда воля (6,71 балів), ефективність у справах (6,66 балів), ретельність (5,56 балів) (див. табл. 2.3).

Таблиця 2.3

Середні значення показника «інструментальні цінності» жінок (у балах)

N=322

Показники	Середнє значення	Стандартне відхилення	Похибка середня (95%)
Високі запити	14,62	4,96	0,54
Незалежність	12,65	5,22	0,57
Широта поглядів	11,75	5,43	0,59
Непримиренність до недоліків	11,41	4,8	0,52
Освіченість	11,35	4,4	0,48
Життєрадісність	11,2	3,6	0,39
Акуратність	10,65	4,07	0,44
Сміливість у відстоюванні своєї думки	10,42	4,35	0,48
Чуйність	9,39	4,03	0,44
Вихованість	9,15	5,12	0,56
Терпимість	8,67	4,45	0,49
Самконтроль	8,59	4,35	0,47
Раціоналізм	8,21	4,38	0,48
Відповідальність	7,19	4,68	0,51
Чесність	6,99	4,61	0,5
Тверда воля	6,71	5,4	0,59
Ефективність у справах	6,66	4,4	0,48
Ретельність	5,56	4,83	0,53

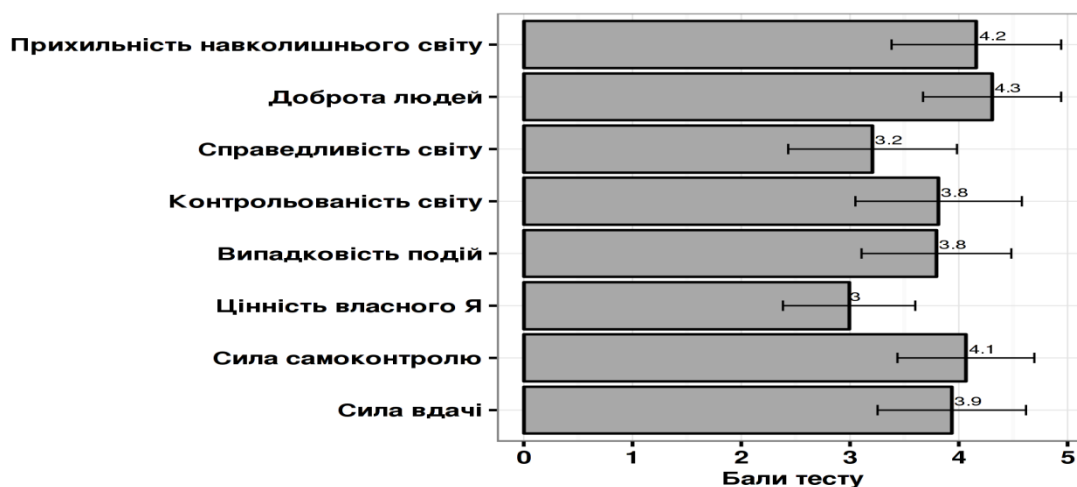
Така ієрархія інструментальних цінностей, на наш погляд, підтверджує вище висловлену думку про переважаючу інтолерантну та егоїстичну ціннісно-мотиваційну орієнтацію серед досліджуваних жінок. Пріоритет таких цінностей, як нетерпимість до недоліків поряд із високими запитами, незалежністю, широтою поглядів, освіченістю, свідчать, на нашу думку, про

важливість для жінок власної реалізації, але основною метою на цьому шляху є реалізація власних амбіцій та виведення себе на рівень еталону, що є ознаками інтолерантної особистості. При цьому шляхи досягнення власних цілей можуть бути не завжди порядними, про що свідчить низький рівень таких інструментальних цінностей, як відповідальність (7,19 балів), чесність (6,99 балів), тверда воля (6,71 балів), ефективність у справах (6,66 балів), ретельність (5,56 балів). На нашу думку, це пов'язано з суперечливими загальносупільними цінностями, що культивуються у сучасному українському суспільстві та переважанням важливості матеріальних та егоїстичних здобутків, задля отримання яких припустимі всі можливі шляхи їх досягнення (як порядні, так і суперечливі).

За результатами аналізу даних, отриманих за методикою «Шкала базових переконань» Р. Янов-Бульман, серед базових переконань жінок найбільшу вагу мають впевненість в доброті людей (4,3 балів), прихильності навколишнього світу (4,2 балів) та сила самоконтролю (4,1 бал). Найменшу вагу мають переконання в цінності власного Я (3,0 бали) та справедливості світу (3,2 балів) (див. Додаток Н 2). Ми вважаємо, що такий результат є досить суперечливим, оскільки, з одного боку, жінки відкриті до світу, вірять в його прихильність та доброту оточуючих, але цінність власного «Я» для них є незначною. В теоретичній частині нашого дослідження ми дійшли висновку, що базова довіра до світу є наслідком усвідомлення цінності власного «Я», отже отриманий нами результат свідчить про переконаність жінок у важливості соціальної привабливості зовнішніх проявів, а не внутрішнього переконання і впевненості у своїй позиції.

Ми вважаємо, що низька віра у цінність власного «Я» як базову вихідну диспозицію, відсутність усвідомлення того, що довіра до світу та доброта людей є лише зворотною реакцією на особистісний прояв доброти, довіри та любові, ілюструє наступну модель базових настанов жінок: «якщо я буду контролювати власні зовнішні прояви, світ буде до мене прихильним і люди

будуть до мене добрими, але задля цього мені необхідно принижувати власну цінність та інколи нехтувати своїми інтересами».

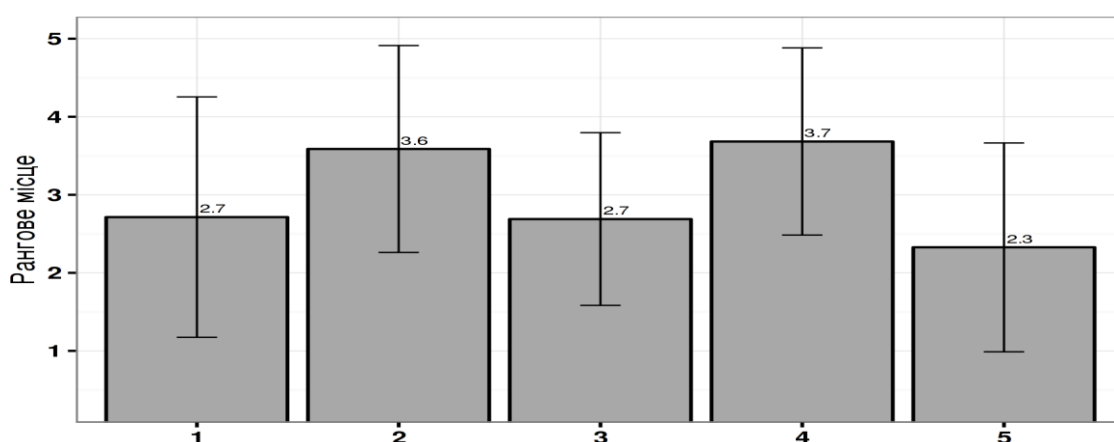
Рис. 2.1. Середні значення базових переконань жінок (у балах)

Така модель базових переконань (див. рис. 2.1) свідчить про важливість високого самоконтролю та соціальної привабливості, аніж про істинну відкритість та довіру до світу.

Когнітивна складова толерантності вивчалася нами за допомогою адаптованої анкети А. М. Горянської «Що таке толерантність?» [2]. Середні значення за такими основними показниками анкети, як мотивація підвищення компетентності в толерантності, самооцінка власної толерантності, актуальність теми толерантності для сім'ї, актуальність в цілому для життя, були пораховані таким чином, щоб позитивний зміст відповідав більшому балу. З максимальних 5 балів (при діапазоні 1-5) відповіді на питання набрали в середньому 3,7-3,8 балів, виходячи з чого можна стверджувати, що респонденти мають середню мотивацію підвищення компетентності (3,8 балів), середню самооцінку толерантності (3,8 балів) та на середньому рівні оцінюють актуальність теми толерантності для життя (3,7 балів) та сім'ї (3,8 балів) (див. Додаток Н 3). Такі результати свідчать про усвідомлення жінками важливості проблем толерантності, але вони для них не є першочерговими. Середні значення рангових місць якостей, які асоціюються з толерантністю (терпимість, повага, неконфліктність, співчуття, вихованість), значно не відрізняються. З 5 рангових місць – найвище (ближче до першого місця) знаходиться вихованість

(2,3 балів), далі йдуть – неконфліктність (2,3 балів) та терпимість (2,7 балів), на останніх місцях – повага (3,6 балів) та співчуття (3,7 балів) (див. рис. 2.2). Вірогідно, повага та співчуття опинилися на останніх місцях, бо вони є менш широкими поняттями, ніж вихованість та терпимість.

Аналіз кількості названих постатей людей, які розвивали ідеї толерантності показав, що більшість досліджуваних не знають жодної постаті, яка б розвивала ідеї толерантності. Від 19 до 26 % досліджуваних здатні назвати 1-3 постаті, але 4 та більше постаті – майже ніхто, загальний відсоток людей, які написали 4 та більше постатей – 5% .

1. Терпимість. 2. Повага. 3. Неконфліктність. 4. Співчуття.
5. Вихованість.

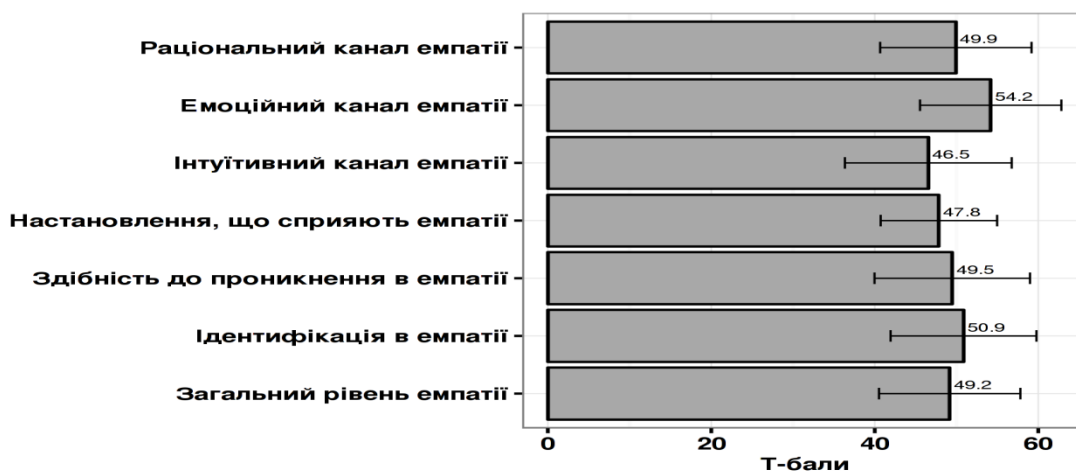
Рис. 2.2. Середні значення рангових місць якостей, які асоціюються з толерантністю

Аналіз кількості названих літературних джерел, які пропагують ідеї толерантності показав, що переважна більшість досліджуваних (43,8 %) не можуть назвати жодного літературного джерела; 26,9 % – називають одне; 16,6 % – можуть назвати два; три та більше джерел називають, загалом, 12,8 % досліджуваних жінок. Низький результат за останніми двома пунктами, на нашу думку, свідчить про відсутність цілеспрямованої просвітницької роботи з формування толерантності загалом у суспільстві і у жінок зокрема. Особливе занепокоєння викликає те, що більшість жінок не мають змоги обрати зразок толерантності чи літературне джерело, яке б вони могли наслідувати з метою

самовдосконалення і підвищення власної толерантності, тобто, як видно з аналізу основних показників анкети, пересічна українка не має базису толерантності, принаймні, усвідомленого, хоча і має певну зацікавленість в її розвитку.

Емоційна складова толерантності досліджувалася нами за допомогою методики «Емпатійні здібності» В. В. Бойка [10] та теста-опитувальника для визначення самостворення В. В. Століна, С. Р. Пантелєєва [9].

За результатами діагностики емпатія у досліджуваних жінок розвинена на середньому рівні. Отримані результати проведеного дослідження представлені у додатку Н 4. Жодна зі складових емпатії не виходить за межі норми (50 ± 10 балів) (див. рис. 2.3). У порівнянні з іншими складовими емпатії найбільш розвинутою складовою є емоційний канал емпатії (54 Т-бали), найменш розвинутою – інтуїтивний канал емпатії (46,5 Т-балів), але ці значення не виходять за межі 50 ± 5 Т-балів, тому ми можемо стверджувати, що емпатія у досліджуваних респондентів розвинена на середньому рівні.

Рис. 2.3. Середні значення емпатійних здібностей жінок

Аналіз даних за шкалою «раціональний канал емпатії», показав середній рівень розвиненості цієї складової емпатії (49,9 Т-бали), що свідчить про спрямованість уваги, сприйняття і мислення жінок на сутність іншої людини, її стан, проблеми, поведінку, спонтанний інтерес до іншого, який відкриває можливості до емоційного і інтуїтивного сприйняття партнера.

Емоційний канал емпатії у досліджуваних жінок також розвинений на середньому рівні (54 Т-бали), але, як зазначалося вище, є однією з найбільш розвинених складових емпатії, що свідчить про здатність жінок співпереживати, бути спільником, прогнозувати поведінку і ефективно підстроюватися до партнера.

Інтуїтивний канал емпатії у досліджуваних також є досить розвиненим (46,5 Т-балів). Це свідчить про здатність людини бачити поведінку партнерів, діяти в умовах браку об'єктивної інформації про них, спираючись на досвід, що зберігається в підсвідомості. Інтуїція менше залежить від стереотипів, ніж осмислене розуміння партнерів. Оскільки ця складова емпатії є найменш розвинутою у досліджуваних жінок, можна зробити висновок, що емпатія у більшості жінок формується насамперед на підставі аналітичних та емоційних передумов, а інтуїтивний канал емпатії виступає допоміжним при формуванні відомостей про інших.

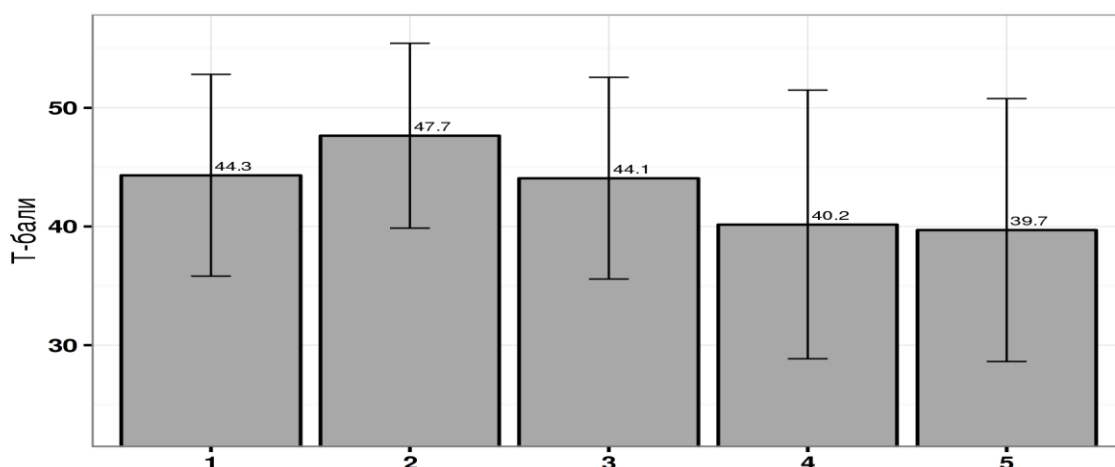
За шкалою «установки, які сприяють або перешкоджають емпатії» досліджувана вибірка показала середній результат, що тяжіє до нижчого показника середніх значень (47,8 Т-бали). Ефективність емпатії знижується, якщо людина намагається уникати особистих контактів, вважає недоречним виявляти інтерес до іншої особистості, спокійно ставиться до переживань і проблем оточуючих. Такі настанови обмежують діапазон емоційної чуйності і емпатійного сприйняття.

Аналіз даних за шкалою «проникаюча здатність в емпатії», яка розцінюється як важлива комунікативна властивість людини, що дозволяє створювати атмосферу відкритості, довіри, душевності, також, у досліджуваних жінок є розвинутою на середньому рівні (49,5 Т-балів), що свідчить про вміння жінок своєю поведінкою і ставленням сприяти словесно-емоційному обміну з іншими.

За шкалою «ідентифікація», що є неодмінною умовою успішної емпатії досліджувана вибірка, аналогічно, показала, середній рівень розвиненості (50,9 Т-балів), що характеризує жінок, як таких, що вміють зрозуміти іншого на

основі співпереживання йому, вміють поставити себе на місце партнера. В основі ідентифікації лежить легкість, рухливість і гнучкість емоцій, здатність до наслідування, що, відповідно, у достатній мірі є характерним для досліджуваних жінок.

Середні значення основних показників, отриманих за тестом-опитувальником для визначення самоствавлення В. В. Століна, С. Р. Пантелеєва, були наступними: самоствавлення (44,3 Т-балів), самоповага (47,7 Т-балів), аутосимпатія (44,1 Т-балів), очікуване ставлення інших (40,2 Т-балів), самозацікавленість (39,7-балів) - переважно тяжіють до низьких балів (див. рис. 2.4). Самозацікавленість та очікуване ставлення інших мають середній бал на низькому рівні – 39,7 та 40,7 Т-балів, самоповага, аутосимпатія та загальне самоствавлення — в межах норми, але тяжіють до межі низьких балів 47,7, 44,1 та 44,3 Т-балів.

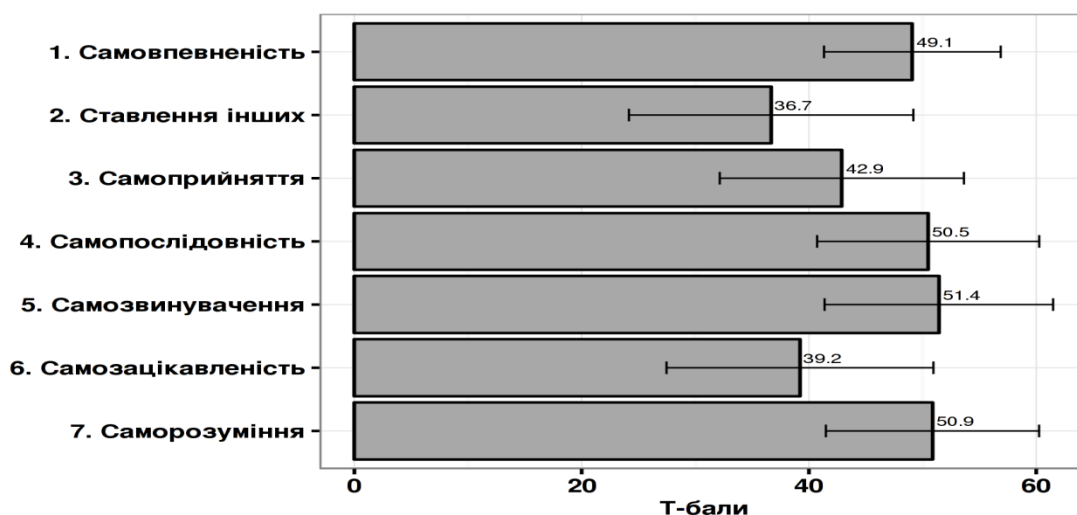
1. Самоствавлення. 2. Самоповага. 3. Аутосимпатія. 4. Очікуване ставлення інших. 5. Самозацікавленість.

Рис. 2.4. Середні значення основних показників самоствавлення жінок

Низький рівень самоствавлення загалом та у розрізі показників, що демонструє аналіз даних, отриманих за методикою, свідчить про низький рівень самооцінки досліджуваних жінок. Разом з низьким значенням показника «цінність власного «Я» (3,0 бали), отриманим за методикою «Шкала базових переконань» Р. Янов-Бульман, яка використана нами для аналізу розвиненості мотиваційно-ціннісної складової толерантності, це свідчить про відсутність у

українських жінок базової передумови толерантності - самоповаги, любові до себе і, як вже вище зазначалося, базової довіри до світу, яка формується на ґрунті цих особистісних утворень.

Середні значення додаткових показників самоствавлення: самовпевненість, ставлення інших, самоприйняття, самопослідовність, самозвинувачення, самозацікавленість, саморозуміння теж мають, переважно, середні та низькі значення (див. рис. 2.5). На середньому рівні знаходяться показники самовпевненості, самопослідовності, самозвинувачення, саморозуміння та самоприйняття. Низькі значення мають показники очікуваного ставлення інших та самозацікавленості. Очікування ставлення інших характеризується найнижчим середнім значенням – 36,67 Т-балів, що в межах нашого дослідження є особливо важливим.

Рис. 2.5. Середні значення додаткових показників самоствавлення жінок

На нашу думку, можна умовно поставити знак рівності між негативними очікуваннями ставлення інших і інтолерантною настановою. Ми вважаємо, що низькі середні бали, отримані за цією методикою, є особливо важливими для нашого подальшого дослідження, оскільки більшість особистісних проявів, як емоційних, так і поведінкових, ґрунтується саме на самосамоставленні.

Поведінкова складова толерантності досліджувалася нами за допомогою методик "Комунікативна толерантність" В. В. Бойка [10],

«Короткий індекс самоактуалізації» А. Джоунса, Р. Крендалла [11] та методики дослідження вольової саморегуляції А. В. Зверькова, Є. В. Ейдмана [3].

Таблиця 2.4

Середні значення показника «комунікативна інтолерантність» жінок (у Т-балах)

N=322

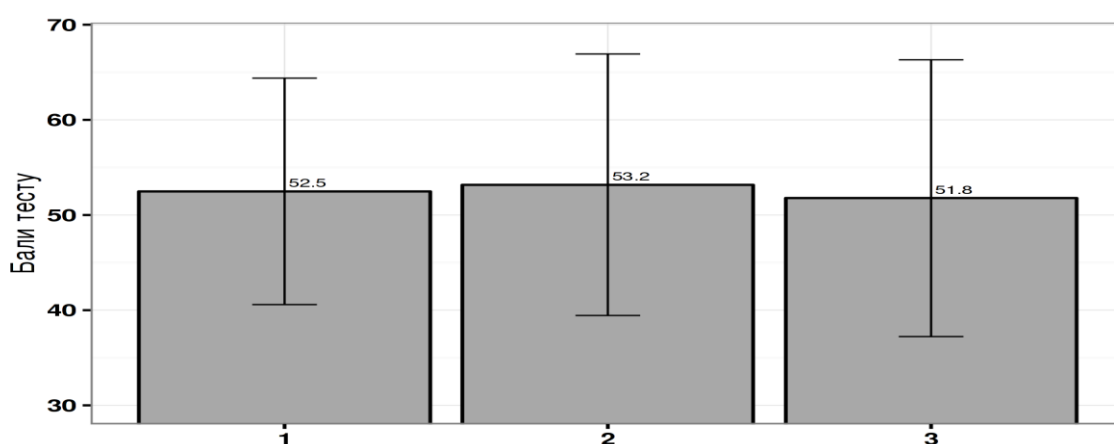
Показники	Середнє значення	Стандартне відхилення	Похибка середня (95%)
Неприйняття або нерозуміння індивідуальності людини	47,66	9,11	1
Використання себе в якості еталону при оцінюванні інших	47,33	12,1	1,32
Категоричність або консерватизм в оцінюванні людей	45,01	9,13	1
Невміння приховувати або згладжувати неприємні почуття	43,75	8,42	0,92
Прагнення переробити, перевиховати партнера по спілкуванню	47,44	8,75	0,96
Прагнення підігнати інших учасників комунікації під себе	47,02	10,2	1,11
Невміння прощати іншим помилки	45,47	10,13	1,11
Нетерпимість до дискомфортним станам партнера	45,42	8,6	0,94
Невміння пристосовуватися до інших учасників спілкування	44,48	11,33	1,24
Загальна комунікативна інтолерантність	44,33	7,41	0,81

Як зазначалося у розділі 2.1, шкали тесту комунікативної толерантності є мірами інтолерантності, тому при подальшій інтерпретації ми використовуємо

термін «комунікативна інтолерантність». Комунікативна інтолерантність та всі її показники мають значення в межах середнього інтервалу, хоча багато показників тяжіють до низьких значень. Показники рівня розвитку комунікативної інтолерантності представлені у таблиці 2.4.

Загальний показник комунікативної інтолерантності (44,3 Т-балів) є досить низьким, що свідчить про достатню комунікативну толерантність досліджуваних жінок. Найнижчі показники отримані за шкалами «невміння приховувати або згладжувати неприємні почуття» (43,8 Т-балів) та «невміння пристосовуватися до інших учасників спілкування» (44,5 Т-балів). Отже, українські жінки володіють навичками пристосування до партнерів по комунікаціям та вміють створювати умови для комфортного спілкування. Найвищі показники отримані за шкалами «неприйняття або нерозуміння індивідуальності людини» (47, 7 Т-балів) та «прагнення підігнати інших учасників комунікації під себе» (47,4 Т-балів), але й вони не перевищують 50 Т-балів. Отже, досліджувані респонденти можуть вважатися переважно толерантними на рівні комунікації.

Середні значення показників самоконтролю, отримані за методикою дослідження вольової саморегуляції А. В. Зверькова, Э.В. Ейдмана, знаходяться на середньому рівні, в межах 51-54 балів (див. рис. 2.6).

1. Загальна вольова саморегуляція. 2. Наполегливість. 3. Самоконтроль.

Рис. 2.6. Середні значення показників самоконтролю жінок (у балах)

Такі результати вказують на те, що досліджувані жінки достатньо володіють собою, можуть стримувати негативні поведінкові прояви, але рівень їх вольової саморегуляції обмежений певним ступенем впливу діючих на них подразників, після перевищення яких вони можуть втратити самовладання. Рівень самоактуалізації вивчався нами за допомогою методики «Короткий індекс самоактуалізації» А. Джоунса, Р. Крендалла. Її середнє значення складає 39,54 бали при максимумі 60 балів. Якщо розглядати теоретичну середину шкали як 30 балів, то ми маємо показник, який є близьким до умовного середнього значення. Тобто рівень самоактуалізації українських жінок знаходиться на середньому рівні, що свідчить про його достатній рівень, але існує можливість і потреба їх подальшого саморозвитку.

Отже, за результатами отриманими за методиками, які відображають стан поведінкової складової толерантності, можна зробити висновок, що зовнішні прояви толерантної поведінки та навички вольової саморегуляції є достатніми для прояву толерантної моделі поведінки, але, як вже зазначалося вище, це лише поверхнєве явище, яке не має глибинного особистісного підґрунтя і швидше є проявом псевдотолерантності, а не толерантності як такої. Оскільки, за даними нашого дослідження, поведінкова складова толерантності є розвиненою на достатньому рівні, а когнітивний зміст толерантності сприймається жінками як «вихованість» можна зробити висновок, про те, що поняття толерантність серед українських жінок відноситься до категорій соціальної взаємодії і не має глибинної особистісної суті.

Проведений констатувальний експеримент дозволив нам зробити висновок, що ціннісно-мотиваційна складова, як основа толерантності, має в досліджуваній групі жінок, а відповідно і в українському жіноцтві, швидше егоїстичний, націлений на задоволення власних потреб набір цінностей. Відповідно, когнітивна складова теж має специфічну характеристику, і, як наслідок, толерантність усвідомлюється більшістю жінок як вихованість, неконфліктність, терпимість, тобто як поведінковий прояв, а не як внутрішня

глибинна настанова. Цей висновок підтверджують результати, отримані за аналізом емоційної складової толерантності. Настанови, які сприяють емпатії, та інтуїтивний канал емпатії мають середній бал нижче середнього рівня, що вказує на те, що жінки вважають важливішим не глибинне емпатійне ставлення до іншого, а лише зовнішній прояв цього ставлення. Крім того, зважаючи на низькі значення очікувань ставлення інших і самозацікавленості, ми можемо зробити висновок не лише про відсутність толерантної настанови як такої, але й про приховану недовіру, ворожість і навіть агресію до оточуючих. Що, знову ж таки, на рівні поведінкового компоненту успішно приховується за рахунок коректних поведінкових стратегій жінок та навичок вольової саморегуляції. Така картина, на нашу думку, є досить складною й малоперспективною, особливо з огляду на те, що жінки як матері є носієм знань, традицій, цінностей суспільства. Зазначимо, що крім прихованої інтолерантності, отримані значення показників складових толерантності можуть свідчити про свідоме чи несвідоме маніпулятивне налаштування жінок (низький рівень важливості термінальної цінності «щастя інших» у поєднанні з високим рівнем важливості інструментальної цінності «непримиренність до недоліків інших, незалежність, високі запити»), що за своєю природою має руйнівну силу, оскільки породжує нещирість, лицемірство і протирічить поняттю безумовною любові або толерантності.

На основі аналізу теоретичних підходів до проблеми толерантності як умови психологічної готовності жінок до материнства у розділі 1 нами були виокремлені за допомогою основного критерію – сформованості структурних складових толерантності - певні її рівні розвитку. Серед них:

- **високий рівень толерантності** – сформовані всі чотири складові толерантності: ціннісно-мотиваційна, когнітивна, емоційна, поведінкова (істинна толерантність) – характеризується сформованістю толерантних ціннісних орієнтацій (пріоритет термінальних цінностей любові, розвитку, пізнання, щасливої сім'ї, гарних друзів та інструментальних цінностей терпимості, широти поглядів, чесності, чуйності, відповідальності),

позитивними базовими настановами (довіра до світу та переконаність у цінності власного «Я»); усвідомленням суті толерантності та її цінності в особистому житті, мотивацією до її розвитку; сукупністю моделей толерантної поведінки та навичок вольової саморегуляції, що проявляються у безоціночному ставленні до інших, вмінні знаходити компроміс в суперечливих чи конфліктних ситуаціях, достатнім рівнем самоактуалізації;

- **середній рівень толерантності** – сформовані три складові толерантності: когнітивна, емоційна, поведінкова (квазітолерантність) - характеризується усвідомленням суті толерантності та її цінності в особистому житті; емоційним прийняттям себе і інших людей; навичками толерантної поведінки та вольової саморегуляції; але переважанням егоїстичних ціннісних орієнтацій (термінальні цінності: цікава робота, суспільне визнання, матеріальне забезпечення тощо, інструментальні цінності: незалежність, високі запити, непримиренність до недоліків інших тощо), відсутністю позитивних базових настанов (немає переконаності у прихильності навколишнього світу, цінності власного «Я»);

- **низький рівень толерантності** – сформовані дві складові толерантності: емоційна, поведінкова (псевдотолерантність) - характеризується наявністю егоїстичних ціннісних орієнтацій (термінальні цінності: матеріальне забезпечення, розваги, творчість, інструментальні цінності: раціоналізм, непримиренність до недоліків інших, сміливість у відстоюванні власної думки); базовими настановами, які характеризуються недовірою до світу та переконаністю у низькій цінності власного «Я»; відсутністю усвідомлення суті толерантності та її цінності в особистому житті; достатньо сформованим емоційним прийняттям себе і інших людей; поведінковими моделями, які забезпечують безконфліктну комунікацію в межах соціально-прийнятих норм;

- **дуже низький рівень толерантності** – сформована лише поведінкова складова толерантності (зовнішня толерантність) - характеризується наявністю егоїстичних ціннісних орієнтацій (термінальні цінності: матеріальне забезпечення, розваги, творчість; інструментальні цінності: раціоналізм,

непримиренність до недоліків інших, тверда воля, ефективність у справах); базовими настановами, які характеризуються недовірою до світу і через це ворожим ставленням до нього; відсутністю усвідомлення суті толерантності та її цінності в особистому житті; емоційним неприйняттям себе та інших людей, низькою самооцінкою та самоактуалізацією; сформованою сукупністю моделей поведінки та навичок вольової саморегуляції, які забезпечують безконфліктну комунікацію в межах соціально-прийнятих норм, але є несталими і можуть переходити у конфліктний стиль комунікацій.

Всі рівні розвитку толерантності, окрім істинної толерантності, є завуальованими проявами інтолерантності того чи іншого ступеня.

За результатами аналізу даних констатувального експерименту були отримані лише дві групи жінок за рівнем розвитку толерантності [6]: з низькою (18,97 %) та дуже низькою (81,03%) толерантністю (див. табл. 2.5), тобто досліджувані жінки характеризуються сформованою емоційною та поведінковою або лише поведінковою складовими толерантності. Серед ціннісних орієнтацій таких жінок переважають егоїстичні та інтолерантні цінності, базові настанови характеризуються недовірою до світу і через це ворожим ставленням до нього, у них відсутнє усвідомлення суті толерантності та її цінності в особистому житті, для них характерні складності з емоційним прийняттям себе і інших людей, низька самооцінка та самоактуалізація, сформовані моделі поведінки та навички вольової саморегуляції, вони характеризуються вмінням знаходити компроміс в суперечливих чи конфліктних ситуаціях, що сприяє безконфліктній комунікації, але, переважно, мають на меті отримання власної вигоди, а такі моделі поведінки не є сталими і можуть переходити у конфліктний стиль комунікацій. Такий стан речей свідчить про відсутність сформованої толерантності у українських жінок дітородного віку та необхідності розробки засобів цілеспрямованої психологічної роботи щодо її формування.

Таблиця 2.5

Розподіл досліджуваних за рівнями розвитку толерантності (у %)

N=322

Рівні розвитку толерантності	Абсолютна кількість	%
Істинна толерантність (високий рівень)	0	0
Квазітолерантність (середній рівень)	0	0
Псевдотолерантність (низький рівень)	61	18,97
Зовнішня толерантність (дуже низький рівень)	261	81,03

Психологічна готовність жінок до материнства була досліджена за допомогою методики «Рольовий опитувальник дітородіння» (РОД) М.М.Родштейн [1]. За результатами дослідження рівня розвитку психологічної готовності жінок до материнства можна сказати, що цей феномен у досліджуваних жінок є досить сформованим (див. табл. 2.6).

Значення тесту РОД мають діапазон від -2 до +2 балів, тобто високий рівень психологічної готовності до материнства (показників «генофілія – генофобія», «репродуктивна активність – репродуктивна пасивність») знаходиться в діапазоні значень +2 – +0,7; середній – +0,69 – -0,7; низький – -0,69 – -2. Середнє значення генофілії досліджуваних жінок – +1,09 балів, репродуктивної активності – +1,01 балів. З огляду на діапазон шкали, ці значення можна вважати досить високими. Але якісні характеристики

показників «генофілія – генофобія» та «репродуктивна активність – репродуктивна пасивність» вимагають певного пояснення.

Таблиця 2.6

Середні значення показників за методикою «Рольовий опитувальник дітородіння» (РОД) М. М. Родштейн (у балах)

N=322

Показники психологічної готовності жінок до материнства	Середнє значення	Стандартне відхилення	Похибка середня (95%)
Генофобія – генофілія	1,09	0,29	0,03
Репродуктивна пасивність – репродуктивна активність	1,01	0,3	0,03

Так, семантичний аналіз тез опитувальника методики свідчить, що високий рівень показника «генофілія – генофобія» характеризується ідеалізацією дитини, гіпертрофією ролі дитини у житті жінки; середній рівень цього показника – відповідає сформованій материнській позиції усвідомлення цінності дитини, любові до неї і реалістичному сприйняттю жінки дійсності материнства; низький рівень – негативному ставленню до материнства, тобто генофобії. Високий рівень показника «репродуктивна активність – репродуктивна пасивність» є проявом активної материнської позиції, усвідомлення відповідальності за дитину і володіння комплексом знань та навичок щодо догляду та виховання дитини; середній рівень – характеризується недостатнім усвідомленням важливості материнської ролі та/або недостатнім рівнем інформаційно-прикладної підготовки жінки; низький рівень – характерний для жінок, які не підготовлені до материнства, тому бояться та уникають його, отже є репродуктивно пасивними. Відповідно до цього, оптимальним для сформованої психологічної готовності жінки до материнства є поєднання високого рівня за показником «репродуктивна активність – репродуктивна пасивність» і середнього – за показником «генофілія –

генофобія», тобто, коли жінка має реалістичне усвідомлення цінності дитини і любові до неї, підкріплене активною материнською позицією і комплексом інформаційно-прикладних знань та навичок. За даними констатувального експерименту, ми отримали обидва показники досить високого рівня, що свідчить про високий рівень інформаційно-прикладної підготовки жінок до материнських обов'язків, але ідеалізацію ними майбутнього материнства, яка в реальному житті може бути ускладненням, а іноді і перепорою для повноцінного материнства через надмірні вимоги до себе і до дитини, бажання зробити все якнайкраще, бути ідеальною матір'ю і мати ідеальну дитину, що часто суперечить безумовному прийняттю жінкою дитини як такої та себе як матері і призводить до руйнування особистості дитини і жінки. Отже, слід зазначити, що більшість українських жінок психологічно готові до материнства, але цей показник потребує якісного аналізу і уточнення.

Якісна (ціннісна) складова психологічної готовності до материнства досліджувалася нами за допомогою методики дослідження репродуктивної настанови «Факти, що асоціюються з народженням дитини в сім'ї» В.В.Бойко у модифікації О. С. Каримової [1]. За результатами цієї методики серед досліджуваних жінок домінують такі настанови, як: «Дитина - радість в домі», «Дитина зміцнює сім'ю», «Дитина - радість материнства». Найменш прийнятними настановами є «Дитині складно дати хорошу освіту, професію», «Діти віднімають кращу частину нашого життя», «Народження дитини - розлад, напруження у сім'ї» (див. табл. 2.7).

Такий якісний розподіл настанов на народження дитини у поєднанні з високим рівнем психологічної готовності до материнства є хорошим підсилюючим результатом і свідчить, на нашу думку, про свідоме налаштування жінок на материнство.

Підсумовуючи аналіз результатів констатувального експерименту, можна зробити висновок, що рівень толерантності українських жінок є низьким або дуже низьким, а значення показників психологічної готовності до материнства

свідчать про ідеалізацію жінками майбутнього материнства, що може бути перепорою для безумовного прийняття жінкою дитини та себе як матері.

Таблиця 2.7

Середні значення показника «репродуктивна настанова» жінок (у балах)

N=322

Показники	Середнє значення	Стандартне відхилення	Похибка середня (95%)
Дитина зміцнює сім'ю	5,61	3,89	0,42
Дитина – радість в домі	7,58	3,24	0,35
Дитина – радість материнства	5,59	3,89	0,43
Дитина – ласка, прив'язаність до батьків	3,62	3,71	0,4
Дитина надає сенс життю	3,79	3,79	0,41
Народження дитини – ризик для здоров'я	1,15	2,12	0,23
Народження дитини – розлад, напруження у сім'ї	0,9	2,05	0,22
Народження дитини – залежність від бабусь і дідусів	1,29	2,13	0,23
Народження дитини – необхідність залишити роботу, колектив	1,17	2,08	0,23
Народити дитину – значить прив'язати себе до дому	1,39	2,58	0,28
Дитина – проблема житла	1,11	2,33	0,25
Діти віднімають кращу частину нашого життя	0,79	2,26	0,25
Діти – це хвилювання за їх долю, майбутнє	3,02	3,08	0,34
Народження дитини – матеріальні труднощі	1,47	2,78	0,3

Показники	Середнє значення	Стандартне відхилення	Похибка середня (95%)
Дитина – помічник у сім'ї, опора у старості	2,24	2,99	0,33
Дитина – найвдячніший об'єкт інвестицій наших зусиль	2,49	3,01	0,33
Народження дитини – можливість виростити добру чуйну сердечну людину	3,06	3,04	0,33
Дитина – нащадок всього найкращого у мені	1,92	2,47	0,27
Дитина – найближча людина у горі й радості	2,73	2,87	0,31
Діти – гордість батьків	3,2	2,91	0,32
Дитині складно дати хорошу освіту, професію	0,68	1,86	0,2

Одним із завдань нашого дослідження було виявлення особливостей прояву складових толерантності жінок різного віку як умови їх психологічної готовності до майбутнього материнства. Як зазначалося вище, ми розподілили всю групу респондентів на 4 підгрупи за віком: 1 група – жінки до 18 років, 2 група – жінки віком 19-25 років, 3 група – жінки віком 26-35 років, 4 група – жінки 36-46 років.

Аналіз ціннісно-мотиваційної складової толерантності за показниками «ціннісні орієнтації та базові переконання» показав, що ця складова толерантності має певні вікові особливості.

За нашими даними, тільки дві термінальні цінності залежать від віку жінок: цінність здоров'я ($p=0,023$) та матеріального забезпеченого життя ($p=0,031$) значущо підвищуються з віком. При цьому, їх значущість у кожній віковій групі зростає впродовж дорослішання: цінність здоров'я у жінок до 18

років знаходиться на рівні $13,3 \pm 4,71$ балів, у жінок віком 19-25 років – $15,07 \pm 4,89$ балів, у жінок віком 26-35 років – $15,11 \pm 4,75$ балів, у жінок віком 36-46 років – $17,05 \pm 1,17$ балів; цінність матеріального забезпечення у жінок до 18 років знаходиться на рівні $10,46 \pm 4,9$ балів, у жінок віком 19-25 років – $10,79 \pm 4,5$ балів, у жінок віком 26-35 років – $12,16 \pm 4,22$ балів, у жінок віком 36-46 років – $12 \pm 3,93$ балів (див. Додаток Н 5).

Важливо відмітити, що ці цінності входять у п'ятірку найбільш важливих для жінок поряд з цінностями: любов, щаслива сім'я, гарні друзі, за якими значущих вікових розбіжностей не спостерігається. На нашу думку, така вікова тенденція пояснюється поступовим накопиченням власного досвіду та нашаруванням актуального в суспільстві інформаційного впливу.

Аналіз інструментальних цінностей, за нашими даними, показав, що вони не мають статистично значущих залежностей від віку серед жінок в межах досліджуваних вікових груп. Незалежно від віку на перших п'яти позиціях серед інструментальних цінностей стоять високі запити ($14,62$ балів), незалежність ($12,65$ балів), широта поглядів ($11,75$ балів), нетерпимість до недоліків ($11,41$ балів), освіченість ($11,35$ балів). На останніх місцях – відповідальність ($7,19$ балів), чесність ($6,99$ балів), тверда воля ($6,71$ балів), ефективність у справах ($6,66$ балів), ретельність ($5,56$ балів) (див. Додаток Н 6). На нашу думку, це означає, що інструментальні цінності формуються у ранньому віці і протягом життя жінки залишаються, досить, сталими.

Наше дослідження показало, що деякі базові переконання мають значущу залежність від віку, але вона не завжди лінійна, тобто не завжди можна казати про поступове зростання або зменшення. Зокрема, 1) впевненість в прихильності навколишнього світу значущо залежить від віку жінки ($p < 0,001$) і є найбільшою до 18 років ($4,59 \pm 0,7$ балів), а також досить велике значення має в інтервалі 26-35 років ($4,23 \pm 0,8$ балів). Менші значення цього показника можна бачити в інтервалах 19-25 ($4,02 \pm 0,77$ балів) та 36-46 років ($4,12 \pm 0,69$ балів); 2) цінність власного Я також є значущо залежною від віку жінки ($p < 0,001$) і

найвищою в 19-25 років ($3,21 \pm 0,61$ балів) й значно меншою в інші вікові періоди; 3) віра в силу вдачі, що, теж, є залежною від віку жінки ($p=0,028$), навпаки – є найменшою в 19-25 років ($3,8 \pm 0,69$ балів) (див. Додаток Н 7).

Нелінійність базових переконань, з одного боку, може свідчити про гнучкість людської особистості, про її відповідність тим життєвим циклам, які переживає жінка у кожний віковий період, з іншого ж, про відсутність надійного внутрішнього стрижня, що важливо для формування стабільної психологічно стійкої особистості з глибокими внутрішніми переконаннями. Оскільки базові переконання є дуже важливими для розвитку толерантності, ми вважаємо, що при подальшій роботі важливо звернути увагу на формування більш стабільних базових переконань жінок, на збереження їх сталими чи позитивну динаміку їх зміни з віком. Цікаво, що цінність власного Я жінок незалежно від віку має, за аналізом даних констатувального експерименту, найменше середнє значення серед усіх показників базових переконань жінок (3,00 бали). При цьому, найвище його значення ($3,21$ балів) припадає на найбільш актуальний для дітородіння вік жінок 19-25 років, що вимагає додаткового вивчення з метою з'ясування його кореляції з психологічною готовністю до материнства.

Аналіз когнітивної складової толерантності показав, що з віком збільшується обізнаність досліджуваних у прізвищах людей, які розвивали ідеї толерантності, та відповідних літературних джерелах. З іншими параметрами (актуальністю в цілому для життя, актуальністю для сім'ї, самооцінкою власної толерантності, мотивацією підвищення компетентності) лінійної залежності не спостерігається (див. Додаток Н 8). Актуальність теми толерантності для сім'ї значущо залежить від віку жінки ($p=0,02$) і є найбільшою в віці до 18 років ($4,03 \pm 0,16$ балів), в інші вікові періоди вона значно менша, а мотивація підвищення компетентності, за якою теж спостерігається значуща залежність від віку ($p=0,023$), найвища в віці 19-25 років ($3,97 \pm 0,74$ балів). Якості, які характеризують толерантність: терпимість, повага, неконфліктність, співчуття,

вихованість значущо змінюються з віком ($p < 0,001$). Важливість терпимості та співчуття як компонентів толерантності значущо зростає, а неконфліктність та вихованість втрачають свою важливість з віком. Повага є особливо важливою ознакою толерантності в віці 19-25 років ($4,56 \pm 0,71$ балів).

Ми вважаємо, такі результати є свідченням того, що глибинного внутрішнього усвідомлення поняття толерантність, її цінності для особистісного та суспільного життя в українських жінок не залежно від віку немає. Зростання з віком освіченості щодо зразків толерантності і літературних джерел, які висвітлюють ідеї толерантності, на нашу думку, є результатом накопиченого з віком досвіду. Відповідно, якщо педагогічна та соціальна робота з формування толерантності жінок буде розпочато у більш ранньому віці жінки, вона може бути значно ефективнішою.

Аналіз емоційної складової толерантності за показниками емпатійних здібностей жінок та їх самоставлення у різних вікових групах показав, що ці показники істотно відрізняються в залежності від віку жінок. З показників емпатійних здібностей статистично значущу залежність від віку мають: 1) емоційний канал емпатії ($p = 0,015$), який є найменш розвиненим в 19-25 років ($52,59 \pm 8,64$ Т-балів) і найбільш розвиненим – в віці до 18 років ($56,97 \pm 7,79$ Т-балів); 2) настанови, що сприяють емпатії ($p = 0,005$), які найбільше проявляються в 26-35 років ($49,7 \pm 6,19$ Т-балів), найменше – в віці до 18 років ($47,26 \pm 7,34$ Т-балів) (див. Додаток 9).

Зниження найвищого ($56,97$ Т-балів) середнього балу показника емоційного каналу емпатії, який є у жінок в групі до 18 років, до найнижчого ($52,59$ Т-балів) у наступній віковій групі, 19-25 років, а потім його зростання у двох наступних вікових групах до $55,25$ і $54,83$ Т-балів в групі 26-35 років і 36-46 років, але до рівня нижчого - того, що був у віці до 18 років, на нашу думку, свідчить про зниження емоційної відкритості і щирості жінок з віком, що, ймовірно, пов'язане зі зниженням їх впевненості у собі та довіри до оточуючих,

що вимагає цілеспрямованого психологічного впливу задля покращення цих показників.

Зниження середнього балу показника настанов, що сприяють емпатії, з 47,26 Т-балів в групі жінок до 18 років до найнижчого (46,54 Т-балів) у наступній віковій групі 19-25 років, а потім його зростання до максимального рівня (49,7 Т-балів) у наступній віковій групі 26-35 років з подальшим зниженням до 48,57 Т-балів у жінок 36-46 років (див. Додаток 9) свідчить про те, що з віком жінка стає більш налаштованою на емпатійне ставлення до себе та інших. Але при цьому слід зважати, що загалом по виборці показник настанов, які сприяють емпатії, залишається найменш розвиненим з усіх показників емпатійних здібностей і, аналогічно до показника емоційного каналу емпатії, найнижчим у групі 19-25 років.

Самоставлення досліджуваної групи жінок суттєво залежить від віку ($p < 0,001$). Загальний показник самоставлення значно погіршується з віком: у жінок до 18 років знаходиться на рівні 50,81 Т-балів, у жінок віком 19-25 років - 44,58 Т-балів, у жінок віком 26-35 років – 42,09 Т-балів, у жінок віком 36-46 років – 42,93 Т-балів. Зокрема, зменшується самоповага, очікуване ставлення інших та самозацікавленість (див. Додаток Н 10). Треба зазначити, що зниження очікуваного ставлення інших та самозацікавленості настільки суттєве, що виходить за межі середніх балів та переходить в низькі. Узагальнюючий показник самоставлення теж опиняється на межі низьких балів, але не перетинає їх межі. Лише показник аутосимпатії не має залежності від віку.

Додаткові показники самоставлення мають суттєву залежність від віку. Окрім самопослідовності та саморозуміння, які не змінюються впродовж досліджуваних вікових інтервалів, всі інші показники зменшуються, а деякі зменшуються до екстремально низьких значень: самовпевненість зменшується до 46 Т-балів у віці 36-46 років; очікуване ставлення інших дуже сильно зменшується з 49 балів до 29 Т-балів (це екстремально низьке значення); самоприйняття також в віці 36-46 років має значення нижче норми (38 Т-балів);

самозвинувачення зменшується з 56 до 47 Т-балів, але залишається в нормі; самозацікавленість зменшується з 47 до 36-43 Т-балів та переходить на рівень низьких балів на інтервалі 19-35 років (див. Додаток Н 11). Зважаючи на те, що результати оцінки самоствавлення та його показників є нижче середнього рівня, а також тенденція до його зниження, що спостерігається з віком (чим старша жінка, тим нижчий отриманий нами результат показника «самоставлення»; особливо, низький загальний середній бал за показниками «самозацікавленість» і «очікуване ставлення інших» та наступне їх зниження до критичних значень при розгляді вікового розподілу), дозволяють нам зробити висновок, що, ймовірно, самоствавлення потребує широкої психокорекційної роботи в подальшому дослідженні.

Серед показників поведінкової складової толерантності від віку жінок залежать лише показники вольової саморегуляції та самоактуалізації. Жоден показник комунікативної інтолерантності та її загальний показник не мають залежності від віку (див. Додаток Н 12). Отже, комунікативна толерантність не є характеристикою, що залежить від віку жінки. Відповідно, вона формується у взаємозв'язку з іншими показниками. Загальна вольова саморегуляція зменшується з 62 Т-балів у 18 років, до 49 Т-балів в 36-46 років. Це дуже суттєве зменшення, хоча воно й не виходить за межі норми. Наполегливість також зменшується з 61 до 50 Т-балів. Самоконтроль суттєво зменшується з 61 Т-бали у період до 18 років до 46 Т-балів у віці 36-46 років. Хоча цей показник знаходиться у межах норми, але зменшення значення майже на 1,5 стандартних відхилення є дуже суттєвим (див. Додаток Н 13). Тенденція до зниження за основними показниками, що ілюструють вольову саморегуляцію, може свідчити про зростання впевненості в собі і більш вільне ставлення до своїх поведінкових проявів чи негативну тенденцію, пов'язану зі зниженням самоконтролю, наполегливості через втрату поваги до світу, зменшення важливості для жінки того, як її поведінка буде сприйнята іншими. Показник самоактуалізації дещо зменшується впродовж 18-35 років й сягає мінімуму (38

балів) в 26-35 років, а в 36-46 років повертається до первинного значення (41 бал). Ці зміни не дуже значні, лише 4 бали, але значущі статистично ($p=0,018$).

Значне зниження у жінок показників вольової саморегуляції та незначні коливання у бік зниження показника самоактуалізації можуть свідчити про зростання незадоволення собою та оточуючими з віком та небажання його стримувати, що, відповідно, проявляється у менш толерантній поведінці.

Таблиця 2.8

Рівні розвитку толерантності жінок різного віку (у %)

N=322

Вікова група	Істинна толерантність (високий рівень)	Квазі-толерантність (середній рівень)	Псевдо-толерантність (низький рівень)	Зовнішня толерантність (дуже низький рівень)
До 18 років включно	0	0	46	9
19-25 років	0	0	45	49
26-35 років	0	0	0	23
36-46 років	0	0	9	19

Якщо аналізувати рівень толерантності у кожній віковій групі серед жінок, то можна сказати, що із сформованою зовнішньою толерантністю (дуже низький рівень розвитку толерантності) найбільшу частку складають досліджувані 19-25 років; із сформованою псевдотолерантністю (низький рівень розвитку толерантності) – досліджувані наймолодших груп – до 18 і 19-25 років і, як вже зазначалося вище, жінок із сформованою квазітолерантністю

та істинною толерантністю (середній та високий рівень розвитку толерантності) не виявлено (див. табл. 2.8).

Таким чином, більшість досліджуваних жінок мають сформовану лише поведінкову складову толерантності (зовнішня толерантність) або поведінкову та емоційну складові толерантності (псевдотолерантність), відповідно, серед жінок до 18 років – 9 % та 46 %, серед жінок віком 19-25 років – 49 % та 45 %, серед жінок віком 26-35 років 23 та 0 %, серед жінок віком 36-46 років – 19 % та 9 %. Отже, можна зробити висновок, що когнітивна та мотиваційно-ціннісна складові толерантності вимагають істотного формувального та/або корекційного впливу. Таким чином, жінки до 25 років хоч і не мають сформованої толерантності у повному розумінні суті цього психологічного утворення, але демонструють найвищий рівень її сформованості серед жінок інших вікових груп, що свідчить про зниження толерантності з віком (жінки стають менш емоційно відкритими, емпатійними і лише зберігають поведінкові звички толерантного поводження). Те, що у віці 36-46 років незначна частка жінок (9 %) демонструють повернення до попереднього рівня толерантності, на нашу думку, говорить про набуті з досвідом позитивні зміни. Але, дуже низький рівень толерантності у жінок 26-35 років, у період, коли більшість з них народжують та виховують дітей, свідчить про інтолеранту масу жінок дітородного віку в українському суспільстві. Очевидно, найсприятливішим періодом для формування толерантності жінок, зокрема, її когнітивної та мотиваційно-ціннісної складових, є вік до 25 років, коли жінки демонструють сформовані емоційну та когнітивну складові, що, з одного боку, робить їх відкритими для отримання нових знань та навичок, а з іншого – є застережною мірою для зниження рівня толерантності у наступних вікових періодах. Досліджена нами у різних вікових групах жінок психологічна готовність до материнства за показниками «генофілія – генофобія» та «репродуктивна активність – репродуктивна пасивність» показала значущу залежність від віку (за показником «генофілія – генофобія» - $p=0,001$; за показником «репродуктивна активність – репродуктивна пасивність» - $p<0,001$). При цьому,

генофілія має максимальне значення у віці до 18 років ($1,25 \pm 0,33$), а після 18 років - значущо знижується. Репродуктивна активність навпаки — поступово збільшується й стає максимальною в 26-35 років ($1,11 \pm 0,28$) (див. табл.2.9).

Такі результати, на нашу думку, свідчать про перехід від емоційної (генофільної) позиції жінок в юному віці до більш свідомої позиції репродуктивної активності у дорослому віці, що є позитивним.

Що стосується якісних характеристик психологічної готовності до материнства, то деякі репродуктивні настанови жінок залежать від віку. Зокрема, жінкам до 18 років майже не властива настанова “Народження дитини - розлад, напруження у сім'ї” ($0,38 \pm 1,11$ балів), але сила цієї настанови дуже суттєво збільшується в 19-25 років ($1,22 \pm 2,32$ балів), а потім вона слабшає ($0,68 \pm 1,85$ балів та $0,77 \pm 2,03$ балів у вікових групах 26-35 років та 36-46 років). “Народити дитину - значить прив'язати себе до дому” – ця настанова найбільше властива жінкам у 19-25 років ($1,84 \pm 2,89$ балів), а найменше – в 36-46 років ($0,95 \pm 2,11$ балів).

Таблиця 2.9

Показники психологічної готовності жінок різного віку до материнства (у балах)

N=322

Показники	≤ 18 років	19-25 років	26-35 років	36-46 років	Н	Р
Генофобія - генофілія	$1,25 \pm 0,33$	$1,09 \pm 0,29$	$1,04 \pm 0,26$	$1,08 \pm 0,21$	5,75	,001
Репродуктивна пасивність - активність	$0,83 \pm 0,28$	$0,95 \pm 0,29$	$1,11 \pm 0,28$	$1,11 \pm 0,26$	2,61	0,001

В 19-25 років жінки найбільше схильні вважати, що “Діти забирають кращу частину нашого життя” ($1,41 \pm 3,02$ балів). Настанови “Дитина - найвдячніший об'єкт інвестицій наших зусиль” ($3,08 \pm 3,11$ балів для жінок 26-35

років; $1,93 \pm 2,76$ балів для жінок віком 19-25 років), “Народження дитини – можливість виростити добру, чуйну, сердечну людину” ($4,05 \pm 3,18$ балів для жінок до 18 років; $2,41 \pm 2,91$ балів для жінок віком 19-25 років), “Діти – гордість батьків” ($4,57 \pm 2,77$ балів для жінок до 18 років; $2,58 \pm 2,9$ балів для жінок віком 19-25 років) найбільше властиві жінкам до 18 та в 26-35 років, найменше – в 19-25 років (див. Додаток Н 14). Найбільші характерні відмінності за аналізом якісної складової психологічної готовності до материнства ми спостерігаємо у віці до 18 років і в групі 19-25 років, отже, ймовірно, ці вікові групи є найбільш чутливими до формування психологічної готовності до материнства, особливо, зважаючи, що, саме в віці до 25 років пересічна українка народжує першу дитину.

Виходячи з вищесказаного, аналіз вікових особливостей сформованості толерантності та психологічної готовності до материнства показав, що досліджувані нами показники значущо залежать від віку жінки. Зокрема, більшість показників складових толерантності (ціннісно-мотиваційна складова: термінальні цінності; емоційна складова: емоційний канал емпатії, загальне самоствавлення та додаткові показники самоствавлення: самовпевненість, очікування ставлення інших, самоприйняття, самозвинувачення; поведінкова складова: загальна вольова саморегуляція, наполегливість, самоконтроль) є найвищими у віці до 18 років, а у наступній віковій групі – 19-25 років демонструють зниження і продовжують тенденцію до зниження у вікових групах жінок 26-35 та 36-46 років. Інша група показників (мотиваційно-ціннісна складова: базові переконання; когнітивна складова: актуальність толерантності для життя, актуальність толерантності для сім'ї, самооцінка власної толерантності, мотивація підвищення толерантності, якості, що характеризують толерантність; емоційна складова: настанови, що сприяють емпатії, самоповага, очікуване ставлення інших, самозацікавленість та додаткові показники самоствавлення: самопослідовність, самозацікавленість, саморозуміння; поведінкова складова: самоактуалізація) також є найвищими у жінок до 18 років, а у групі жінок 19-25 років знижується, але подальші зміни

показників з віком дещо збалансовуються, хоча, як правило, без повернення на вихідний рівень. Показники когнітивної складової: освіченість щодо знання людей, які розвивали ідеї толерантності, та літературних джерел, які демонструють зразки толерантності, показують зростання зі збільшенням віку жінки, що обумовлюється, на нашу думку, накопиченням досвіду та знань.

Отже, ми вважаємо, що основним сензитивним періодом для формування толерантності та психологічної готовності жінок до материнства є вік 16-25 років (вікові групі до 18 років та 19-25 років за розподілом у нашому дослідженні). Саме тому цілеспрямована соціально-психологічна робота з жінками щодо формування їх толерантності як передумови психологічної готовності до майбутнього материнства, ймовірно, буде найбільш доцільною у віці 16-25 років.

З метою доведення припущення нашого дослідження про те, що психологічна готовність жінок різного віку до майбутнього материнства обумовлюється достатнім рівнем розвитку складових їх толерантності, ми вважали за необхідне експериментально підтвердити наявність взаємозв'язку між цими феноменами.

2.3. Вплив розвитку толерантності жінок різного віку на рівень їх психологічної готовності до майбутнього материнства

Для встановлення кореляційного зв'язку між рівнем розвитку психологічної готовності до майбутнього материнства та показниками складових толерантності (ціннісно-мотиваційної, когнітивної, емоційної та поведінкової) нами був проведений кореляційний аналіз. Обробка експериментально отриманих даних здійснювалася за допомогою спеціалізованої мови програмування для статистичних розрахунків «R» (версія 3.1). Як вище вже зазначалося, у нашому дослідженні були використані

переважно непараметричні методи математичної статистики, зокрема коефіцієнт кореляції Кендала, U-критерій Мана-Уїтні, Т-критерій Уїлкоксона.

За результатами кореляційного аналізу ми отримали підтвердження значущої взаємозалежності між толерантністю та психологічною готовністю до материнства [6]. Слід зазначити, що порівняльний аналіз показників рівня розвитку толерантності жінок та їх психологічної готовності до материнства (див. табл. 2.10) вказує на те, що зі зміною рівня розвитку толерантності значущо змінюються показники рівня розвитку психологічної готовності жінок до материнства («генофілія – генофобія» ($p < 0,001$) та «репродуктивна активність – репродуктивна пасивність» ($p < 0,001$)).

Таблиця 2.10

Вплив рівня сформованості толерантності жінок на показники їх психологічної готовності до материнства

N=322

Показники психологічної готовності до материнства	Рівень розвитку толерантності (у балах)				Н	Р
	Істинна толерантність (високий)	Квазі-толерантність (середній)	Псевдо-толерантність (низький)	Зовнішня толерантність (дуже низький)		
Генофобія – генофілія	0,85±0,21	0,83±0,19	1,02±0,3	1,1±0,27	54,2	<0,001
Репродуктивна пасивність - репродуктивна активність	1,14±0,22	1,12±0,18	0,91±0,33	0,99±0,3	16,5	0,001

Як видно з таблиці 2.6, із зростанням рівня толерантності знижується рівень генофілії, залишаючись при цьому в межах позитивних норм, що

свідчить про зростання свідомого налаштування на материнство і зниження емоційного перевантаження материнства, що спостерігається при низькому та дуже низькому рівні толерантності. Репродуктивна ж активність зростає під впливом росту рівня толерантності. Отже, ми фіксуємо позитивну залежність між зростанням рівня толерантності та психологічної готовності до материнства. Розглянемо показники толерантності, які значущо корелюють з показниками психологічної готовності до материнства (див. табл. 2.11 та табл. 2.12).

Таблиця 2.11

Значущий вплив складових толерантності на показник «генофілія – генофобія» психологічної готовності жінок до материнства

N=322

Показники складових толерантності	r	p
<i>Ціннісно-мотиваційна складова</i>		
Цінність любові	0,14	<0,01
Цінність пізнання	0,16	<0,01
Базова настанова «Очікування позитивного ставлення інших»	0,15	<0,01
Цінність суспільного визнання	-0,16	<0,01
Цінність розваг	-0,26	<0,001
Базова настанова «Впевненість у випадковості подій»	-0,16	<0,01
<i>Емоційна складова</i>		
Розвиток раціонального каналу емпатії	-0,21	<0,001

Ознаками генофілії (привабливості, надцінності дитини) є цінність любові ($r = 0.14$; $p < 0.01$), пізнання ($r = 0.16$; $p < 0.01$), очікування позитивного ставлення інших ($r = 0.15$; $p < 0.01$). Таким чином, на психологічну готовність жінки до материнства за показником «генофілія-генофобія» позитивно впливає підвищення ціннісно-мотиваційної складової толерантності, зокрема, цінностей любові та пізнання, а також базової настанови «очікування позитивного

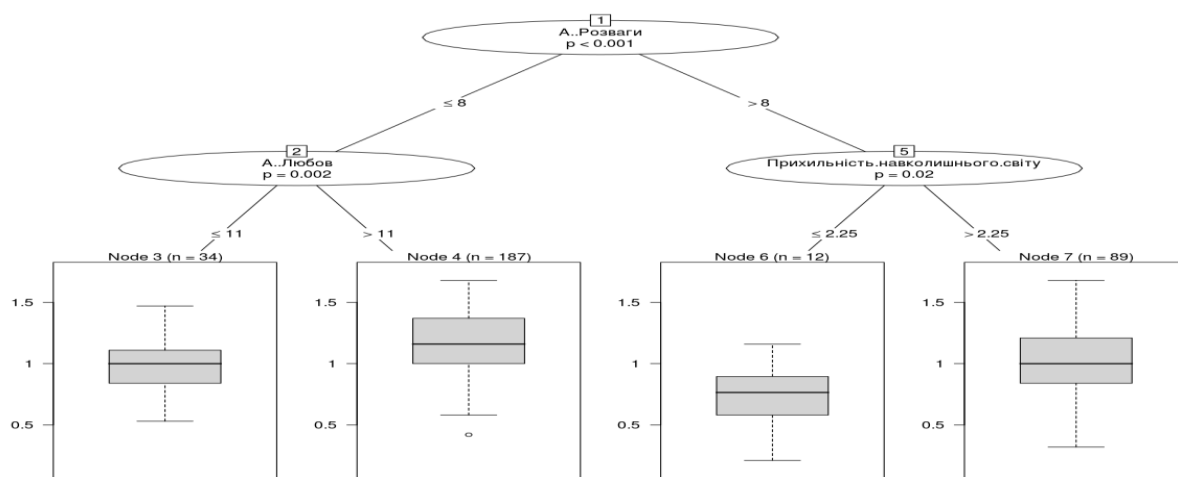
ставлення інших». Ознаками протилежних тенденцій (генофобії) є: прагнення суспільного визнання ($r=-0.16$; $p<0,01$), розваг ($r=-0.26$; $p<0,001$), впевненість в випадковості подій ($r=-0.16$; $p<0,01$), розвиток раціонального каналу емпатії ($r=-0.21$; $p<0,001$). Відповідно, негативний вплив на психологічну готовність жінки до материнства за показником «генофілія-генофобія» має зростання цінностей суспільного визнання та розваг, а також базової настанови «впевненість в випадковості подій» ціннісно-мотиваційної складової толерантності та розвиток раціонального каналу емпатії емоційної складової. Таким чином, очевидно, що показниками толерантності, які найбільш впливають на психологічну готовність до материнства за показником «генофілія-генофобія» є показники ціннісно-мотиваційної та емоційної складових толерантності.

Наведені численні кореляції гарно впорядковуються деревом рекурсивного ділення. Рекурсія використовується в статистиці і аналізі даних для прогнозних моделей. Структура дерева являє собою «листя» і «гілки». На «гілках» дерева знаходяться умови, від яких залежить цільова функція, в «листі» записані значення цільової функції, а в інших вузлах – умови, за якими розрізняються випадки. Щоб класифікувати новий випадок, треба спуститися по дереву до листа і визначити відповідне значення. Мета полягає в тому, щоб створити модель, яка передбачає значення цільової змінної на основі декількох змінних на вході.

Як видно на рис.2.7, для прогнозу показника «генофілія-генофобія» найбільші значення показника «генофілія» (надцінність дитини) можна отримати у двох випадках:

1. Коли для жінки значущість цінності розваг більше 8 балів та базова настанова «прихильність навколишнього світу» більше за 2,25 бали.
2. Коли для жінки значущість цінності розваг менше за 8 балів, але значущість цінності любові вище за 11 балів.

Розглянемо дерево рекурсивного ділення для прогнозу показника «генофілія-генофобія» (див. рис. 2.7), де показник «генофілія-генофобія» представлений нижніми «листочками», що містять діапазон значень цього показника, «гілки» - це умови, за яких показник «генофілія» може набувати цих значень, інші вузли - це значення впливових показників складових толерантності.

Рис 2.7. Дерево рекурсивного ділення для прогнозу показника «генофілія-генофобія» психологічної готовності жінок до материнства

Як зазначалося у розділі 2.2, високе значення показника «генофілія» характеризується ідеалізацією дитини, гіпертрофією ролі дитини у житті жінки і, тому оптимальним є не високе, а середнє його значення, що відповідає сформованій материнській позиції і усвідомленню цінності дитини, реалістичному сприйняттю жінкою дійсності материнства. Як видно з дерева рекурсивного ділення для прогнозу показника «генофілія-генофобія» цим умовам задовольняє також випадок, коли для жінки значущість цінності розваг менше за 8 балів, але значущість цінності любові нижча або рівна 11 балам. Показник «генофобія» є найбільш проявленим у випадку, коли для жінки значущість цінності розваг є на рівні більше 8 балів та базова настанова «прихильності навколишнього світу» є меншою за 2,25 балів. Тобто, з усіх

показників складових толерантності саме поєднання сформованості цінності розваг та базової настанови «прихильність навколишнього світу» і поєднання сформованості цінності розваг та цінності любові безпосередньо впливають на рівень розвиненості генофілії або генофобії жінки. Як ми бачимо, у всіх випадках важливим вузлом, що впливає на показник «генофілія-генофобія» є цінність розваг. Ми вважаємо, що це пов'язане із суттю показника «генофілія-генофобія», оскільки він має істотне емоційне забарвлення. Ймовірно, як показник «цінність розваг», так і показник «генофілія-генофобія» є характеристиками широкого змісту і жінки або сприймають материнство як приємну розвагу, або вважають материнство надто серйозним кроком, несумісним з материнством.

Ознаками репродуктивної активності (мотивації до народження дитини) є наступні показники: цінність волі ($r = 0.16$; $p < 0,01$), емоційний канал емпатії ($r = 0.18$; $p < 0,001$) (див. табл. 2.12).

Отже, на психологічну готовність жінки до материнства за показником «репродуктивна активність - репродуктивна пасивність» позитивно впливає розвиток ціннісно-мотиваційної складової толерантності, зокрема, цінності волі та розвиток емоційного каналу емпатії емоційної складової. Ознаками протилежної тенденції — репродуктивної пасивності є: впевненість у випадковості подій ($r = -0.17$; $p < 0,01$), самоствавлення ($r = -0.17$; $p < 0,01$) та самоповага ($r = -0.17$; $p < 0,01$), самозацікавленість ($r = -0.22$; $p < 0,001$), самовпевненість ($r = -0.15$; $p < 0,01$), самоприйняття ($r = -0.27$; $p < 0,001$), самозвинувачення ($r = -0.17$; $p < 0,01$), неприйняття індивідуальності інших ($r = -0.17$; $p < 0,01$), самоактуалізація ($r = -0.21$; $p < 0,001$), вольова саморегуляція ($r = -0.16$; $p < 0,01$).

Відповідно, негативний вплив на психологічну готовність жінки до материнства за показником «репродуктивна активність – репродуктивна пасивність» має зростання базової настанови «впевненість в випадковості подій» ціннісно-мотиваційної складової толерантності; показники - самоствавлення, самоповага, самозацікавленість, самовпевненість,

самоприйняття, самозвинувачення - емоційної складової та показники - неприйняття індивідуальності іншого, самоактуалізація, вольова саморегуляція - поведінкової складової толерантності. Таким чином, показниками толерантності, які найбільше впливають на психологічну готовність до материнства за показниками «репродуктивна активність - репродуктивна пасивність» та «генофілія - генофобія» є показники ціннісно-мотиваційної, емоційної та поведінкової складової толерантності.

Таблиця 2.12

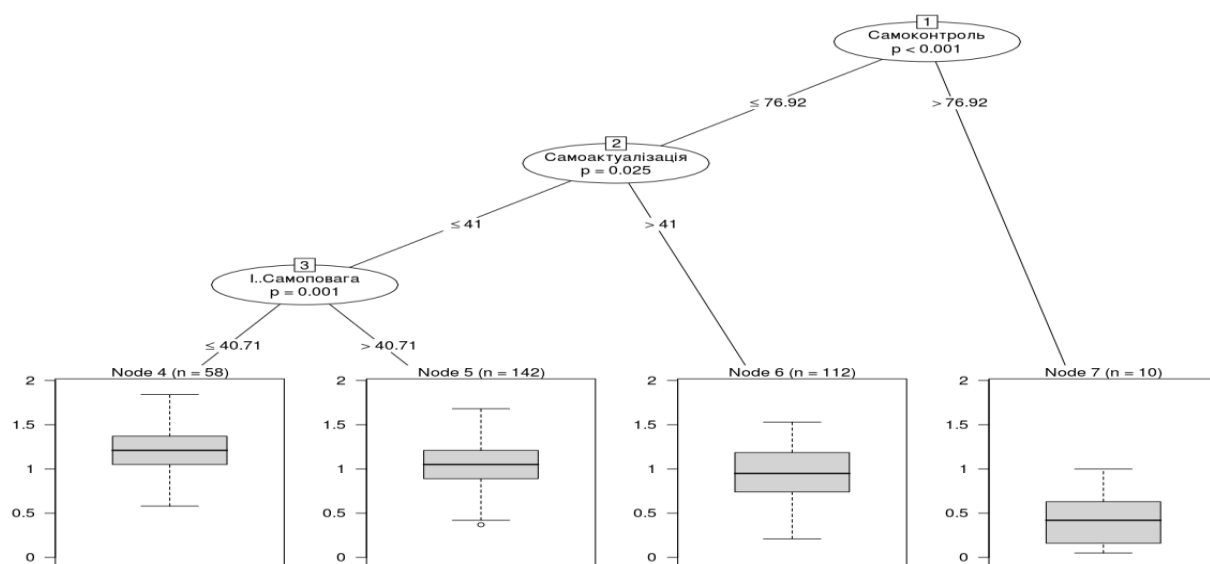
Значущий вплив складових толерантності на показник «репродуктивна активність – репродуктивна пасивність» психологічної готовності жінок до материнства

N=322

Показники складових толерантності	г	р
<i>Ціннісно-мотиваційна складова</i>		
Цінність волі	0,16	<0,01
Базова настанова «Впевненість у випадковості подій»	-0,17	<0,01
<i>Емоційна складова</i>		
Розвиток емоційного каналу емпатії	0,18	<0,001
Самоставлення	-0,17	<0,01
Самоповага	-0,17	<0,01
Самозацікавленість	-0,22	<0,001
Самовпевненість	-0,15	<0,01
Самоприйняття	-0,27	<0,001
Самозвинувачення	-0,17	<0,01
Неприйняття індивідуальності людей	-0,17	<0,01
<i>Поведінкова складова</i>		
Самоактуалізація	-0,21	<0,001
Вольова саморегуляція	-0,16	<0,01

Отже, для психологічно готової до материнства (репродуктивно активної) жінки характерні високе значення цінності волі та високий розвиток емоційного каналу емпатії, що свідчить про проактивну позицію та емоційну налаштованість жінки на материнство і, відповідно, жінки, психологічно не налаштовані на материнство (репродуктивно пасивні) характеризуються інтолерантними рисами, зокрема, неприйняттям інших, завищеними показниками самоствалення, низькою волевою саморегуляцією та самоактуалізацією, що свідчить про їх нестабільність як в емоційних, так і поведінкових проявах.

Розглянемо дерево рекурсивного ділення для прогнозу показника «репродуктивна активність - репродуктивна пасивність» (див. рис. 2.8), де показник «репродуктивна активність - репродуктивна пасивність» представлений нижніми «листочками», що містять діапазон значень цього показника, «гілки» – це умови, за яких показник «репродуктивна активність - репродуктивна пасивність» може набувати цих значень, інші вузли – це значення впливових показників складових толерантності.

Рис 2.8. Дерево рекурсивного ділення для прогнозу показника «репродуктивна активність – репродуктивна пасивність» психологічної готовності жінок до материнства

Зазначимо, що всі отримані прогнози знаходяться на рівні вище нуля. Це означає, що низька мотивація (або демотивація) до народження дитини у досліджуваних жінок фактично відсутня. Саме тому ми можемо інтерпретувати результати, лише починаючи з середнього рівня.

Найбільша вірогідність отримати показник мотивації на середньому рівні з'являється при дуже високому самоконтролі (76,92 Т-бали). Якщо самоконтроль менше за 76,92 Т-бали, то наступним чинником є самоактуалізація. Якщо вона вища за 41 бал (з максимальних 60), то показник мотивації залишається на рівні одиниці, хоча й вищий за попередню умову, а найбільшу мотивацію ми отримуємо при низьких значеннях самоповаги (менше 40 Т-балів).

Якщо звернутися до змісту шкали репродуктивної активності, то можна побачити, що деякі питання стосуються бажання народити дитину навіть при дуже несприятливих та принизливих обставинах. Саме тому, найбільша мотивація у тих жінок, які не проявляють високий самоконтроль, не схильні до самоактуалізації, мають низьку самоповагу. Для таких жінок дитина фактично є другим шансом на гідне життя, але це викликає багато питань до якості материнства та репродуктивних настанов, якими керуються жінки. Отже, психологічна готовність до материнства у сучасних українських жінок має певну специфіку і, на наш погляд, жінки слабо відрізняють функціональне материнство від істинного, що є проблемою, яка потребує вирішення.

Таким чином, при аналізі кореляцій психологічної готовності до материнства та толерантності нами виявлено широке коло таких кореляцій, що охоплюють всі структурні складові толерантності, окрім когнітивної. Зокрема, це показники ціннісно-мотиваційної складової (цінності любові, пізнання, волі, прагнення суспільного визнання, розваг, базове переконання «впевненості у випадковості подій»); емоційної складової (очікування позитивного ставлення інших, раціональний канал емпатії, емоційний канал емпатії, високе само ставлення, самоповага, самозацікавленість, самовпевненість, самоприйняття, само звинувачення); поведінкової складової (неприйняття

індивідуальності інших, самоактуалізація, вольова саморегуляція). Взаємозв'язок психологічної готовності до материнства за показниками «генофілія – генофобія» й «репродуктивна активність - репродуктивна пасивність» та показників складових толерантності свідчить про те, що генофілія є більш смисловою характеристикою і корелює з ціннісно-мотиваційною складовою толерантності, а репродуктивна активність є більш діяльнісною (проактивною) і характеризується кореляціями з емоційною та поведінковою складовими. Відповідно, тут ми спостерігаємо і певну ієрархію у формуванні психологічної готовності жінки до материнства: спочатку має бути закладено фундамент – любов до дитини (генофілія), на ґрунті якого далі формується репродуктивна активність жінки (емоційна та поведінкова складова психологічної готовності до материнства).

Для подальшого вивчення впливу розвитку толерантності жінок різного віку на рівень їх психологічної готовності до майбутнього материнства розглянемо кореляції психологічної готовності до материнства і складових толерантності в різних вікових групах. Щоб зосередитися на найбільш важливих кореляціях, ми виокремили лише ті показники, що є значущими у всіх вікових групах. Більшість кореляцій складових толерантності та показника «генофілія - генофобія» є такими, що змінюються з віком жінки (див. табл. 2.13).

Як видно з таблиці 2.13, існує кореляція, яка зберігається впродовж 18-35 років, але зникає після 36 років. Це негативна кореляція генофілії з раціональним каналом емпатії (до 18 років $r=-0,5$; $p<0,01$; 19-25 років $r=-0,23$; $p<0,01$; 26-35 років $r=-0,2$; $p<0,05$; 36-46 років $r=-0,1$; $p>,05$). На наш погляд, ця кореляція свідчать про істотний вплив раціональних факторів, зокрема, матеріального забезпечення, на толерантність жінок як умову їх психологічної готовності до материнства.

Деякі кореляції проявляються лише у віці 19-25 років. Тільки в цьому віці генофілія позитивно корелює з мотивацією підвищення компетентності в

толерантності ($r=0,27$; $p<0,001$), негативно – з цінністю наявності гарних друзів ($r=-0,24$; $p<0,01$).

Таблиця 2.13

**Кореляція психологічної готовності до материнства за показником
«генофілія-генофобія» та показників складових толерантності і
репродуктивних настанов жінок різного віку**

N=322

Показники складових толерантності	≤ 18 років	19-25 років	26-35 років	36-46 років
Ціннісно-мотиваційна складова:				
Активне життя	0,58***	0,1	0,09	-0,03
Краса природи	-0,56***	-0,01	-0,03	0,14
Наявність гарних друзів	0,09	-0,24**	-0,02	-0,16
Прихильність навколишнього світу	-0,03	0,07	0	0,47**
Когнітивна складова:				
Мотивація підвищення компетентності в толерантності	0	0,27***	-0,02	0,12
Емоційна складова:				
Раціональний канал емпатії	-0,5**	-0,23**	-0,2*	-0,1
Самозвинувачення	-0,05	-0,16	-0,29**	0,1
Поведінковий складова:				
Загальна вольова саморегуляція	-0,25	-0,1	-0,26**	0,1

де: * - $p<0,05$; ** - $p<0,01$; *** - $p<0,001$

Ця вікова група українських жінок, як зазначалося вище, переживає перший досвід материнства. Особливо важливим, на нашу думку, є те, що саме у цьому віці спостерігається позитивна кореляція між когнітивною складовою

толерантності та психологічною готовністю до материнства, тобто відбувається зростання глибинного усвідомлення внутрішньої потреби у збільшенні власної толерантності і мотивація до неї, а значить, зростає психологічна готовність до материнства (генофільність) жінки.

Інші кореляції генофілії властиві жінкам лише у віці 26-35 років. Це негативна кореляція генофілії та самозвинувачення ($r=-0,29$; $p<0,01$), генофілії та вольової саморегуляції ($r=-0,26$; $p<0,01$). Зниження рівня показника самозвинувачення сприяє зростанню емоційної складової толерантності і, як наслідок, толерантності як такої; на нашу думку, саморегуляцію жінки сприймають як дещо сувору і жорстку, більш чоловічу рису, оскільки вона позитивно корелює з незалежністю і раціоналізмом, тому у ситуації нашого дослідження негативну кореляцію психологічної готовності до материнства і самоконтроля слід вважати сприятливою, але приділяти окрему увагу зміні розуміння жінками суті саморегуляції та самоконтролю.

У віці старше 36 років більшість кореляцій генофілії слабшають та зникають. Нами була виявлена лише одна значуща кореляція: в цьому віці генофілія позитивно корелює з впевненістю в прихильності навколишнього світу ($r=0,47$; $p<0,01$). По суті, це одна з найважливіших базисних настанов, які є підґрунтям для толерантності як особистісної риси. Безумовно, це результат досвіду, отриманого з віком, але саме він і є найціннішим. Проведений нами кореляційний аналіз генофілії як показника психологічної готовності до материнства підтвердив нашу гіпотезу про те, що психологічна готовність жінки до майбутнього материнства обумовлюється достатнім рівнем розвитку складових її толерантності. Основними показниками складових толерантності, які позитивно впливають на психологічну готовність жінки до материнства за показником «генофілія-генофобія» є цінність любові і пізнання, впевненість у прихильності навколишнього світу, у той час, як цінність суспільного визнання і розваг та впевненість у випадковості подій разом з показником «розвиток раціонального каналу емпатії» характерні для генофобних жінок, тобто мають

негативний вплив на психологічну готовність до материнства. Ряд показників мають вікову динаміку, деякі - зникають або проявляються з віком. Важливо відмітити, що є певна вікова динаміка кореляцій між психологічною готовністю до материнства за показником «генофілія-генофобія» та структурними складовими толерантності, крім того, знайдено ряд кореляцій, що є характерними для декількох вікових груп.

Більшість кореляцій складових толерантності та показника «репродуктивна активність - репродуктивна пасивність» також є такими, що змінюються з віком жінки (див. табл.2.14).

У вікових групах до 18 років та 19-25 років існує позитивний зв'язок мотивації підвищення компетентності в толерантності та репродуктивної активності жінок (до 18 років $r=0,41$; $p<0,05$; 19-25 років $r=0,25$; $p<0,01$), що також спостерігається і з показником генофілії, та негативний зв'язок наполегливості та репродуктивної активності (до 18 років $r=-0,34$; $p<0,05$; 19-25 років $r=-0,23$; $p<0,01$). Тобто, можна пропустити, що саме в цей період жінка, наче робить вибір між толерантною жіночо-материнською та наполегливою діловою позицією.

Таблиця 2.14

Кореляція психологічної готовності до материнства за показником «репродуктивна активність - репродуктивна пасивність» та показників складових толерантності жінок різного віку

N=322

Складові толерантності	≤ 18 років	19-25 років	26-35 років	36-46 років
Ціннісно-мотиваційна складова:				
Здоров'я	0,12	0,08	-0,27**	0,27
Розвиток	-0,15	-0,05	0,15	0,41**

Щастя інших	0,02	-0,12	0,26**	0,04
Випадковість подій	-0,32	-0,08	-0,34***	0,05
Когнітивна складова:				
Мотивація підвищення компетентності в толерантності	0,41*	0,25**	0,12	0,16
Емоційна складова:				
Емоційний канал емпатії	0,5**	0,15	0,21*	0,03
Самоставлення	0,18	-0,25**	0,14	0,06
Самозацікавленість	-0,05	-0,26**	-0,11	0,24
Самоприйняття	0,24	-0,22**	-0,09	-0,22
Самопослідовність	0,04	0,11	-0,35***	-0,02
Самозацікавленість (дадатковий показник)	0	-0,28***	-0,18	0,3
Саморозуміння	-0,17	-0,01	0,26**	-0,25
Поведінкова складова:				
Неприйняття або нерозуміння індивідуальності людини	-0,4*	-0,01	-0,36***	-0,13
Самоактуалізація	0,03	-0,27***	-0,23*	-0,02
Загальна вольова саморегуляція	-0,31	-0,23**	0	0,1
Наполегливість	-0,34*	-0,23**	0,06	-0,1
Самоконтроль	-0,25	-0,23**	-0,07	0,02

де: * - $p < 0,05$; ** - $p < 0,01$; *** - $p < 0,001$

Заслуговує уваги той факт, що частина кореляцій репродуктивної активності спостерігається у віці до 18 років та у віці 26-35 років, але відсутня на інтервалах 19-25 та більше 36 років. До таких відносяться кореляції

репродуктивної активності: позитивна – з емоційним каналом емпатії (до 18 років $r=0,5$; $p<0,01$; 26-35 років $r=0,21$; $p<0,05$), негативна - з неприйняттям індивідуальності людини (до 18 років $r=-0,4$; $p<0,01$; 26-35 років $r=-0,31$; $p<0,001$). Тобто, розвиток емоційного каналу емпатії та вміння приймати іншого таким як він є позитивно впливають на розвиток психологічної готовності до материнства. Ми вважаємо, що ці кореляції найбільше проявляються у жінок до 18 років та у віці 26-35, тому що перші -ще тільки починають самостійне життя і відчують напруження та страх перед його невідомістю, а другі - вже мають певний досвід, який сприяє їх реалістичній позиції (можливості припущення особистих невдач, складнощів у сім'ї чи на роботі тощо).

Деякі кореляції властиві лише жінкам у віці 19-25 років. Це негативні кореляції «репродуктивної активності» з самоставленням ($r=0,41$; $p<0,05$), самозацікавленістю ($r=0,41$; $p<0,05$), самоприйняттям ($r=0,41$; $p<0,05$), вольовою саморегуляцією ($r=0,41$; $p<0,05$) та самоконтролем ($r=0,41$; $p<0,05$). Цікаво, що у цій віковій групі спостерігаються кореляції психологічної готовності до материнства та лише емоційної й поведінкової складових толерантності, які відповідають за соціальну взаємодію. Отже, у віці 19-25 років основний вплив на психологічну готовність до материнства мають емоційний стан жінки та її поведінкові звички.

Особливу увагу слід звернути на кореляцію, яка властива жінкам лише в групі 19-35 років. Це негативна кореляція репродуктивної активності та самоактуалізації (19-25 років $r=-0,27$; $p<0,001$; 26-35 років $r=-0,23$; $p<0,05$). Отже, жінки дітородного віку начебто обирають між народженням дитини та самоактуалізацією, особистісною реалізацією. Такий конфлікт переконань, ймовірно, є нашаруванням соціального та сімейного виховання. На нашу думку, істинна толерантність, як і істинне материнство можливе лише через достатню самоактуалізацію жінки.

Також деякі кореляції репродуктивної активності проявляються лише у віці 26-35 років: негативна - з цінністю здоров'я ($r=-0,27$; $p<0,01$), впевненістю в

випадковості подій ($r=-0,34$; $p<0,001$) та самопослідовністю ($r=-0,35$; $p<0,001$), позитивні - з цінністю щастя інших ($r=0,26$; $p<0,01$) та саморозумінням ($r=0,26$; $p<0,01$), що відбувається, на нашу думку, під впливом досвіду, у тому числі, досвіду материнства та заміжжя.

Як і у випадку з генофілією, у віці старше 36 років більшість кореляцій між репродуктивною активністю та толерантністю зникають. Існує тільки одна значуща кореляція: «репродуктивна активність» позитивно корелює з цінністю розвитку ($r=0,41$; $p<0,01$). На основі вищезазначеної кореляції показника «генофілії» з базовою настановою «впевненість у прихильності навколишнього світу» та позитивної кореляції «репродуктивної активності» з цінністю розвитку, ми вважаємо, що жінки старші 36 років проявляють більш глибинний зв'язок між психологічною готовністю до материнства та толерантністю у порівнянні з іншими віковими групами.

Таким чином, у кореляціях психологічної готовності до материнства за показником «репродуктивна активність» та показників складових толерантності в різних вікових групах, на відміну від показника «генофілія», спостерігаються такі зміни: взаємозв'язок з ціннісно-мотиваційною складовою толерантності зміщується у більш старшу групу жінок 26-35 і 36-46 років, а з когнітивною, емоційною та поведінковою складовими толерантності проявляється у групах 19-25 і 26-35 років, в групах до 18 та 36-46 років більшість кореляцій взагалі відсутні. Отже, можна зробити висновок, що толерантність корелює з репродуктивною активністю, показником психологічної готовності до материнства у віці, що є за статистичними даними переважним віком народження дитини в нашій країні.

Вищенаведений аналіз дає можливість окреслити важливі показники впливу у кожній віковій групі і, відповідно, виокремити специфіку психокорекційної роботи з жінками у формувальному експерименті залежно від віку. Отже, за даними кореляційного аналізу ми можемо виокремити наступну специфіку кожної вікової групи:

Молоді жінки у віці до 18 років характеризуються:

- позитивними кореляціями між психологічною готовністю до материнства та цінністю активного життя (ціннісно-мотиваційна складова), мотивацією підвищення компетентності в толерантності (когнітивна складова), емоційним каналом емпатії (емоційна складова);

- негативними кореляціями з цінністю краси природи (ціннісно-мотиваційна складова), раціональним каналом емпатії (емоційна складова), неприйняттям або нерозумінням індивідуальності іншого, наполегливістю (поведінкова складова).

Жінки у віці 19-25 років характеризуються:

- позитивними кореляціями між психологічною готовністю до материнства та мотивацією підвищення компетентності в толерантності (когнітивна складова);

- негативними кореляціями з цінністю наявності гарних друзів (ціннісно-мотиваційна складова), раціональним каналом емпатії, самоставленням, самозацікавленістю, самоприйняттям (емоційна складова), самоактуалізацією, загальною вольовою саморегуляцією, самоконтролем і наполегливістю (поведінкова складова).

Жінки у віці 26-35 років характеризуються:

- позитивними кореляціями між психологічною готовністю до материнства та цінністю щастя інших (ціннісно-мотиваційна складова), емоційним каналом емпатії, саморозумінням, самозвинуваченням (емоційна складова);

- негативними кореляціями з цінністю здоров'я і базовим переконанням у випадковості подій (ціннісно-мотиваційна складова), раціональним каналом емпатії, самопослідовністю (емоційна складова), загальною вольовою саморегуляцією, неприйняттям або нерозумінням індивідуальності іншого, (поведінкова складова).

Зрілі жінки у віці 36-46 років, характеризуються:

- позитивними кореляціями між психологічною готовністю до материнства та цінністю розвитку і базовим переконанням про прихильність навколишнього світу (ціннісно-мотиваційна складова).

Результати кореляційного аналізу будуть використані у формувальному експерименті нашого дослідження з метою цілеспрямованого психокорекційного впливу на показники складових толерантності, які мають істотні кореляції з психологічною готовністю до материнства у жінок відповідної вікової групи.

Слід відзначити, що між структурними складовими толерантності спостерігається значуща кореляція: ціннісно-мотиваційна складова значущо корелює з когнітивною ($p \leq 0,05$) та поведінковою ($p \leq 0,05$) складовими; когнітивна складова з ціннісно-мотиваційною ($p \leq 0,05$); емоційна – з поведінковою ($p \leq 0,001$); поведінкова з ціннісно-мотиваційною ($p \leq 0,05$) та емоційною ($p \leq 0,001$) складовими толерантності. Такий результат свідчить про те, що якісно формуючи або підвищуючи рівень окремої складової толерантності, ми будемо формувати або підвищувати рівень всіх інших її складових.

Більшість показників складових толерантності, що корелюють з психологічною готовністю до майбутнього материнства, вимагають цілеспрямованої роботи у різних вікових групах жінок. Виходячи з цього, ми вважаємо, що впровадження системи формування толерантності жінок як умови їх психологічної готовності до материнства буде доцільно проводити у групах незалежно від віку і якісних результатів констатувального експерименту, оскільки формування толерантності частково передбачає зняття вікових меж серед жінок, тобто оволодіння навичками толерантної взаємодії з оточуючими, не зважаючи на їх вік. Але окрім цього, має бути розроблений специфічна психокорекційна програма цілеспрямованої роботи з жінками кожної вікової групи над тими показниками, які є проблемними для кожної з них.

Отже, аналізуючи кореляцію між показниками психологічної готовності до материнства («генофілія - генофобія» та «репродуктивна активність - репродуктивна пасивність») і показниками складових толерантності, слід зазначити, що генофілія як показник психологічної готовності жінок до материнства корелює з ціннісно-мотиваційною складовою толерантності, а репродуктивна активність є характеристикою, що корелює з емоційною та поведінковою складовими толерантності. Такий стан речей вказує на певну ієрархію у формуванні психологічної готовності жінки до майбутнього материнства: спочатку має бути закладено фундамент – усвідомлення цінності дитини, любов до неї (генофілія), на базисі якого далі формується репродуктивна активність жінки (емоційний та поведінковий компонент психологічної готовності до материнства), які, в свою чергу, формуються на підставі вже розвинутої толерантності.

2.4. Типи жінок за сформованістю толерантності та психологічної готовності до материнства

На основі вивчення рівня розвитку толерантності, її складових (мотиваційно-ціннісної, когнітивної, емоційної, поведінкової), та їх показників, зокрема, ціннісних орієнтацій та базових настанов жінок; сприйняття, усвідомлення, розуміння й прийняття ними складності, багатовимірності як життєвої реальності взагалі, так і варіативності її сприйняття, розуміння й оцінювання її різними людьми; самоствавлення (самоствавлення, самоповага, аутосимпатія, самоінтерес, самовпевненість, самоприйняття, самопослідовність, самозвинувачення, самоінтерес, саморозуміння, очікування ставлення іншої людини) та емпатії (емпатійні здібності, інтуїтивний, емоційний, раціональний канал емпатії, настанови, що сприяють емпатії); комунікативної толерантності (прийняття індивідуальності іншої людини, безоціночне ставлення до інших, вміння знаходити компроміс в суперечливих

чи конфліктних ситуаціях, вміння прощати іншим помилки, незручність, ненавмисно заподіяні неприємності, терпимість до дискомфорту, створюваного іншими, вміння пристосовуватися до характеру, звичок і бажань інших), вольової саморегуляція та самоактуалізації), і показників психологічної готовності жінок до материнства, зокрема, генофілії - генофобії та репродуктивної активності - репродуктивної пасивності, нами були виокремлені типи жінок за сформованістю толерантності та психологічної готовності до материнства.

З метою поглибленого аналізу результатів констатувального експерименту та виведення певної системи і типів взаємозалежностей основних показників дослідження нами був використаний кластерний аналіз, для якого використовувалися два зведених показники: толерантність та психологічна готовність до материнства [5]. Перед виведенням зведених показників всі їх складові було нормалізовано в Z-шкалу для досягнення однакового масштабу. Толерантність та психологічна готовність до материнства вираховувалися як середнє значення нормалізованих складових.

На підставі розвідки структури даних методом агломеративного кластерного аналізу, попередньої візуальної оцінки та аналізу за критерієм збільшення щільності кластерів при збільшенні їх кількості ми дійшли висновку щодо оптимальної кількості кластерів. За допомогою методу k-середніх нами було визначено 7 кластерів.

Розглянемо базові характеристики цих кластерів. Отримані кластери мають наступні співвідношення показників:

Кластер 1 — середні значення обох показників (толентності та психологічної готовності до материнства). Цей кластер є одним з найбільш розповсюджених — 18,63 % досліджуваних.

Кластер 2 — низькі значення обох показників (толентності та психологічної готовності до материнства) — 10,25 % досліджуваних.

Кластер 3 — середні значення обох показників з невеликою тенденцією показника психологічної готовності до материнства до високих значень. Цей

кластер є найбільш розповсюдженим — 24,53 % досліджуваних.

Кластер 4 — високі значення показника толерантності та низькі значення показника психологічної готовності до материнства. Цей кластер є найменш розповсюдженим — 5,29 % досліджуваних.

Кластер 5 — середні значення показника толерантності, які мають тенденцію до високих, та середні значення показника психологічної готовності до материнства — 16,77 % досліджуваних.

Кластер 6 — високі значення показника толерантності та високі значення показника психологічної готовності до материнства. Цей кластер є одним з найменш розповсюджених — 7,45 % досліджуваних.

Кластер 7 — низькі значення показника толерантності та середні значення показника психологічної готовності до материнства — 16,77 % досліджуваних.

Кластер 6 ми вважаємо ілюстрацією оптимальної моделі материнської позиції.

Слід зазначити, що 76,7 % досліджуваних (сукупність кластерів 1, 3, 5, 7) становлять жінки з середніми та високими показниками психологічної готовності до материнства, які, переважно, мають середній і навіть нижчий за середній рівень розвиненості толерантності. На нашу думку, це свідчить про специфіку загальноприйнятої в українському суспільстві настанови щодо материнства і взаємин між матір'ю і дитиною. Досить часто жінки не розрізняють операційне материнство та істинне материнство, не усвідомлюють важливість прийняття дитини не лише як об'єкту догляду, але й як суб'єкту, відповідальності за її розвиток як особистості.

Найменш розповсюдженим кластером є група толерантних жінок з відсутністю сформованої психологічної готовності до материнства (кластер 4 — 5,29 % досліджуваних). Отже, поєднання істинної толерантності з відсутністю психологічної готовності до материнства є досить рідким явищем, що, на нашу думку, ще раз підтверджує нашу гіпотезу про толерантність як умову психологічної готовності до материнства.

Одним з найменш розповсюджених є кластер 2 (10,25 %), до якого входять жінки з низьким рівнем обох показників. Але, у той самий час, навіть ця незначна група вдвічі більша за кластер 4, тобто, очевидно, що низька толерантність жінки обумовлює відсутність її психологічної готовності до материнства.

Незначну, але принципово важливу групу складають жінки з високим рівнем толерантності та психологічної готовності до материнства (кластер 6 - 7,45 %). Оскільки саме цей тип жінок ми вважаємо оптимальним, такий результат ще раз підкреслює актуальність досліджуваної нами проблеми.

На основі аналізу даних констатувального експерименту нашого дослідження нами була зроблена якісна характеристика кожного типу жінок за сформованістю їх толерантності та психологічної готовності до материнства, яка представлена нижче.

Тип 1 – «конформна матір». Для цього типу характерні середні значення показників толерантності і психологічної готовності до материнства. Таким типом характеризуються жінки, які налаштовані на материнство, ставляться до нього досить свідомо, готові до проявів толерантного ставлення до дитини, але ця позиція більше є проявом соціально бажаної моделі материнства, ніж глибинної усвідомленої позиції самої жінки.

Тип 2 – «егоцентрична не-матір». Для цього типу характерні низькі значення показників толерантності та психологічної готовності до материнства. Це полярний тип жінок, які характеризуються егоїстичною, агресивною позицією по відношенню до інших і материнство розглядають, здебільшого, з позиції власної користі. Нерідко жінки цього типу на питання «Чи бажаєте Ви мати дітей?» дають позитивну відповідь, але мотиви їх спрямовані на отримання власної вигоди, задоволення своїх потреб (соціальної значущості), а цінність самої дитини і задоволення її потреб є другорядними і, більш того, дратуючими.

Тип 3 – «проактивна матір». Для цього типу характерні середні значення обох показників з невеликою тенденцією до зростання психологічної готовності

до материнства. До цього типу відносяться жінки схожі за характеристиками з типом «конформна матір», але з більш проявленою активною материнською позицією. Вони мають кращу інформаційну і операційну підготовку, але у поєднанні з середнім рівнем толерантності це свідчить про їх налаштованість на операційне материнство, коли пріоритетом є догляд, безпека, виховання дитини, але істинне прийняття дитини та безумовна любов до неї відсутні. Тобто це активні матері, яких, в першу чергу, цікавить те, як забезпечити добробут дитини, аніж те, як забезпечити їй душевний комфорт.

Тип 4 – «толерантна не-матір». До нього відносяться толерантні жінки з низьким показником психологічної готовності до материнства. Це досить специфічна група жінок і, як показав розподіл нашої вибірки, серед жінок дітородного віку, найменша. Такий тип жінок характеризується дійсно толерантною позицією, але з майже відсутньою психологічною готовністю до материнства. Як свідчить наше дослідження, це часто жінки, які комфортно почувають себе у світі, щирі, готові прийняти інших, але через власний попередній досвід чи певну систему цінностей не є психологічно налаштованими на материнство. Ми вважаємо, що при цілеспрямованій роботі саме над формуванням психологічної готовності до материнства у цього типу жінок досить швидко така готовність може бути сформована.

Тип 5 – «відкрита матір». Це жінки, що характеризуються середніми значеннями показника толерантності, які мають тенденцію до високих й середніх значень показників психологічної готовності до материнства. До цього типу відносяться жінки, які психологічно налаштовані на материнство, усвідомлюють цінність особистості іншого і дитини, зокрема, важливість її прийняття, відкриті до самовдосконалення на шляху підвищення власної толерантності. При роботі з цим типом жінок важливо, розвиваючи толерантність, проводити паралелі з толерантною материнською позицією задля якіснішого усвідомлення жінкою чеснот толерантності як матері, а не лише толерантності як такої.

Тип 6 – «ідеальна матір». Для цього типу характерні високі значення показників толерантності та психологічної готовності до материнства. Цей тип жінок ми вважаємо еталонним, тобто таким, до якого бажано належати всім жінкам, що планують материнство, чи тим, хто вже є матір'ю. «Ідеальний» тип жінок з одного боку характеризується усвідомленням всіх материнських функцій (від ціннісної до операційної), з іншого ж - пріоритетом таких жінок є прийняття дитини як такої, тобто безумовна любов до неї, забезпечення її душевного комфорту.

Тип 7 – «егоїстична матір». Для цього типу характерні низькі значення показника толерантності та середні значення показника психологічної готовності до материнства. Таким типом характеризуються жінки, які психологічно налаштовані на материнство як на соціально значущу і загальноприйнятую роль жінки, але неприйняття іншого, інтолерантна позиція, відсутність емпатії, відсутність усвідомлення цінності іншого і дитини свідчать про споживацьку настанову щодо материнства і вимагають суттєвої корекції.

Кількісний розподіл досліджуваних жінок за типами представлений в таблиці 2.15.

Отже, вивчення основних типів жінок за сформованістю їх толерантності та психологічної готовності до материнства дозволив виокремити сім основних типів жінок: ідеальна матір (7,45 %), конформна матір (18,63 %), проактивна матір (24,53 %), толерантна не-матір (5,29 %), відкрита матір (16,77 %), егоїстична матір (16,77 %), егоцентрична не-матір (10,25 %) і встановити питому вагу кожної групи у загальній виборці [5].

Більша частина досліджуваних жінок відноситься до типів «конформна матір» та «проактивна матір», незначна частина - до типу «ідеальна матір». Отже, такий стан речей свідчить про специфічність загальноприйнятої в українському суспільстві ідеї материнства.

Зокрема, основний пріоритет надається догляду за дитиною, тобто операційному материнству; істинне ж материнство, що передбачає

першочерговість прийняття дитини як особистості (суб'єкту), безумовну любов до неї і лише потім важливість операційного материнства, усвідомлюється лише незначною часткою жінок.

Таблиця 2.15

Типи жінок за сформованістю їх толерантності та психологічної готовності до материнства

N=322

Типи жінок	Абсолютна кількість	%
Конформна матір	61	18,63
Егоцентрична матір	33	10,25
Проактивна матір	79	24,53
Толерантна не-матір	17	5,29
Відкрита матір	54	16,77
Ідеальна матір	24	7,45
Егоїстична матір	54	16,77

Це свідчить про необхідність цілеспрямованої суспільної соціальної, психологічної, педагогічної роботи щодо зміни структури українського суспільства з метою збільшення жінок з оптимальним типом сформованості їх толерантності та психологічної готовності до материнства.

Далі розглянемо розподілення типів жінок за сформованістю їх толерантності та психологічної готовності до материнства в залежності від їх віку. Структура досліджуваної вибірки жінок різного віку за типами наведена у таблиці 2.16.

Серед жінок віком до 18 років найбільш розповсюдженим є типи «проактивна матір» (21,6%) та «відкрита матір» (21,6%), найменш розповсюджені — типи «егоцентрична матір» (8,1%), «толерантна не-матір» (8,1%), «ідеальна матір» (8,1%). У групі жінок 19-25 років переважають

представники типів «егоїстична матір» (22,4%), «конформна матір» (21,1%) та «проактивна матір» (20,4%), найменшу частку становлять типи «ідеальна матір» (4,8%) та «толерантна не-матір» (5,4%). Серед жінок 26-35 років найбільше представниць типу «проактивна матір» (31,3), а найменше — типу «толерантна не-матір» (6,1%). Найбільш старша група жінок, 36-46 років, переважно, складається з представниць типів «відкрита матір» (30,8%) та «проактивна матір» (25,6%), найменше серед них представниць типів «егоцентрична матір» (2,6%) та «толерантна не-матір» (2,6%).

Таблиця 2.16

Типи жінок різного віку за сформованістю їх толерантності та психологічної готовності до материнства (%)

N=322

Типи жінок	До 18 років		19-25 років		26-35 років		36-46 років	
	А.к.	%	А.к.	%	А.к.	%	А.к.	%
Конформна матір	26	16,2	34	21,1	31	19,2	17	10,3
Егоцентрична матір	13	8,1	23	14,3	13	8,1	4	2,6
Проактивна матір	35	21,6	33	20,4	50	31,3	41	25,6
Толерантна не-матір	13	8,1	9	5,4	10	6,1	4	2,6
Відкрита матір	35	21,6	19	11,6	28	17,2	50	30,8
Ідеальна матір	13	8,1	8	4,8	15	9,1	21	12,8
Егоїстична матір	26	16,2	36	22,4	15	9,1	25	15,4

Спираючись на цей аналіз, можна виділити характерні (домінуючі) типи жінок за сформованістю їх толерантності та психологічної готовності до материнства для кожної вікової групи та їх характеристики.

Таким чином, для жінок до 18 років характерними є типи «проактивна матір» та «відкрита матір», які охоплюють жінок з середніми значеннями обох показників з невеликою тенденцією їх до зростання. Жінки цих типів характеризуються достатньою інформаційною і операційною підготовкою, але у поєднанні з середнім рівнем толерантності це свідчить про їх налаштованість на операційне материнство («проактивна матір») або, також, мають певне усвідомлення цінності особистості дитини, важливості її прийняття, відкриті до самовдосконалення на шляху підвищення власної толерантності («відкрита матір»). При роботі з цими типами жінок важливо культивувати усвідомлення важливості безумовного прийняття дитини та розвиваючи толерантність, проводити паралелі з толерантною материнською позицією задля якіснішого усвідомлення жінкою чеснот толерантності як матері, а не лише толерантності як такої.

Для жінок 19-25 років характерними є типи «егоїстична матір», «конформна матір» та «проактивна матір», які охоплюють жінок з низьким значенням показника толерантності та середнім значенням показника психологічної готовності до материнства, жінок з середнім значенням показників толерантності і психологічної готовності до материнства та жінок з середніми значеннями обох показників з невеликою тенденцією до зростання психологічної готовності до материнства. Такі жінки характеризуються психологічною налаштованістю на операційне материнство та на материнство як на соціально значущу і загальноприйнятую роль жінки, вони або готові до проявів толерантного ставлення до дитини, але ця позиція більше є проявом соціально бажаної моделі материнства, ніж глибинної усвідомленої позиції самої жінки, або їх позиція є відкрито інтолерантною, у них відсутні емпатійні здібності, усвідомлення цінності іншого і дитини, зокрема, що свідчить про споживацьку настанову щодо материнства і вимагають суттєвої корекції. Отже при роботі з жінками цієї вікової групи насамперед слід приділяти увагу формуванню толерантних ціннісних орієнтацій та позитивних базових настанов, усвідомленню суті толерантності та її цінності для життя жінки.

Для жінок 26-35 років характерним є тип «проактивна матір», який характеризується середніми значеннями обох показників з невеликою тенденцією до зростання психологічної готовності до материнства. Вони мають достатню інформаційну і операційну підготовку і налаштовані на операційне материнство, коли пріоритетом є догляд, безпека, виховання дитини, але істинне прийняття дитини та безумовна любов до неї відсутні. Тобто, це активні матері, яких, в першу чергу, цікавить те, як забезпечити добробут дитини, аніж те, як забезпечити їй душевний комфорт. При роботі з цими типами жінок важливо культивувати усвідомлення важливості безумовного прийняття дитини та свідомого материнства.

Для жінок 36-46 років характерними є типи «відкрита матір» та «проактивна матір», які охоплюють жінок з середніми значеннями показника толерантності, які мають тенденцію до високих і середніми значеннями показників психологічної готовності до материнства та середніми значеннями обох показників з невеликою тенденцією до зростання психологічної готовності до материнства. Такі жінки характеризуються проявленою активною материнською позицією, хорошою інформаційною і операційною підготовленістю, але істинне прийняття дитини та безумовна любов до неї ними не усвідомлені, або ж це психологічно налаштовані на материнство жінки, які усвідомлюють цінність особистості іншого і дитини, але усвідомлення жінкою толерантності як материнської риси відсутнє. При роботі з цими типами жінок необхідна цілеспрямована робота над усвідомленням суті материнства і суті толерантності та свідомого прийняття материнства як прояву толерантності особистості жінки.

Отже, теоретичний аналіз психологічної літератури та результати констатувального експерименту довели припущення нашого дослідження про те, що психологічна готовність жінок різного віку до майбутнього материнства обумовлюється достатнім рівнем розвитку складових їх толерантності. Це означає, що формування та розвиток психологічної готовності до материнства можливе через вплив на складові толерантності жінок шляхом створення

цілеспрямованої психокорекційної системи, яка має свої відмінності в залежності від віку і особистісної зрілості жінки, що вимагає експериментального підтвердження.

Висновки до другого розділу

Дослідження толерантності як умови психологічної готовності до материнства являє собою складний процес, оскільки дослідження двох вищезазначених феноменів у їх взаємозв'язку досі не проводилося. Крім того, дослідники, вивчаючи толерантність, здебільшого, досліджують типи, види компоненти, специфічні прояви та форми толерантності, а не толерантність як цілісний феномен. Поняття психологічної готовності до материнства є досить дослідженим у психологічній науці, але здебільшого воно вивчається як самостійне утворення. Новизна нашого дослідження полягає у аналізі взаємозалежності сформованості толерантності і психологічної готовності до материнства і доведенні того, що толерантність як прояв феномену безумовної любові є умовою психологічної готовності жінки до материнства.

Вивчення толерантності як передумови психологічної готовності до материнства здійснюється за допомогою комплексу діагностичних методик, до якого входять: 1) методика "Ціннісні орієнтації" М. Рокича; 2) методика «Шкала базових переконань» Р. Янова-Бульмана; 3) адаптована анкета "Що таке толерантність?" А. М. Горянської; 4) тест-опитувальник для визначення самоствавлення В. В. Століна, С. Р. Пантелєєва; 5) методика «Емпатійні здібності» В. В. Бойка; 6) методика «Комунікативна толерантність» В. В. Бойко; 7) методика «Короткий індекс самоактуалізації» А. Джоунса, Р. Крендалла; 8) методика дослідження вольової саморегуляції А. В. Зверькова, Є. В. Ейдмана; 9) методика «Рольовий опитувальник дітородіння» (РОД) М. М. Родштейн; 10) методику дослідження репродуктивної установки «Факти, що асоціюються з народженням дитини в сім'ї» В. В. Бойко у модифікації О. С. Каримової.

Порівняння підходів до аналізу толерантності вказує на те, що феноменологія толерантності може бути описана за допомогою глибинно-ієрархічної моделі поєднання її складових, зокрема: 1) ціннісно-мотиваційної, 2) когнітивної, 3) емоційної та 4) поведінкової складових. При цьому, ціннісно-мотиваційна складова є ґрунтовною і системоутворюючою. Істинне формування всіх наступних складових толерантності можливе лише за умови сформованості попередньої. Таким чином, толерантність жінок має чотири рівні розвитку: високий, середній, низький, дуже низький, які виокремлюються за таким критерієм, як наявність сформованості структурних складових толерантності: високий рівень толерантності (істинна толерантність) передбачає сформованість всіх чотирьох складових толерантності (ціннісно-мотиваційної, когнітивної, емоційної, поведінкової); середній (квазітолерантність) – сформованість когнітивної, емоційної та поведінкової складових; низький (псевдотолерантність) – сформованість емоційної і поведінкової складових; дуже низький (зовнішня толерантність) – сформованість лише поведінкової складової.

Більшість досліджуваних жінок характеризуються низьким (18,97%) та дуже низьким (81,03%) рівнями розвитку толерантності. Дуже низький рівень толерантності представлений такими проявами: наявністю егоїстичних ціннісних орієнтацій (термінальні цінності: матеріальне забезпечення, розваги, творчість; інструментальні цінності: раціоналізм, непримиренність до недоліків інших, тверда воля, ефективність у справах); базовими настановами, які характеризуються недовірою до світу і через це ворожим ставленням до нього; відсутністю усвідомлення суті толерантності та її цінності в особистому житті; емоційним неприйняттям себе та інших людей, низькою самооцінкою та самоактуалізацією; сформованою сукупністю моделей поведінки та навичок вольової саморегуляції, які забезпечують безконфліктну комунікацію в межах соціально-прийнятих норм, але є несталими і можуть переходити у конфліктний стиль комунікацій. Низький рівень толерантності представлений такими проявами: наявністю егоїстичних ціннісних орієнтацій (термінальні

цінності: матеріальне забезпечення, разваги, творчість, інструментальні цінності: раціоналізм, непримиренність до недоліків інших, сміливість у відстоюванні власної думки); базовими настановами, які характеризуються недовірою до світу та переконаністю у низькій цінності власного «Я»; відсутністю усвідомлення суті толерантності та її цінності в особистому житті; достатньо сформованим емоційним прийняттям себе і інших людей; поведінковими моделями, які забезпечують безконфліктну комунікацію в межах соціально-прийнятих норм. Середній рівень толерантності представлений такими проявами, як: усвідомлення суті толерантності та її цінності в особистому житті; емоційне прийняття себе і інших людей; навички толерантної поведінки та вольової саморегуляції; але переважанням егоїстичних ціннісних орієнтацій (термінальні цінності: цікава робота, суспільне визнання, матеріальне забезпечення тощо, інструментальні цінності: незалежність, високі запити, непримиренність до недоліків інших тощо), відсутністю позитивних базових настанов (немає переконаності у прихильності навколишнього світу, цінності власного «Я»). Високий рівень толерантності представлений такими проявами: сформованістю толерантних ціннісних орієнтацій (пріоритет термінальних цінностей любові, розвитку, пізнання, щасливої сім'ї, гарних друзів та інструментальних цінностей терпимості, широти поглядів, чесності, чуйності, відповідальності), позитивними базовими настановами (довіра до світу та переконаність у цінності власного «Я»); усвідомленням суті толерантності та її цінності в особистому житті, мотивацією до її розвитку; сукупністю моделей толерантної поведінки та навичок вольової саморегуляції, що проявляються у безоціночному ставленні до інших, вмінні знаходити компроміс в суперечливих чи конфліктних ситуаціях, достатнім рівнем самоактуалізації. Серед жінок з дуже низьким рівнем толерантності найбільшу частину складають досліджувані 19-25 років; з низьким рівнем толерантності – досліджувані наймолодших груп – до 18 і 19-25 років. Отже, більшість досліджуваних жінок мають сформовану лише поведінкову (дуже низький рівень толерантності) або поведінкову та емоційну

(низький рівень толерантності) складові толерантності, що вимагає психокорекції когнітивної та ціннісно-мотиваційної складових толерантності жінок.

Значення кореляційного зв'язку вказує на те, що психологічна готовність до материнства тісно пов'язана зі всіма чотирма складовими толерантності. Найбільша кореляція спостерігається між показниками генофілії (привабливості, надцінності дитини) – генофобії (страху перед народженням дитини) і цінністю любові ($r = 0.14$; $p < 0,01$), пізнання ($r = 0.16$; $p < 0,01$), прагнення суспільного визнання ($r = -0.16$; $p < 0,01$), розваг ($r = -0.26$; $p < 0,001$), очікування позитивного ставлення інших ($r = 0.15$; $p < 0,01$), впевненістю у випадковості подій ($r = -0.16$; $p < 0,01$), розвитком раціонального каналу емпатії ($r = -0.21$; $p < 0,001$) та показниками репродуктивної активності (мотивації до народження дитини) – репродуктивною пасивністю (стримуючими мотивами щодо народження дитини) і цінністю волі ($r = 0.16$; $p < 0,01$), впевненістю у випадковості подій ($r = -0.17$; $p < 0,01$), емоційним каналом емпатії ($r = 0.18$; $p < 0,001$), високим самостваленням ($r = -0.17$; $p < 0,01$), самоповагою ($r = -0.17$; $p < 0,01$), самозацікавленістю ($r = -0.22$; $p < 0,001$), самовпевненістю ($r = -0.15$; $p < 0,01$), самоприйняттям ($r = -0.27$; $p < 0,001$), самозвинуваченням ($r = -0.17$; $p < 0,01$), неприйняттям індивідуальності інших ($r = -0.17$; $p < 0,01$), самоактуалізацією ($r = -0.21$; $p < 0,001$), вольовою саморегуляцією ($r = -0.16$; $p < 0,01$). Це дає підстави стверджувати, що зазначені складові і їх показники толерантності сприяють формуванню та розвитку психологічної готовності до материнства.

На основі вивчення рівня сформованості толерантності та психологічної готовності до материнства нами були виокремлені такі типи жінок: ідеальна матір, конформна матір, проактивна матір, толерантна не-матір, відкрита матір, егоїстична матір, егоцентрична матір. Тільки представники типу «ідеальна матір» мають сформовану на високому рівні толерантність та психологічну готовність до материнства. Решта досліджуваних (представники типів - конформна матір, проактивна матір, толерантна не-матір, відкрита матір,

егоїстична матір, егоцентрична матір) характеризуються низьким та середнім рівнями розвитку одного або відразу обох показників, що вимагає розробки та апробації психокорекційних засобів їх підвищення.

Типологізація жінок за рівнем сформованості толерантності та психологічної готовності до материнства має вікову специфіку. Для вікових груп до 18 років та 36-46 років характерними є типи «відкрита матір» та «проактивна матір», для жінок віком 19-25 років – типи «егоїстична матір», «конформна матір» та «проактивна матір», для жінок віком 26-35 років – тип «проактивна матір».

Список використаних джерел у розділі 2

1. Васильченко О. М. Діагностика та корекція репродуктивної поведінки особистості / Ольга Миколаївна Васильченко. – Київ : СПД Фельдман О.О., 2012. – 96 с.
2. Горянська А. М. Психологічні особливості розвитку толерантності майбутніх вчителів : дис. канд. псих. наук : 19.00.07 / Горянська Анжела Михайлівна. – Київ, 2013. – 182 с.
3. Зверьков А. В. Тест-опросник «Исследование волевой саморегуляции» [Електронний ресурс] / А. В. Зверьков, Е. В. Эйдман // Psylist.net. – 2017. – Режим доступу до ресурсу: <http://psylist.net/praktikum/00417.htm>.
4. Канюка С. І. Взаємозв'язок толерантності та психологічної готовності жінок до майбутнього / С. І. Канюка // Єдність навчання і наукових досліджень – головний принцип університету. Збірник наукових праць звітної наукової конференції викладачів університету за 2017 рік. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2017. – С. 159 – 161.
5. Канюка С. І. Особливості типів жінок за сформованістю їх толерантності та психологічної готовності до материнства / С. І. Канюка // Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. – К. : Вид-во «Фенікс», 2017. – Психологія навчання. Генетична психологія. Медична психологія. – Вип. 30. – С. 60-73.
6. Канюка С.І. Вплив толерантності жінок на формування їх психологічної готовності до майбутнього материнства / С. І. Канюка // Проблеми сучасної психології. Збірник наукових праць Кам'янець – Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. – Кам'янець – Подільський : Вид-во «Аксіома», 2017. – Вип. 35. – С. 155–172.

7. Падун М.А. Модификация методики исследования базисных убеждений личности Р. Янофф-Бульман / М.А. Падун, А.В. Котельникова // Психологический журнал / Ред. А.Л. Журавлев, Е.В. Журавлева. – 2008. – Т. 29, № 4. – С. 98–107.
8. Психологические тесты: в 2-х т. / под ред. А. А. Карелина. М.: ВЛАДОС. – 2000. – Т. 2. – 248 с.
9. Пантеев С. Р. Опросник самоотношения / С. Р. Пантеев, В. В. Столин // Практикум по психодиагностике: Психодиагностические материалы / С. Р. Пантеев, В. В. Столин. – М: Изд-во Московского университета Москва, 1988. – (Сборник: Практикум по психодиагностике. Психодиагностические материалы). – С. 118–123.
10. Толерантное сознание и формирование толерантных отношений (теория и практика) : сб. науч.-метод. ст. – 2-е изд., стереотип. – М. : Изд-во Московского психолого-социального института ; Воронеж : Изд-во НПО "МОДЭК", 2003. – 368 с.
11. Шемелюк І. Я. Короткий індекс самоактуалізації та шкала ясності Я-концепції як показники особистісної зрілості / І. Я. Шемелюк // Практична психологія та соціальна робота. – 2000. – № 6. – С. 26–27.
12. Ядов В. А. Регуляция и саморегуляция социального поведения личности: постановка проблемы / В. А. Ядов // Саморегуляция и прогнозирование социального поведения личности / под ред. В. А. Ядова. – Л. : Наука, 1979. – С. 6–32. – 264 с.
13. Cohen J. Statistical power analysis for the behavioral sciences (2nd ed.). - 1988 . - Hillsdale ,NJ : Lawrence Erlbaum. – 590 p.
14. Lehmann E. Nonparametrics : Statistical Methods Based on Ranks, Revised / Erich L. Lehmann, 1998. – P. 76–81.

РОЗДІЛ 3

ФОРМУВАННЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ ЖІНОК РІЗНОГО ВІКУ ЯК УМОВИ ЇХ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ГОТОВНОСТІ ДО МАЙБУТНЬОГО МАТЕРИНСТВА

У розділі 3 представлено теоретичні засади побудови формувального експерименту, змістові та процесуальні основи формування толерантності жінок як умови їх психологічної готовності до материнства шляхом створення системи цілеспрямованого психологічного впливу на процес її становлення, що має свої відмінності в залежності від віку і особистісної зрілості жінки.. Аналізуються кількісні та якісні результати експерименту, доводиться та обґрунтовується ефективність системи формування толерантності жінок різного віку як умови психологічної готовності до материнства.

3.1. Змістові та процесуальні основи системи формування толерантності жінок різного віку як умови їх психологічної готовності до материнства

Результати нашого констатувального експерименту довели, що між показниками складових толерантності та показниками психологічної готовності до материнства спостерігається значущий зв'язок, що доводить нашу гіпотезу про те, що психологічна готовність жінок до майбутнього материнства обумовлюється достатнім рівнем розвитку складових їх толерантності. Порівняльний аналіз показників рівнів розвитку толерантності жінок та їх психологічної готовності до материнства вказує на те, що зі зміною толерантності значущо змінюються показники психологічної готовності жінок до материнства («генофілія - генофобія» та «репродуктивна активність - репродуктивна пасивність»).

Окрім цього, за результатами аналізу даних констатувального експерименту були встановлено рівень розвитку толерантності українських жінок. У дослідженні було отримано лише дві групи жінок за рівнем розвитку толерантності: з низькою (18,97 %) та дуже низькою (81,03%) толерантністю.

Ґрунтуючись на отриманих результатах, нами був зроблений висновок, про те, що психологічна готовність жінок до майбутнього материнства обумовлюється достатнім рівнем розвитку складових їх толерантності, а рівень толерантності українських жінок є низьким або дуже низьким, що свідчить про актуальність розробки програми психологічного впливу на формування толерантності жінок як умови психологічної готовності до майбутнього материнства.

На основі теоретичних положень та результатів констатувального експерименту нами була розроблена авторська система формування толерантності жінок різного віку як умови їх психологічної готовності до материнства. Виходячи з даних кореляційного аналізу, при розробці цієї системи доцільно було б враховувати всі виявлені показники складових толерантності, що корелюють з показниками психологічної готовності до материнства, і цілеспрямовано їх формувати або коригувати.

Таким чином, метою системи формування толерантності жінок різного віку як умови їх психологічної готовності до материнства було коригування наступних показників складових толерантності: 1) у поведінковій складовій: надмірної суворості в оцінках інших людей, зайвої напруженості, низького самоконтролю; 2) в емоційній складовій: емоційної нестійкості, схильності піддаватись почуттям, низької самооцінки; 3) у когнітивній складовій: відсутності усвідомлення суті толерантності та її цінності для себе; 4) у ціннісно-мотиваційній складовій: цінності самозвеличення, егоцентричності, підозрілості, відсутності довіри до світу та низької цінності власного «Я» [17]; [16]. Відповідно, завданнями системи формування толерантності жінок як умови їх психологічної готовності до материнства було досягнення наступних показників складових толерантності: 1) у поведінковій складовій: комунікативної толерантності (товариськості і низького рівня егоцентризму та підозрілості), розвиненої самосвідомості; 2) в емоційній складовій: емоційної стійкості, самоприйняття та аутосимпатії, самоконтролю; 3) у когнітивній складовій: усвідомлення суті толерантності та її цінності в житті особистості; 4) у ціннісно-мотиваційній складовій: пріоритету цінності любові, щасливої сім'ї,

гарних друзів, переконаності у доброзичливості світу і власній вдачі [17]; [16].

Оскільки особливості досліджуваних жінок вимагали коригування показників всіх складових толерантності (ціннісно-мотиваційної, когнітивної, емоційної, поведінкової), розроблена та апробована нами система формування толерантності жінок як умови їх психологічної готовності до материнства складалася з наступних блоків [17]:

1. Дискусійний блок «Перші кроки до толерантності»: серія вступних бесід-дискусій. Завданнями цього блоку були: а) поступова інтеграція жінок у проблему толерантності, б) несвідоме, через вивчення їх ставлення та усвідомлення складових толерантності, занурення їх в розуміння структури складових толерантності; в) зосередження саморефлексії учасниць на показниках складових толерантності.

2. Тренінговий блок «Тренінг толерантності». Завданнями цього блоку були: а) усвідомлення та прийняття толерантності як важливої для повсякденного життя особистісної риси; б) набуття та засвоєння толерантних емоційно-поведінкових моделей.

3. Навчально-інформаційний блок «Толерантність та її суть»: серія семінарів-бесід. Завданнями цього блоку було більш глибоке усвідомлення суті толерантності та її цінності в особистісному та суспільному житті жінки.

4. Підсумковий блок «Я – толерантна?»: підсумкова бесіда-дискусія. Завданнями цього блоку було підведення підсумків усвідомлених змін після завершення основних блоків формувального експерименту: дискусійного, тренінгового, навчально-інформаційного.

5. Підтримуючий блок: посттренінгові зустрічі у форматі тематичних чаювань «Толерантні зустрічі».

6. Супроводжувальний блок: «Психологічні рекомендації для самовдосконалення особистої толерантності».

7. Індивідуальне консультування.

Завданнями 5 та 6 блоків системи були підтримка, закріплення та поглиблення позитивних змін рівня толерантності досліджуваних

формувального експерименту.

Доведення ефективності системи формування толерантності жінок як умови їх психологічної готовності до материнства відбувалося за допомогою формувального експерименту впродовж 2014-2016 років на базі мережі сімейних центрів «Азбука для батьків». У експерименті взяло участь 322 жінки віком від 16 до 46 років. Для експерименту були сформовані експериментальна група (161 жінка віком 16-46 років), де впродовж 6 місяців впроваджувалася розроблена нами система, та контрольна група (161 жінка віком 16-46 років), еквівалентна за якісними характеристиками експериментальній, в якій жодних заходів не проводилося [18].

Вихідними загальнопсихологічними методологічними принципами побудови системи формування толерантності жінок як умови їх психологічної готовності до материнства були положення теорії опосередкованого розвитку психічних новоутворень Л. С. Виготського [9] і діяльнісного підходу А. Н. Леонтьєва [24], уявлення про особистість як суб'єкта (К. А. Абульханова-Славська, В. І. Слободчиков [1]), ідеї особистісно-орієнтованого (А. Адлер [55], Б.Г.Ананьєв [2], В.Н. Мясіщев [32], К. Роджерс [59], С. Л. Рубінштейн [45] та інші), поведінкового (Д.Вольп'є [34], А.Лазарус [23], Б.Скіннер [63,63]), когнітивного (Л.С. Виготський, Д. Келлі [19], Ж. Піаже [39], А. Риле [34,34]), раціонально-емотивного (А.Елліс [53], тілесно-орієнтованого (А. Лоуен [27]) напрямку психотерапії та нейрон-лінгвістичного програмування (Р. Бэндлер, Д.Гриндер [5]; [6], В. Сатір [46]), які були використані нами у рамках еkleктичного підходу (Р.Кочюнас [41]), теоретичні та практичні положення про активні методи навчання у психокорекції зарубіжних і вітчизняних науковців (Ю.М. Ємельянов [13], М.М. Забродський [14], М.Купер [22], М. Мольц [31], А. Метьюз [31], Л.А. Петровська [38], Н.С. Пряжніков [40], К. Роджерс [60], Л.Г.Терлецька [48], Н.Ю. Хрящева [49], Т.С. Яценко [54]), можливість формування певних рис характеру та якостей особистості за короткий проміжок часу методами активного соціально-психологічного навчання (Н.Р. Бітянова [3], Л.І. Вассерман [7], М.М. Володін [8], А.Маслоу [28], Ф. Перлз [58], Б. Рідлер

[42], В.А. Роменець [44], І.В. Шевцова [51], Е.Шостром [62]); можливість формування навичок децентрації, що безпосередньо торкається особистості (її мотивації та системи переконань, Я-концепції та стилю мислення, установок та способів мислення тощо) (Л.В.Кавун [15], Т.І.Пашукова [37]); моделі та підходи до формування толерантності (технологія конструктивної зміни поведінки Л.М.Мітіної [29], модель посиленої мотивації толерантної поведінки Г.С.Кожухар [20], тренінг саногенного мислення Ю.М.Орлова [33], метод активного керованого інтеріндивідуального навчання Л.В.Долинської [12], метод ненасильницького спілкування М.Розенберга [43]).

Конкретизуючи ці загальні положення, нами було виокремлено наступні методологічні принципи побудови системи формування толерантності жінок різного віку:

1. Діяльнісний принцип. Найважливішим в організації формувально-корекційного впливу є організація активної діяльності учасників. Дослідник створює умови для позитивних змін в системі відносин особистості, в характері міжособистісної взаємодії, надаючи можливість самостійно засвоювати, а потім привласнювати різні узагальнені способи дій в різних сферах.

2. Принцип опосередкованості. Нові ціннісні та когнітивні настанови, способи саморегуляції, самооцінки, поводження з іншими людьми, які опосередковують подальші зміни в особистості, повинні бути привласнені учасниками і включені в їхнє повсякденне життя. Для цього сформовані узагальнені дії повинні бути спочатку актуалізовані, усвідомлені, потім осмислені і трансформовані, і тільки потім знову інтеріоризовані.

3. Принцип системності. В силу системності будови психіки, всі аспекти її розвитку взаємопов'язані і взаємообумовлені. Інтollerантність, як і інші форми агресії, може виконувати і позитивні функції, наприклад, функцію захисту. Розвиток толерантності не повинен знижувати психологічну стійкість особистості в ситуаціях конфлікту, агресії або маніпулювання.

4. Принцип суб'єктності. Однією з ознак толерантності є суб'єктне ставлення до іншого. Ціннісне ставлення до іншого має стати частиною

атмосфери тренінгу і правилом зворотного зв'язку. Не треба «підганяти» людину під певні обставини, а необхідно сприяти актуалізації її внутрішнього потенціалу, що дасть їй можливість краще адаптуватися до тих чи інших обставин.

5. Принцип вікової специфічності. За даними констатувального експерименту нами виявлена специфіка прояву толерантності жінок залежно від віку. Ми спостерігаємо різний рівень сформованості структурних складових толерантності і відповідний рівень інтегрального показника толерантності у жінок різного віку. Відповідно, при розробці програми формувального експерименту слід врахувати ці особливості.

Реалізація завдань системи формування толерантності жінок різного віку як умови їх психологічної готовності до материнства найефективніше можлива за умов використання особистісно-орієнтованої, поведінкової та когнітивної моделей психологічної корекції.

Проблеми учасниць експерименту, перш за все, пов'язані з відсутністю усвідомлення суті толерантності як такої та її важливості для особистого життя жінки і, відповідно, відсутністю потреби її розвитку, негативними базовими настановами, низькою самооцінкою та самоприйняттям, неузгодженістю між реальним і ідеальним Я, проблемою з прийняттям інших людей такими, якими вони є. Неодмінною умовою особистісно-орієнтованої моделі корекції (А. Адлер [55], Б.Г.Анан'єв [2], В. Н. Мясіщев [32], К. Роджерс [60], С. Л. Рубінштейн [45], та інші) є атмосфера емпатії, конгруентності, безоціночності і позитивного прийняття; прояви найрізноманітніших, навіть негативних почуттів і агресії, приймається психологом без інтерпретації і зустрічної агресії, що в подальшому може призвести до того, що учасники будуть імітувати таку ж поведінку по відношенню до себе і до інших людей. Все це дозволяє учасницям підвищити самоповагу, впевненість в собі, відмовитися від психологічного захисту. «Клієнт все виразніше відчуває безумовну, позитивну самооцінку; джерелом уявлень про себе все більшою мірою стають власні відчуття; клієнт рідше реагує на досвід, виходячи з оцінок, що даються значущими іншими» (А.

А. Осипова [34]).

Поведінкова модель психокорекції (А.Лазурес [23], Б.Скіннер [63]) дає можливість найбільш швидко виробити нові способи поведінки і закріпити їх у реальному житті. Цей підхід, заснований на теорії біхевіоризму, дозволяє модифікувати поведінку клієнта за допомогою таких механізмів навчання, як оперантне і контрзумовлене, реципрокне гальмування, різні види підкріплення (Д.Вольпе [34], Н. Міллер [57], Б.Скіннер [63]). Мета поведінкової психокорекції - розширення поведінкового репертуару, усунення помилкових форм поведінки або ж їх видозміна. Як показали результати нашого дослідження, інтолерантні жінки відчують дефіцит самоконтролю та саморегуляції. Навчання навичкам рефлексії, релаксації і різним способам саморегуляції свого емоційного стану, а в соціально-перцептивній сфері - децентрації і ідентифікації, дозволить жінкам бути більш толерантними. Згідно В. Г. Ромек, у сучасній поведінковій психотерапії під поведінкою розуміють не тільки зовнішні, явні її форми, а й все різноманіття розумових (когнітивних) і емоційних процесів, що беруть участь в її регуляції.

Когнітивний підхід в психокорекції (Ж. Піаже [39], Л.С. Виготський [9], Д. Келлі [19]) дає можливість працювати з інтолерантними переконаннями. А. Елліс стверджує, що за багатьма поведінковими і емоційними порушеннями стоять думки і переконання різного роду [53]. Саме ці ідеї і оціночні критерії, на основі яких будуються потім інтерпретації, а не об'єктивна життєва ситуація, викликають емоційні порушення, які можуть призвести до проблем у відносинах з іншими людьми і недооцінки своїх можливостей. Такий підхід до психокорекційної роботи дозволяє відпрацювати більш гнучке і самостійне мислення.

З метою визначення ефективності системи формування толерантності жінок різного віку як умови їх психологічної готовності до материнства нами були проведені перший та другий контрольний зрізи в експериментальній групі, де впродовж 6 місяців впроваджувалася розроблена нами система, та контрольній групі, в якій жодних заходів не проводилося [18].

Отже, формувальний експеримент складався з трьох етапів:

1. На першому етапі було зроблено перший контрольний зріз експериментальної та контрольної груп досліджуваних за діагностичними методиками, які використовувалися в розділі 2 з метою вивчення толерантності як умови психологічної готовності жінок до материнства.

2. На другому етапі нашого формувального експерименту жінкам з експериментальної групи було запропоновано систему формування толерантності жінок різного віку як умови їх психологічної готовності до материнства шляхом корекції.

3. На третьому етапі нашого формувального експерименту - після застосування системи формування толерантності жінок різного віку як умови їх психологічної готовності до материнства з досліджуваними експериментальної та контрольної груп був знову зроблений другий контрольний зріз за результатами діагностичних методик, які використовувалися в розділі 2, та порівняно результати з першим контрольним зрізом.

Спираючись на результати констатувального експерименту у 2 розділі та доведення припущення нашого дослідження про те, що психологічна готовність жінок до майбутнього материнства обумовлюється достатнім рівнем розвитку складових їх толерантності, зокрема, ціннісно-мотиваційної, когнітивної, емоційної, поведінкової, нами була розроблена модель формування толерантності жінок як умови їх психологічної готовності до материнства, яка представлена на рисунку 3.1.

Як доведено у другому розділі, толерантність жінок є передумовою їх психологічної готовності до материнства та складається з сукупності структурних складових, зокрема, ціннісно-мотиваційної, когнітивної, емоційної, поведінкової.

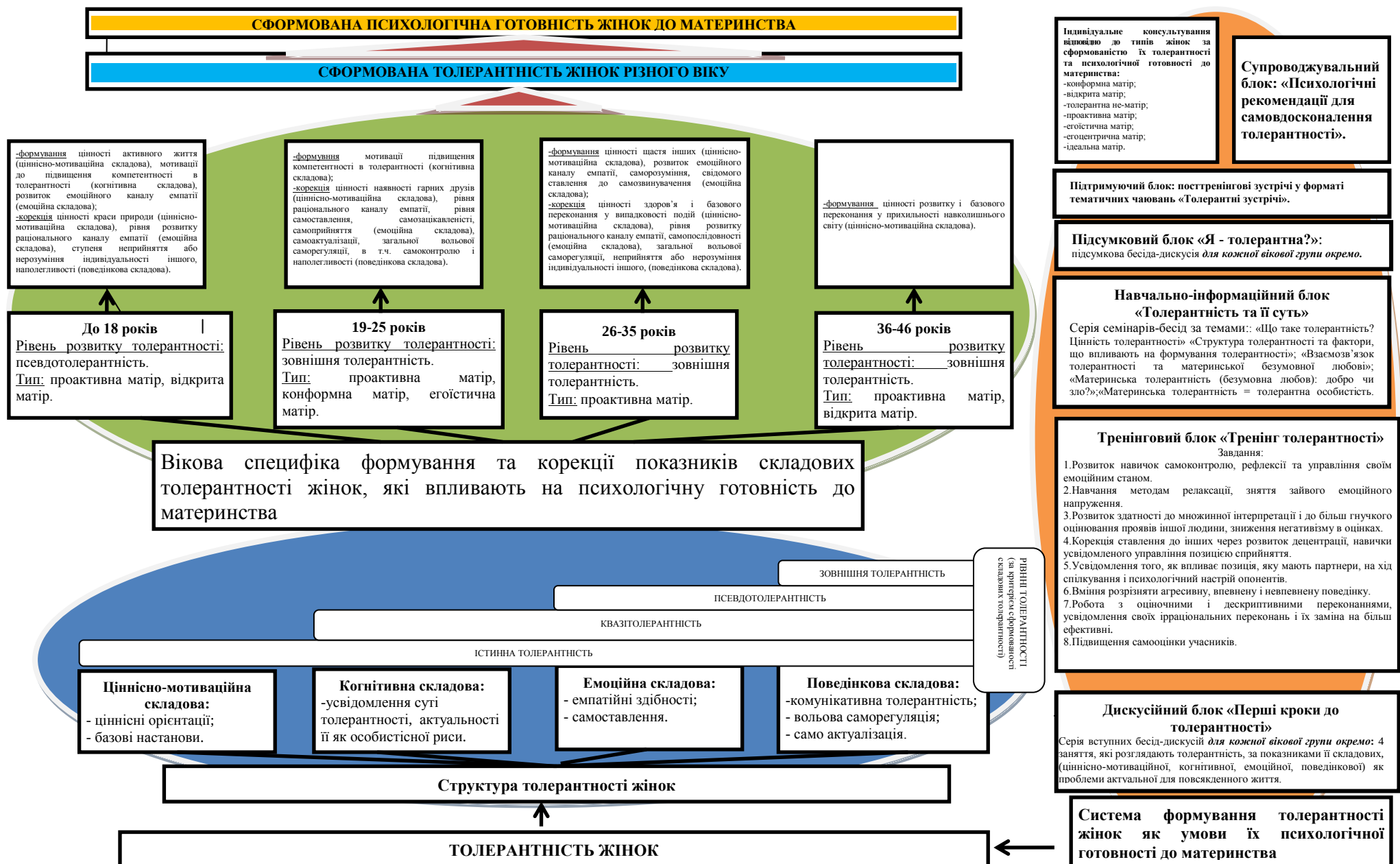

Рис. 3.1. Модель формування толерантності жінок як умови їх психологічної готовності до материнства

Такий стан речей вказує на те, що коригування чи формування рівня розвитку психологічної готовності жінок до материнства можливе через цілеспрямований вплив на виокремлені нами показники складових толерантності (ціннісні орієнтації, базові настанови, усвідомлення суті толерантності, емпатійні здібності, самоствавлення, комунікативна толерантність, самоактуалізація, вольова саморегуляція), що корелюють з показниками психологічної готовності до материнства (генофілія - генофобія та репродуктивна активність - репродуктивна пасивність).

При цьому, кореляція показників складових толерантності та психологічної готовності до материнства мають вікову специфіку: для жінок віком до 18 років характерні позитивні кореляції між психологічною готовністю до материнства та цінністю активного життя (ціннісно-мотиваційна складова), мотивацією підвищення компетентності в толерантності (когнітивна складова), емоційним каналом емпатії (емоційна складова) та негативні кореляції з цінністю краси природи (ціннісно-мотиваційна складова), раціональним каналом емпатії (емоційна складова), неприйняттям або нерозумінням індивідуальності іншого, наполегливістю (поведінкова складова); для жінок вікової групи 19-25 років характерні позитивні кореляції між психологічною готовністю до материнства та мотивацією підвищення компетентності в толерантності (когнітивна складова) та негативні кореляції з цінністю наявності гарних друзів (ціннісно-мотиваційна складова), раціональним каналом емпатії, самоствавленням, самозацікавленістю, самоприйняттям (емоційна складова), самоактуалізацією, загальною вольовою саморегуляцією, самоконтролем і наполегливістю (поведінкова складова); для жінок вікової групи 26-35 років характерні позитивні кореляції між психологічною готовністю до материнства та цінністю щастя інших (ціннісно-мотиваційна складова), емоційним каналом емпатії, саморозумінням, самозвинуваченням (емоційна складова) та негативні кореляції з цінністю здоров'я і базовим переконанням у випадковості подій (ціннісно-мотиваційна складова), раціональним

каналом емпатії, самопослідовністю (емоційна складова), загальною вольовою саморегуляцією, неприйняттям або нерозумінням індивідуальності іншого, (поведінкова складова); для жінок вікової групи 36-46 років характерні позитивні кореляції між психологічною готовністю до материнства та цінністю розвитку і базовим переконанням про прихильність навколишнього світу (ціннісно-мотиваційна складова).

Сформованість структурних складових толерантності обумовлює рівень розвитку толерантності жінок. Відповідно, толерантність жінок має чотири рівні розвитку: істинна толерантність, квазітолерантність, псевдотолерантність та зовнішня толерантність, які виокремлюються за таким критерієм, як наявність сформованості структурних складових толерантності: істинна толерантність (високий рівень толерантності) передбачає сформованість всіх чотирьох складових толерантності (ціннісно-мотиваційної, когнітивної, емоційної, поведінкової); квазітолерантність (середній) – сформованість когнітивної, емоційної та поведінкової складових; псевдо толерантність (низький) – сформованість емоційної і поведінкової складових; зовнішня толерантність (дуже низький) – сформованість лише поведінкової складової. Рівень розвитку толерантності жінок у поєднанні з рівнем розвитку психологічної готовності до материнства обумовлюють типологізацію жінок за рівнем сформованості їх толерантності та психологічної готовності до материнства. На підставі констатувального експерименту нами були виокремлені такі типи жінок: ідеальна матір, конформна матір, проактивна матір, толерантна не-матір, відкрита матір, егоїстична матір, егоцентрична матір. Для кожної вікової групи жінок характерним є певний тип (типи) за рівнем сформованості їх толерантності та психологічної готовності до материнства та рівень розвитку толерантності. Зокрема, для жінок до 18 років характерними є типи «проактивна матір» та «відкрита матір» та псевдотолерантність (низький рівень толерантності); для жінок 19-25 років характерними є типи «егоїстична матір», «конформна матір» та «проактивна матір» та зовнішня толерантність (дуже низький

рівень толерантності); для жінок 26-35 років характерним є тип «проактивна матір» та зовнішня толерантність (дуже низький рівень толерантності); для жінок 36-46 років характерними є типи «відкрита матір» та «проактивна матір» та зовнішня толерантність (дуже низький рівень толерантності).

При впливові системи формування толерантності жінок різного віку як умови їх психологічної готовності до материнства на складові толерантності (ціннісно-мотиваційну, когнітивну, емоційну, поведінкову), зокрема, на їх показники: ціннісно-мотиваційної складової (цінності любові, пізнання, волі, прагнення суспільного визнання, розваг, базове переконання «впевненості у випадковості подій»); емоційної складової (очікування позитивного ставлення інших, раціональний канал емпатії, емоційний канал емпатії, високе само ставлення, самоповага, самозацікавленість, самовпевненість, самоприйняття, самозвинувачення); поведінкової складової (неприйняття індивідуальності інших, самоактуалізація, вольова саморегуляція), які виступають психологічними чинниками формування психологічної готовності до материнства, з урахуванням вікової специфіки, відбувається формування толерантності і, як наслідок, формування психологічної готовності жінок до материнства [17].

Як вище вже зазначалося, в системі формування толерантності жінок як умови їх психологічної готовності до материнства важливе місце посідає метод активного соціально-психологічного навчання [17], зокрема, серія вступних бесід-дискусій «Перші кроки до толерантності» який, на нашу думку, є однією з найбільш зручних та швидко діючих форм психологічної роботи з групами, створюючи необхідні психологічні умови для розвитку самосвідомості жінок і актуалізації їх ресурсів, зміни їх поведінки і ставлення до світу. Серія вступних бесід-дискусій мала на меті подолання або зменшення напруження у групі, включення учасниць групи в роботу, усвідомлення основних понять проблеми толерантності, налаштування на саморефлексію. Саме з цією метою кожна бесіда-дискусія була присвячена питанням про показники окремої складової структури толерантності (чотири

заняття про ціннісно-мотиваційну, когнітивну, емоційну, поведінкову складові), але без акценту уваги жінок на відношенні тем бесід-дискусій безпосередньо до толерантності. Бесіди-дискусії проводилися з жінками кожної вікової групи окремо, оскільки за підсумками констатувального експерименту спостерігається виражена специфіка сформованості структурних складових толерантності, особливо ціннісно-мотиваційної та когнітивної, в залежності від віку жінок.

Такий цільовий підхід до кожної вікової групи допомагав отримати кращий цілеспрямований вплив щодо формування і корекції цих структурних складових толерантності, а також був ефективнішим для полегшення входження в систему формування толерантності, оскільки жінки однієї вікової групи виявляли більшу схожість як за складовими толерантності, так і за іншими демографічними характеристиками (соціальний статус, кількість дітей), мали менше розбіжностей за інтересами та соціо-культурними вподобаннями. Побудувати комфортне толерантне середовище в групі жінок близьких за цими характеристиками було легше, ніж у різновікових групах, але після такого позитивного першого досвіду подальші етапи формувального експерименту (тренінг толерантності, семінари-бесіди, чаювання-бесіди) проходили успішно і в різновікових групах, оскільки первинні навички толерантної взаємодії вже були сформовані та напрацьовані. Кількість учасниць кожної такої бесіди-дискусії – 8-12 осіб, а тривалість – 1,5-2 години.

Опис бесід-дискусій представлений нижче.

Перша бесіда-дискусія «Цінності та базові настанови жінок»

Мета: обговорення ієрархії цінностей та базових настанов, якими керуються жінки у повсякденному житті; отримання навичок пошуку компромісу та колегіального прийняття рішення.

Методичний матеріал: перелік цінностей за методикою "Ціннісні орієнтації" М. Рокича та перелік базових настанов за методикою «Шкала базових переконань» Р. Янова-Бульман.

Хід дискусії:

1. Модуль «Обговорення цінностей». Ведучий пропонує учасницям назвати 5 основних цінностей, які є важливими для них. Якщо виникає проблема з номіналізацією цінностей, то в якості допоміжного матеріалу можна скористатися переліком цінностей за методикою "Ціннісні орієнтації" М. Рокича. Кожна з учасниць висловлює свою думку з короткими коментарями, ведучий фіксує інформацію на папері або дошці (фліп-чарті). Перелік цінностей кожної учасниці впродовж цього етапу роботи має бути доступним для всіх учасників дискусії. Після того, як висловились всі учасниці, групі пропонується скласти один загальний список з 10 цінностей, які, на їх думку, є важливими для толерантної особистості, розмістивши їх за пріоритетами від 1 до 10. Модерацію дискусії веде психолог-ведучий. Перелік фіксується ведучим на дошці (фліп-чарті) і пропонується учасникам для запису у власних блокнотах.

2. Модуль «Обговорення базових настанов». Ведучий фіксує на дошці (фліп-чарті) перелік базових настанов згідно переліку тез за методикою «Шкала базових переконань» Р. Янова-Бульман, а група обговорює їх. Після обговорення кожен учасник обирає 3 найбільш значущі для нього базові настанови. Далі кожній учасниці пропонується їх назвати і дати коментар до свого вибору.

3. Модуль «Підведення підсумків». Ведучий дякує всім за участь та просить кожну учасницю коротко підсумувати, що важливе для неї вона здобула впродовж цього заняття.

Друга бесіда-дискусія «Як я розумію «толерантність»»

Мета: з'ясувати, як жінки розуміють поняття «толерантність»; обговорити проблематику толерантності; створити підґрунтя для усвідомлення жінками суті толерантності і її цінності для повсякденного життя.

Методичний матеріал: перелік питань та тез за адаптованою анкетой "Що таке толерантність?" А.М. Горянської.

Хід дискусії:

1. Модуль «Як Ви розумієте суть поняття "толерантність"? В чому його цінність для повсякденного життя?» Ведучий пропонує учасникам назвати слово, що, на їх думку, є найближчим синонімом поняття толерантність. Кожна з учасниць висловлює свою думку, ведучий фіксує інформацію на папері або дошці (фліп-чарті). Перелік синонімів впродовж цього етапу роботи має бути доступним для всіх учасниць дискусії. Після того, як всі висловились, відбувається обговорення варіантів. Далі ведучий пропонує групі по черзі обговорити наступні питання:

1) Наскільки взагалі актуальною та важливою, на Вашу думку, є проблема толерантності для нашого життя у цілому?

2) Наскільки актуальною та важливою, на Вашу думку, є проблема толерантності для сьогоденної сім'ї?

3) Як Ви оцінюєте власну толерантність?

Ведучий пропонує учасникам назвати 5 основних якостей толерантної особистості. Кожна з учасниць висловлює свою думку з короткими коментарями, а ведучий фіксує інформацію на папері або дошці (фліп-чарті). Перелік, наданий кожною учасницею впродовж цього етапу роботи, має бути доступним для всіх учасниць дискусії. Після того, як висловились всі учасниці, групі пропонується скласти один загальний список з 5 якостей, які, на їх думку, є важливими для толерантної особистості, розмістивши їх за пріоритетами від 1 до 5. Модерацію дискусії веде психолог-ведучий. Перелік фіксується ведучим на дошці (фліп-чарті) і пропонується до запису у власних блокнотах учасникам.

Останнім кроком першого модуля є те, що ведучий пропонує групі обговорити питання:

- У чому, на Вашу думку, полягає проблема між толерантного ставлення до іншої людини?

2. Модуль «Освітні ази толерантності». Ведучий пропонує учасникам назвати відомих осіб, які є зразками толерантності. Кожна з

учасниць висловлює свою думку з короткими коментарями, група обговорює запропонований варіант, ведучий фіксує інформацію на папері або дошці (фліп-чарті). Перелік, наданий кожною учасницею впродовж цього етапу роботи, має бути доступним для всіх учасників дискусії. Його рекомендується записати учасникам у власних блокнотах.

Ведучий пропонує учасникам назвати твори, які описують зразки толерантності. Кожна з учасниць висловлює свою думку з короткими коментарями, група обговорює запропонований варіант, ведучий фіксує інформацію на папері або дошці (фліп-чарті). Перелік, наданий кожною учасницею впродовж цього етапу роботи, має бути доступним для всіх учасниць дискусії. Він пропонується учасникам до запису у власних блокнотах.

Застереження. Ведучий має бути готовий навести власний приклад, на випадок, коли група не спроможна назвати жодного варіанту.

4. Модуль «Підведення підсумків». Ведучий дякує всім за участь та просить кожную учасницю коротко підсумувати, що важливе для неї вона здобула впродовж цього заняття.

Третя бесіда-дискусія «Самоставлення та емпатія. Що спільного?»

Мета: розібрати суть понять «самоставлення» та «емпатія»; з'ясувати взаємозалежність обох понять; допомогти учасникам усвідомити, що людина, яка істинно високо цінить і поважає себе, аналогічним чином буде ставитись до іншого.

1. Модуль «Самоставлення». Ведучий пропонує групі по черзі обговорити наступні поняття або тезу:

- 1) самоставлення;
- 2) самоповага;
- 3) аутосимпатія;
- 4) самоінтерес;
- 5) самовпевненість;
- 6) самоприйняття;

- 7) самопослідовність;
- 8) самозвинувачення;
- 9) самоінтерес;
- 10) саморозуміння;
- 11) очікування ставлення іншої людини до мене.

Обговорення відбувається за питаннями у наступній послідовності:

- Як ви розумієте назване поняття або тезу?
- В чому вони, зазвичай проявляються?
-

Як ви оцінюєте себе за цими характеристиками (чи вони є розвиненими, задовольняють вас, як проявляються)?

Кожна з учасниць висловлює свою думку з короткими коментарями, ведучий фіксує інформацію на папері або дошці (фліп-чарті). Важливі примітки ведучого за висловлюваннями учасниць мають бути доступними для всіх учасниць дискусії впродовж цього етапу роботи.

2. Модуль «Емпатія». Ведучий пропонує учасницям назвати по одному слову, що, на їх думку, є найближчим синонімом поняття «емпатія». Кожна з учасниць висловлює свою думку, ведучий фіксує інформацію на папері або дошці (фліп-чарті). Перелік синонімів впродовж цього етапу роботи має бути доступним для всіх учасниць дискусії. Після того, як всі висловились, відбувається обговорення варіантів.

Ведучий пропонує учасницям назвати 5 основних якостей емпатійної особистості. Кожна з учасниць висловлює свою думку з короткими коментарями, ведучий фіксує інформацію на папері або дошці (фліп-чарті). Перелік, наданий кожною учасницею впродовж цього етапу роботи, має бути доступним для всіх учасниць дискусії. Після того, як висловились всі учасниці, групі пропонується скласти один загальний список з 5 якостей, які, на їх думку, є важливими для емпатійної особистості, розмістивши їх за пріоритетами від 1 до 5. Модерацію дискусії веде психолог-ведучий. Перелік фіксується ведучим на дошці (фліп-чарті) і пропонується до запису у власних

блокнотах учасникам.

3. Модуль «Стався до інших так, як бажаєш щоб ставились до тебе». Ведучий пропонує групі обговорити загальновідому тезу: «Стався до інших так, як бажаєш, щоб ставилися до тебе». Всім учасникам надається можливість висловитися. Ведучий керує процесом. Найважливіші думки фіксуються на дошці (фліп-чарті).

4. Модуль «Підведення підсумків». Ведучий дякує всім за участь та просить кожную учасницю коротко підсумувати, що важливе для неї вона здобула впродовж цього заняття.

Четверта бесіда-дискусія «Інтолерантна і толерантна комунікація. В чому відмінність? Роль вольової саморегуляція в комунікації»

Мета: з'ясувати вплив інтолерантних поведінкових моделей на стиль та наслідки спілкування між людьми, можливі шляхи їх оптимізації; обговорити ефективні прийоми вольової саморегуляції.

1. Модуль «Інтолерантна поведінка». Ведучий пропонує учасникам по черзі висловити свою думку за наступними тезами:
    - 1) неприйняття або нерозуміння індивідуальності іншої людини;
    - 2) використання себе в якості еталону при оцінці поведінки і способу мислення інших людей;
    - 3) категоричність або консерватизм в оцінках інших людей;
    - 4) невміння приховувати або згладжувати неприємні почуття при зіткненні з некоммунікбельними якостями партнерів;
    - 5) прагнення переробити, перевиховати партнерів;
    - 6) прагнення підігнати партнера під себе, зробити його "зручним";
    - 7) невміння прощати іншим помилки, незручність, ненавмисно заподіяні вам неприємності;
    - 8) нетерпимість до фізичного або психічного дискомфорту, який був створений іншими людьми;
    - 9) невміння пристосовуватися до характеру, звичок і бажань інших.
- Обговорення відбувається за питаннями у наступній послідовності: а)

як ви розумієте тезу; б) в чому вона зазвичай проявляється; в) як ви оцінюєте себе за цими характеристиками (чи вони є характерними для вас); г) чи вважаєте ви такі прояви нормою і чому; д) якщо ні, які перетворення необхідні в особистісному ставленні людини, щоб подолати інтолерантні поведінкові моделі. Кожна з учасниць висловлює свою думку з короткими коментарями, ведучий фіксує інформацію на папері або дошці (фліп-чарті). Важливі примітки ведучого за висловлюваннями учасниць мають бути доступними для всіх учасниць дискусії впродовж цього етапу роботи. За бажанням учасників при достатньому резерві часу, можна обговорити зразки інтолерантної поведінки, які були в житті учасниць, та обговорити пропозиції, як можна було б змінити ситуацію.

2. Модуль «Вольова саморегуляція емоцій та поведінки». Ведучий пропонує групі по черзі обговорити наступні риси особистості:

- 1) саморегуляція;
- 2) наполегливість;
- 3) самовладання.

Обговорення відбувається за питаннями у наступній послідовності:

- Як ви розумієте названу рису?
- Як вона зазвичай проявляється?
- Чи вважаєте ви названу рису позитивною чи негативною?

- Як ви оцінюєте себе за названими характеристиками (чи вони є характерними для вас). Кожна з учасниць висловлює свою думку з короткими коментарями, ведучий фіксує інформацію на папері або дошці (фліп-чарті). Важливі примітки ведучого за висловлюваннями учасниць мають бути доступними для всіх учасниць дискусії впродовж цього етапу роботи.

5. Модуль «Підведення підсумків». Ведучий дякує всім за участь та просить кожную учасницю коротко підсумувати, що важливе для неї вона здобула впродовж цього заняття.

У кожній бесіді-дискусії є блоки, що примушують групу працювати

разом для загальної мети (скласти список цінностей, якостей толерантної особистості тощо), що завуальовано сприяє пошуку компромісу серед учасників заняття, приймати думку іншого з повагою і, відповідно, навчає толерантному ставленню до іншого і сприяє напрацюванню навичок комунікативної толерантності, вольової саморегуляції. Як показала реалізація нашого наступного блоку системи формування толерантності жінок різного віку як умови їх психологічної готовності до материнства – тренінговий блок «Тренінг толерантності» – ці навички мали значний позитивний вплив вже на цьому етапі експерименту і значно спростили входження в тренінг.

Однією з найбільш ефективних форм психокорекційної роботи є групова робота, зокрема, «Тренінг толерантності» [35]. Його метою є усвідомлення та прийняття толерантності як важливої для повсякденного життя особистісної риси, набуття та засвоєння толерантних емоційно-поведінкових моделей.

Основними завданнями цього тренінгу є: 1) розвиток навичок самоконтролю, рефлексії та управління своїм емоційним станом; 2) навчання учасників тренінгу методам релаксації, зняття зайвого емоційного напруження; 3) розвиток здатності до множинної інтерпретації і до більш гнучкого оцінювання проявів іншої людини, зниження негативізму в оцінках; 4) корекція ставлення до інших через розвиток децентрації, навичок усвідомленого управління позицією сприйняття; 5) усвідомлення того, як впливає позиція, яку мають партнери, на хід спілкування і психологічний настрій опонентів; 6) вміння розрізняти агресивну, впевнену і невпевнену поведінку; 7) робота з оціночними і дескриптивними переконаннями, усвідомлення своїх ірраціональних переконань і їх заміна на більш ефективні; 8) підвищення самооцінки учасників.

Тренінг розрахований на реалізацію у різновікових групах, оскільки більшість показників складових толерантності, які підлягають корекції під час тренінгу не залежить від віку. Тренінгова група в такому випадку виступає як зменшена модель соціуму. Групові процеси, атмосфера тренінгу,

зміна характеру відносин між учасниками, спільне виконання вправ, успіхи у вирішенні емоційних і соціальних проблем, все це визначає здатність групи викликати у її учасників афективні переживання. З'являється можливість відчутти і проаналізувати вплив емоцій, сформувати способи реакцій на стосунки з іншими людьми, власну поведінку й самопочуття, поведінку і самопочуття інших учасників, виробити способи регуляції недостатніх або надмірних проявів афектів, що дезорганізують процеси взаємодії людей. Відреагований негативний емоційний досвід, аналіз причин і наслідків виявлених почуттів і, пов'язаних з ними, типів поведінки, сприяє більш усвідомленому управлінню своїми емоційно-перцептивними процесами, тобто більш оптимальній взаємодії емоцій і мислення.

Досягнення основних цілей в тренінгу здійснюється, в тому числі, і за рахунок досягнення проміжних, етапних, інструментальних цілей кожного учасника, що відносяться до групових явищ і структури групи, бажаної активності при роботі над завданнями і їх змістом спільно з іншими учасниками, зворотного зв'язку від членів групи. «Завдяки дії механізму зворотного зв'язку людина на основі досягнутого в ході взаємодії з іншими людьми результату, може коригувати свою подальшу поведінку, замінюючи використані способи впливу новими, які здаються більш ефективними» (А.А.Бодальов). Все це значно підвищує ефективність психокорекційної роботи.

Програма тренінгу включає п'ять занять по чотири години. Кожне заняття побудовано відповідно до загальної мети тренінгу, але може бути підпорядковане своїй, більш конкретній темі і вирішувати свої специфічні завдання. Структура заняття включає в себе три етапи:

1. Підготовчий. Його тривалість може бути 1-1,5 години в залежності від кількості учасників, рівня групової динаміки, цілей заняття, стану готовності до роботи учасників групи. Він включає знайомство, рефлексію учасниками групи свого актуального стану, готовності до роботи, обговорення можливих побоювань і очікувань, постановку цілей на заняття,

постановку індивідуальних задач членами групи, колективні дискусії, обговорення результатів виконання домашніх завдань. На першому занятті учасники пропонують, обговорюють і приймають правила групи. Надалі вони можуть змінюватися і уточнюватися. Якщо є необхідність, на цьому етапі проводиться розминка - вправи, які, крім того, що служать спільній мети тренінгу, мають також свої специфічні функції: допомагають вирівняти емоційний стан учасників групи, підготувати їх до роботи; сприяють згуртованості групи; створюють атмосферу довіри, саморозкриття, підтримки. Так само в практиці енкаунтер-груп для усвідомлення учасниками того, що труднощі у взаєминах обумовлені їх власними особливостями, поведінкою і способами поводження з іншими людьми, використовується конфронтація. Але для інтолерантної особистості, часто, явна або прихована конфронтація - це природний спосіб спілкування. У ситуації цього тренінгу конфронтація, що штучно нагнітається, може спровокувати зворотний ефект - привести лише до підвищення напруження, тривоги і зниження самооцінки учасників. Керована конфронтація використовується лише для закріплення навичок саморегуляції.

2. Основний етап (2-2,5 години). На цьому етапі відпрацьовуються основні навички відповідно до цілей тренінгу.

3. Заклучний етап. Підведення підсумків заняття, обговорення і інтеграція отриманого досвіду в загальному колі (25-30 хв.). Ця тренінгова частина сприяє розвитку рефлексії учасників, вмінню прислуховуватися до власного самопочуття і емоційного стану, здатності вербалізувати власні почуття та узагальнювати отриманий досвід. Кожному учаснику надається можливість висловитися за підсумком своєї роботи і роботи групи. Тренеру необхідно звернути увагу на тих учасників, хто відчуває себе ніяково, непевно. Це остання можливість на занятті висловити щось, що турбує, або лишилося недосказаним.

Приміщення для проведення тренінгу має бути ізольованим і досить просторим для проведення рольових ігор та психогімнастичних вправ. Досить

зручні стільці або крісла за кількістю учасників повинні бути поставлені в коло. В процесі роботи тренеру можуть знадобитися маркери і великі листи ватману, які повинні бути заготовлені заздалегідь.

Тренінг проводиться у групах по 8-12 осіб.

Програма тренінгу толерантності складається з 5 тренінгових занять, на яких відпрацьовуються різні теми, що стосуються різних аспектів толерантності. Серед них:

1 заняття – «Регуляція емоційно-поведінкового стану через релаксацію» (прийняття правил роботи групи, визначення індивідуальних цілей кожним з учасників тренінгу, оволодіння навичками релаксації та зняття зайвого м'язового і емоційного напруження).

2 заняття – «Суб'єктивна точка зору» (розвиток здатності до децентрації в спілкуванні; оволодіння навичками регулювання своїх емоційних станів, коригування ставлення до партнера по спілкуванню, підвищення самооцінки учасників).

3 заняття – «Самоставлення та ставлення до інших» (усвідомлення і корекція учасниками свого ставлення до себе й інших людей, взаємозв'язків між самоставленням і прийняттям інших, корекція егоцентричного і оціночного ставлення).

4 заняття – «Самооцінка та оцінка інших» (зменшення негативізму оцінок і ярликів, за допомогою яких ми описуємо інших людей, оволодіння навичками висловлювання негативу прийнятним для інших чином, виключаючи негативні висловлювання або звинувачення).

5 заняття – «Впевненість чи Агресивність?» (підвищення самооцінки учасників, розвиток здатності до множинної інтерпретації та розрізнення агресивної і впевненої поведінки, усвідомлення ірраціональних і оціночних переконань).

Отже, у програму тренінгу були включені завдання на корекцію та розвиток вольової саморегуляції та сомоконтролю, самоставлення, емпатійного ставлення до інших, стійких ціннісних орієнтацій, рівня

саморегуляції, емоційної стійкості, впевненості у собі, легкості у спілкуванні, самоактуалізованості. Слід зазначити, що деякі вправи одночасно забезпечували вплив на декілька психологічних показників, що надавало можливість учасникам тренінгу закріплювати корекційно-розвивальний ефект тренінгової програми. Нижче представлений детальний опис найцікавіших корекційно-розвивальних вправ тренінгу.

Наприклад, **вправа «Контраст»** (Н.В. Цзен, Ю.В. Пахомов) [50] використовувалася у занятті № 1, присвяченому засвоєнню навичок релаксації учасниками тренінгу для зняття зайвого м'язового і емоційного напруження, здатності усвідомлювати м'язові затиски і довільно розслабляти різні групи м'язів, що дозволило учасникам в подальшому регулювати свій емоційний і функціональний стан. Ця вправа виконувалася кожною учасницею окремо, але кожна із них мала можливість спостерігати за тим, що відбувалося, та аналізувати, як кожна із них виконує цю вправу. Ведучий пропонував учасникам сісти зручніше, стиснути праву руку в кулак і продовжувати стискати міцніше з максимальним зусиллям. Через 10-12 секунд вільно кинути руку на стегно, закрити очі і прислухатися до відчуттів в кисті і правому передпліччі. Після 3-4 хвилин концентрації на правій руці вправа повторювалася для лівої руки. Потім, щоб розслабити стопи і гомілки, потрібно було, спочатку, викликати в відповідних м'язах напругу, витягнувши ноги і з силою потягнувши носки на себе. Також, можна було розслабити стегна, якщо перед цим натиснути стопами на підлогу, якби намагаючись підняти себе зі стільця.

Після завершення вправи відбувалося обговорення в загальному колі. Ведучий пропонував учасникам поділитися своїми враженнями, описати які відчуття виникали в процесі розслаблення і напруги м'язів, звернути увагу на зміни свого емоційного стану при виконанні вправи. В ході обговорення важливо було звертати увагу на емоційне забарвлення тих образів розслабленості, які склались у членів групи. Для прискорення динаміки на початковому етапі ведучий стимулював вираження учасниками, насамперед,

своїх позитивних почуттів і оцінок щодо досвіду релаксації. Тоді інші учасниці «заражалися» тим задоволенням від розслаблення, яке відчували їх колеги. Найбільш типовими відчуттями, які відмічали учасниці, були відчуття струмуючого тепла, печіння або важкості, відчуття ледачої знемоги або пульсації в м'язах. Всі ці, або подібні відчуття свідчили про те, що м'язи глибоко розслаблені. Розслаблений м'яз завжди теплий, важкий, пульсуючий.

Вправа «Довірливе падіння або страховка» (А.Г. Лідерс) [25], використовувалася у занятті № 2 і була спрямована на підвищення згуртованості групи, довіри учасниць одна до одної. Ведучий запрошував добровольця, який мав стати спиною до ведучого з закритими або відкритими очима, руки в сторони або на поясі. Ведучий, що задає зразок виконання цієї вправи, стоїть приблизно в метрі від добровольця і готує його до виконання вправи словами: «Зараз за моєю спеціальною командою ти прямим і зібраним впадеш назад. Не бійся, я стою позаду і зловлю тебе під руки. Ти готова? Падай!» Якщо доброволець боявся, ведучий пропонував впасти (відхилитись назад) на 20, 30, 40 см і так далі до повного вільного падіння майже до горизонтального положення. Після демонстрації група ділилася на пари, простір тренінгу організовувався так, щоб пари не заважали одна одній і не робили цю вправу поблизу гострих кутів столів і інших потенційно небезпечних предметів. Можливі були різні варіанти за бажанням учасниць: падіння з відкритими або закритими очима; якщо учасниця побоювалася, або це була тучна жінка, їй пропонували впасти в руки двох учасниць, кожна ловила за одну руку. Ведучий спостерігав за виконанням вправи.

Після завершення відбувалося обговорення отриманого досвіду в колі, у якому, переважна більшість учасниць відмічала непереборний страх, що їх не зловлять і вони впадуть та отримають пошкодження, усвідомлення, що причиною цього є невпевненість і недовіра до партнерів та страх перед невідомістю.

Вправа «Суперечка» [47], яка використовувалася у занятті № 2, присвяченому розвитку здатності до децентрації в спілкуванні, свідомому управлінню позицією сприйняття ситуації у взаємодії, і сприяла отриманню навичок слухати і концентрувати увагу в розмові не тільки на власних аргументах, а й аргументах опонента, тобто зміщувати своє сприйняття зі своєї позиції на позицію партнера і повертатися назад; розвитку здатності ідентифікувати себе з опонентом, що є основою для емпатії і співпраці. Ведучий пропонував учасникам розділитися на мікрогрупи по три людини, сісти поруч одна з одною, вирішити, хто з них буде сперечальницями, а хто спостерігачем – рефері? Сперечальниці обирали проблему, з приводу якої вони мають різні точки зору («за і проти куріння в громадських місцях, за і проти розлучень, за професійну аборти або проти»). Сперечальниці відстоювали протилежні позиції, проте кожна з них, перш ніж висловлювати свою думку, повинна була в точності повторити те, що сказала попередня учасниця. Представлення аргументів відбувалося сперечальницями по черзі. Діалог продовжувався протягом п'яти хвилин. Спостерігач втручався, якщо щось забуто або спотворене. Ця вправа проводилася три рази, так, щоб кожна учасниця змогла виступити в ролі спостерігача. Після завершення вправи відбувалося обговорення досвіду в загальному колі. Більшість учасниць звертали увагу на наступні моменти: 1) точне слухання і повторення щойно почутого особливо важке, якщо їх думка відрізнялася від думки її партнера по діалогу; 2) «коли я повторювала те, що сказав мій партнер, він міг перевірити, чи зрозуміла я його і в якій мірі»; 3) «важко повторювати все, що сказав партнер, не опускаючи те, що вразило мене невідповідністю або було неприємним»; 4) «важко утримувати увагу на тому, що говорить інший, легше було б просто перерахувати свої аргументи один за іншим»; 5) «коли я уважно слухала і повторювала те, що говорить інша людина, на мене менше впливав мій власний настрій: я могла відповідати більш обачливо»; 6) «хоч і хотілося в точності повторити почуте, спотворюючі інтерпретації проникали в те, що я казала»; 7) «якщо я симпатизувала партнеру по діалогу або тому,

про що він говорить, то я могла слухати і повторювати це зовсім по-іншому, ніж в разі антипатії (негативних почуттів). Мої почуття грали важливу роль в слуханні».

Вправа «Дво- і трипозиційна дисоціація» [11] використовувалася у занятті № 2 і сприяла розвитку здатності усвідомлювати власну позицію сприйняття та інші можливі позиції сприйняття ситуації спілкування, усвідомлено переключатися з власної позиції сприйняття на іншу. На першому етапі учасникам пропонувалося розділитися на пари, знайти і обговорити проблему, з приводу якої вони мають протилежні погляди, і спробувати переконати одна одну. Через 3-4 хвилини, ведучий переривав суперечку і пропонував учасникам підвестися зі своїх місць, відійти від стільця на кілька кроків і уявити, що вони бачать себе з боку. Потім пропонувалося відійти з цієї позиції ще на кілька кроків і спробувати побачити себе спостерігаючою за розмовою з першої позиції. Далі ведучий пропонував повернутися на свої місця і завершити розмову.

Після завершення вправи відбувалося обговорення в загальному колі. Під час обговорення учасниці звертали увагу на те, що їх емоційний стан змінювався і змінювалось ставлення до проблеми в ході виконання техніки зміни позиції. Деякі відмічали, що спостерігаючи за розмовою з першої позиції, усвідомлювали свою «непереконливість», «несимпатичність», «агресивність», «зайву напруженість» і це спонукало їх до спроб переконати партнера по спілкуванню ще раз, але використовуючи інший стиль поведінки та інші аргументи.

Вправа «Дзеркало» [50] використовувалася у занятті № 3, у якому йшла робота над усвідомленням і корекцією учасниками свого ставлення до себе й інших людей, та була спрямована на отримання уявлення про те, як нас сприймають інші люди, усвідомлення свого уявлення про те, як нас сприймають оточуючі, як ми оцінюємо інших, чи здатні ми до безоціночного сприйняття іншої людини. Ведучий пропонував учасникам довільно розділитися на дві рівні групи, взяти стільці поставити їх в дві лінії так, щоб

учасниці сиділи близько одна проти одної. Кожна учасниця з першої групи опинялася віч-на-віч з ким-небудь з другої групи. Протягом хвилини кожна учасниця з першої групи точно відображала рухи, позу, міміку учасниці, що сидить навпроти неї з іншої команди. Потім ведучий давав сигнал помінятися ролями, дзеркалом ставала учасниця з другої команди. Наступним завданням («Говорить дзеркало») було за одну хвилину, не оцінюючи, описати партнеру словами його зовнішність (не можна було вживати слова «красивий», «суворий», «приємний»). Потім, знову відбувалася зміна ролей. Наступним завданням («Емоційне дзеркало») було за одну хвилину описати партнеру навпроти його позу, міміку і зробити висновки про його емоційний настрій зараз. На цьому етапі партнеру дозволялося дати зворотний зв'язок - наскільки точно слова відповідали його самопочуттю. Потім знову відбувалася зміна ролей. Наступним завданням («Психологічне дзеркало») було за 2-3 хвилини розказати своєму партнеру, як вам здається, яка вона людина. Почати свій монолог необхідно було словами: «Мені здається ти ....». Потім знову відбувалася зміна ролей. Наступним завданням ("Криве дзеркало") було за 2-3 хвилини описати своєму партнеру, як вам здається, що йому не подобається в собі. Почати свій монолог необхідно було словами: «Мені здається, тобі б не сподобалося, якби я сказала, що ти .....». Потім знову відбувалася зміна ролей. Наступним завданням було за 2-3 хвилини описати своєму партнеру, як вам здається, що йому подобається в собі. Почати свій монолог необхідно було словами: «Мені здається, тобі б сподобалося, якби я сказала, що ти .....». Потім знову відбувалася зміна ролей. Наступним завданням («Відбите дзеркало») було за 2-3 хвилини описати своєму партнеру, як вам здається, як він представляє вас. Почати свій монолог необхідно було словами: «Мені здається, ти уявляєш мене .....». Потім знову відбувалася зміна ролей. Наступним завданням («Чарівне дзеркало») було за 2-3 хвилини необхідно описати своєму партнеру, як вам здається, яким він буде через двадцять років. Почати свій монолог необхідно було словами: «Мені здається, через двадцять років ти будеш .....». Потім

знову відбувалась зміна ролей. Після виконання кожного завдання одна з команд зміщувалася вправо на один стілець, щоб кожне нове завдання учасниці виконували в нових парах.

Вправа завершувалась обговоренням отриманого досвіду в загальному колі.

Вправа «Однослівний рефреймінг» (Р. Ділтс) [11] використовувалася у занятті № 4, у якому йшла робота над усвідомленням суб'єктивності і відносності оцінок; зменшення негативізму в оцінках, за допомогою яких ми описуємо інших людей, та була спрямована на допомогу учасникам побачити оточуючих в межах більш широкої і менш оціночної перспективи. У разі успіху цей прийом дозволяв людині переключитися при сприйнятті ситуації та інших людей з фрейма проблеми на фрейм результату. Ведучий пропонував учасникам, що сиділи в загальному колі наступну інформацію: «Для кожного явища ми можемо підібрати різні слова, що відображають його різні аспекти, ми можемо оцінювати різні прояви інших людей або об'єкти цього світу не тільки з різних точок зору, але і в різних ракурсах, візьмемо, наприклад, слово «гроші», «благополуччя», «успіх», «засіб», «відповідальність», «корупція» тощо, кожне з цих слів зображує одне і те ж поняття або переживання в новому ракурсі завдяки «оздобленню» його іншими словами, створюючи різну психологічну рамку для поняття «гроші», тим самим створюючи різні потенційні точки зору, кожна наша риса неоднозначна і може бути оцінена по-різному». Ведучий пропонував учасникам наступні кроки: «Подумайте, згадайте і запишіть в зошит, як ви оцінюєте наступні властивості або дії: 1) у тих конкретних людей, які не подобаються вам; 2) у тих конкретних людей, якими ви захоплюєтеся; 3) у себе в таких ситуаціях: 1) зміна раніше прийнятого рішення; 2) недоречні висловлювання; 3) відкритий прояв гніву; 4) відсутність грошей; 5) помилка в промові; 6) неохайність в одязі; 7) брудне волосся».

Після завершення самостійної роботи проводилося обговорення результатів роботи в мікрогрупах по три-чотири учасниці, у якому учасниці

відмічали те, що характеристика ситуацій для несимпатичних їм людей мала значно негативнішу характеристику, ніж в аналогічній ситуації для симпатичної їм людини або для себе.

Розуміючи суб'єктивність і відносність оцінки, ведучий пропонував учасникам змінити форму зауважень, які вони робили іншим людям, використовуючи однослівний рефреймінг. «Іноді корисно пом'якшити критичність висловлювань, адресованих коханим, батькам, дітям, колегам або друзям. Наприклад, час від часу кожен з нас сварить себе за «дурість» або «безвідповідальність». Рекомендувалось пошукати інші визначення, які додадуть більш позитивний відтінок цих самозвинувачень. Зокрема, «дурний» може перетворитися в «наївного», «невинного» або «розсіяного»; «безвідповідальний» - в «вільнодумного», «гнучкого» або «необізнаного» тощо. Зміна визначення нерідко дозволяє досягти мети, в той же час, виключаючи необов'язкові (часто абсолютно даремні) негативні підтексти або звинувачення. Наприклад, дитину з надлишком фізичної енергії, яка погано виконує вказівки старших, краще називати «енергійною», ніж «невгамовною» чи «неслухняною»; людину, що погано чує, називають не «глухою», а «людиною з вадами слуху»; інваліда - не «калікою», а «людиною з фізичними обмеженнями»; «прибиральниць» і «двірників» можна об'єднати під назвою «служба технічної підтримки». Ведучий пропонував потренуватися в створенні інших прикладів. Для цього учасниці обирали слово, що виражало певну ідею або поняття, і знаходили до нього слово-синонім, що додавало позитивний або негативний відтінок вихідного терміну.

Ведучий пропонував учасникам скласти список слів і потренуватися в однослівному рефреймінгу. За результатами цієї роботи були отримані наступні синоніми: відповідальний (стабільний, ригідний), стабільний (зручний, нудний), грайливий (гнучкий, нещирий), ощадливий (мудрий, скупий), доброзичливий (приємний, наївний), наполегливий (впевнений, настирливий), поважний (делікатний, конформний), глобальний (великий,

громіздкий).

Вправа «Дзеркальне відображення суджень партнера» (Є.М.Семенова) [47] використовувалася у занятті № 5, у якому йшла робота над підвищенням самооцінки учасниць, їх здатності до позитивного самооцінювання і само підтримки; робота з ірраціональними і оціночними переконаннями та була спрямована на розвиток здатності до множинної інтерпретації подій. Ведучий пропонував учасникам розбитися на пари. Один описував будь-яку ситуацію в негативних тонах, другий знаходив в ній позитивні аспекти. Аргументи з двох сторін записувалися в зошит. Потім відбувалась зміна ролей. Далі відбувалося обговорення досвіду в загальному колі. Учасниці відмічали, що позитивні аргументи було підбирати важче, але після того, як вдавалося це зробити, ставлення до ситуації змінювалося і ситуація вже не виглядала настільки критичною, як на перший погляд, з'являлось розуміння того, що її можна легко вирішити, «деколи, навіть, з посмішкою».

Отже, у програмі нашого тренінгу широко використовуються прийоми і методи енкаунтер-груп, Т-груп, груп РЕТ, елементи психодрами, нейролінгвістичного програмування і тілесно-орієнтованої психотерапії. Використання таких прийомів і методів пояснюється прагненням знайти найбільш ефективні засоби впливу відповідно до поставлених цілей. Кожен метод, прийом або техніка володіють власною специфічною цінністю незалежно від теоретичного контексту. На наш погляд, це дозволяє уникнути обмежень, пов'язаних з можливостями одного методу, одного підходу.

Метод енкаунтер-груп ми використовували у вправах: **«Назви ім'я»**, **«Постановка цілей»**, **«Компліменти»**, **«Міняємося місцями»** для встановлення відносин між учасницями, заснованих на відкритості і чесності, усвідомленні себе і свого фізичного "Я", відповідальності, уваги до почуттів. Головною їх метою було допомогти учасницям тренінгу досягти саморозкриття, концентрації уваги на почуттях, усвідомлення себе (вивчення своїх слабких і сильних сторін) і свого фізичного "Я", усвідомити

відповідальність і принцип "тут і зараз", який виражається в тому, що члени групи фокусують увагу на нагальних переживаннях і не апелюють до минулого досвіду. Основна задача психолога, тренера у вправах, за положеннями цього методу, уникати безпосереднього втручання в інтимні почуття клієнта та намагатися полегшити виявлення цих почуттів [31].

Метод Т-група, як і метод енкаунтер-груп, опирається на традиції гуманістичної психології К. Роджерса, але має на меті тренінг соціальних і життєвих умінь. Це форма психотерапії, орієнтована на відпрацьовування чутливості стосовно своїх мотивів і емоцій, мотивів інших людей, подій соціальної взаємодії, групової динаміки. У нашому тренінгу метод Т-груп був використаний у вправах *«Довірливе падіння або страховка»*, *«Переваги»*, *«Рекламний ролик»*, *«Дзеркало»*, *«Усвідомлення прийняття»*, *«Сильні сторони»*. Основним психотерапевтичним прийомом виступав груповий аналіз, що проводився учасниками (ретельний аналіз власної поведінки й поведінки інших учасниць групи та вільне обговорення їх). Головною їх метою було допомогти учасникам тренінгу отримати ряд життєвих навичок: рішення проблем, спілкування, наполегливості, упевненості в собі, емоційного самоконтролю, міжособистісних відносин, саморозуміння, критичності мислення, самопідтримки, концептуалізації досвіду і розвитку Я- Концепції. Засобами тренінгу виступали рольові ігри з елементами драматизації, що створювали умови для формування ефективних комунікативних навичок.

Вправи раціонально-емотивної терапії (РЕТ) (*«Усвідомлення прийняття»*, *«Дво- і трипозиційна дисоціація»*, *«Звинувачення»*, *«Дзеркальне відображення суджень партнера»*) допомагали розв'язувати питання, які пов'язані з усуненням ірраціональних суджень жінок. Ключовою для цих вправ була так звана АВС-теорія, відповідно до якої, певні негативні емоційні прояви (фрустрація, розчарування) або поведінки (С) пробуджується до життя не безпосередньо певною подією (А), а лише опосередковано, через систему інтерпретацій або вірувань (В). Метою

психокорекційної роботи було виявлення і усунення системи патогенетичних інтерпретацій, що призводять до порушення емоційних і поведінкових реакцій. А. Елліс підкреслював, що у людей немає прямих реакцій на більшість ситуацій, що емоційні реакції залежать від способу сприйняття подій. Таким чином, не події хвилюють, засмучують або дратують людей, але спосіб, за допомогою якого людина інтерпретує і осмислює їх. Завдяки вправам РЕТ учасниці, приймаючи участь у рольових іграх, вчилися взаємодії з іншими людьми, йшли на вербальний і невербальний ризик, вчилися на досвіді інших.

Вправи з елементами психодрами (*«Суперечка», «Звинувачення»*) у нашому тренінгу застосовувались як метод групової роботи, що представляє рольову гру, в ході якої використовується драматична імпровізація як спосіб вивчення внутрішнього світу учасниць групи і створюються умови для вираження почуттів, пов'язаних з найбільш важливими для жінок проблемами. Оскільки, психодрама заснована на ігровому принципі, в цих вправах жінці пропонувалась роль героя в грі, зміст якої зосереджений на певній проблемі. Таким чином, вона могла вільно виражати свої почуття в керованій психологом імпровізації, а інші «артистки» виконували ролі інших персонажів. Ролі задавалися і виконувалися в такий спосіб, щоб сприяти глибокому розумінню та вирішенню завдання вправи. Основною метою вправ з елементами психодрами було допомогти тим клієнтам, у яких є труднощі в вербалізації своїх почуттів і свого життєвого досвіду в цілому, оскільки у психодраматичній ситуації учасниця одночасно і головний герой своєї драми, і її творець, дослідник себе і свого життя.

Вправи напряму нейролінгвістичного програмування (НЛП) (*«Удвох», «Дзеркало», «Однослівний рефреймінг»*) будувалися на чотирьох основних позиціях сприйняття ситуації: з точки зору конкретної учасниці; з точки зору її співрозмовниці; з точки зору стороннього спостерігача; з точки зору всієї системи відносин в комплексі. Основними завданнями вправ з застосуванням

нейролінгвістичного програмування у нашому тренінгу було: допомогти учасникам побачити себе з проблемою і без неї; допомогти учасникам побачити іншого; допомогти перетворити переживання обох, використовуючи для цього модальність сприйняття; дати можливість запам'ятати такий стан і при необхідності навчити переключатися на нього. Також, завданням використаних нами вправ НЛП напряду було навчання навичкам цілеспрямованої уваги на голосі та міміці при різних емоційних станах, виділення невербальних і вербальних ознак значущої для співрозмовника інформації, а також розрізнення явних і прихованих емоцій опонента і вміння ними керувати.

Вправи напряду тілесно-орієнтованої психотерапії (*«Контраст», «Асоціація», «Драбинка»*) були спрямовані на практику впливу на психічний стан людини через її тіло. Механізми психологічного захисту та пов'язана з ними захисна поведінка сприяють формуванню "м'язового панцирю" (або "броні характеру"), що виражається в напрузі різних груп м'язів, зажатого дихання тощо. (В. Райх). Оскільки протистояти психологічним захисним механізмам можна шляхом модифікації тілесного стану та впливу на напружену область, нами були використані вправи для зменшення хронічної напруги в кожній групі м'язів, щоб визволити приховані емоції. Основною метою вправ тілесно-орієнтованого напряду було навчити учасниць тренінгу контролювати свій емоційний стан через осмислений контроль напруги чи розслаблення м'язів.

Ми вважали за необхідне включити в систему формування толерантності жінок як умови їх психологічної готовності до материнства навчально-інформаційний блок «Толерантність та її суть» для більш глибокого розуміння суті толерантності та її цінності в особистісному та суспільному житті жінок. Ці семінари продовжують череду регулярних зустрічей, що були розпочаті дискусійним та тренінговим блоками авторської системи. Ми пропонуємо курс саме семінарів-бесід, оскільки у самому

понятті толерантність вже закладено те, що вона має суб'єкт-суб'єктний характер, тобто важливо вислухати думку іншого, але так само важливо бути вислуханим. Такий спосіб викладення інформації призводить одночасно до сприйняття інформації, її усвідомлення, аналізу та синтезу власної позиції щодо проблематики занять курсу. Формат семінарів-бесід передбачає чергування інформаційних міні-лекцій з наступним обговоренням викладеного матеріалу. Тривалість кожного семінару-бесіди 2 години. Співвідношення між інформаційною частиною та бесідою складає 1:1, тобто 1 година лекція та 1 година обговорення. Для більш динамічного включення всіх учасників і обговорення конкретних питань, за потребою, семінар-бесіда може бути поділений на 2-3 інформативно-дискусійних блоки, що чергуються впродовж 2-годинного заняття.

Семінари-бесіди проводилися за наступними темами:

Тема 1. «Що таке толерантність? Цінність толерантності». На семінарі тренер пропонує різні погляди на поняття толерантність, види, типи, форми толерантності; етиологію поглядів на поняття толерантність. Далі відбувається обговорення поданої інформації, кожному учаснику пропонується вивести своє визначення поняття толерантність, принципів і правил його застосування в житті.

Тема 2. «Структура толерантності та фактори, які впливають на формування толерантності». Інформативна частина семінару складається з подання різних поглядів на структуру толерантності, опис факторів та способів їх впливу на формування толерантності особистості у різному віці. Дискусійна частина семінару присвячена обговоренню структури толерантності, факторів, що впливають на її формування. Результатом такого обговорення була найбільш вдалі, на думку групи, структура толерантності та пріоритетні фактори впливу на неї.

Тема 3. «Взаємозв'язок толерантності та материнської безумовної любові». На попередніх заняттях учасники курсу отримали певне уявлення про поняття толерантність, тому на цьому етапі є доречним плавний перехід

до порівняння понять толерантності та безумовної любові. Тренер подає основні характеристики поняття «безумовна любов», наводить приклади, порівнює ситуації оціночного та безоціночного ставлення до дитини. Під час бесіди учасникам пропонується обговорити саме поняття «безумовна любов», як вони його розуміють для себе, чи вбачають вони в толерантності і безумовній любові тотожні поняття чи різні, в чому тотожність, в чому відмінність.

Тема 4. «Материнська толерантність (безумовна любов): добро чи зло?» Семінарська частина заняття включає інформацію про основні правила взаємодії і виховання дитини від зачаття до 6 років, основні періоди під час дорослішання та способи збереження материнської толерантності. Дискусійна частина заняття відводиться на обговорення думок учасників групи про те, чи є материнська толерантність (безумовна любов): добром чи злом, де межа між толерантністю і вседозволеністю, а також на аналіз конкретних життєвих ситуацій учасників групи.

Тема 5. «Материнська толерантність = толерантна особистість дитини». Тренер подає інформацію про основні інструменти навчання і впливу на дитину: зразок, гра, навчання. Розповідає про ситуації та ігри, через які можна навчити дитину бути толерантною. Дискусійна частина присвячується обговоренню поданих ігр, пропозицією власних ідей. Результатом завершального семінару-бесіди має бути чітке уявлення про те, що материнська толерантність є запорукою повноцінного материнства, через власний зразок мати формує толерантну особистість дитини, тому, прийнявши рішення стати матір'ю, жінці необхідно сформувати або розвинути власну толерантність.

Для підведення підсумків усвідомлених змін, саморефлексії, групової рефлексії після завершення основних блоків авторської системи формування толерантності жінок як умови їх психологічної готовності до материнства (дискусійного, тренінгового, навчально-інформаційного) нами були проведені підсумкові бесіди-дискусії «Я толерантна?».

Оскільки кожна вікова група жінок мала свої специфічні характеристики за показниками складових толерантності, підсумкова бесіда-дискусія проводилася в кожній групі жінок окремо. Тривалість підсумкової зустрічі дискусії складала 4 години. Групи складались з 8-12 осіб жінок однієї вікової групи.

Підсумкова бесіда-дискусія «Я – толерантна?»

Підсумкова бесіда-дискусія проводилася з жінками кожної вікової групи окремо, оскільки, як зазначалось раніше, за підсумками констатувального експерименту спостерігалась виражена специфіка сформованості структурних складових толерантності, особливо ціннісно-мотиваційної та когнітивної, в залежності від віку жінок. Проведення підсумкової бесіди-дискусії в кожній віковій групі окремо допомагало отримати кращу поінформованість про результат формування і корекції цих структурних складових толерантності, а також сприяло підвищенню ефективності подальших етапів впровадження авторської системи: індивідуального консультування та посттренінгових зустрічей, зокрема. Кількість учасниць кожної такої бесіди-дискусії складала 8-12 осіб, а тривалість – 4 години.

Мета: з'ясувати зміни, що відбулися з показниками структурних складових толерантності (цінностями, базовими настановами, усвідомленням поняття толерантності, самоствавленням, емпатійним ставленням до інших, комунікативною толерантністю, вольовою саморегуляцією, самовизначенням) у жінок після впровадження авторської системи.

Методичний матеріал: опитувальники методик 1) "Ціннісні орієнтації" М. Рокича; 2) «Шкала базових переконань» Р. Янов-Бульман; 3) адаптованої анкети "Що таке толерантність?" А. М. Горянської; 4) теста-опитувальника для визначення самоствавлення В. В. Століна, С. Р. Пантелєєва; 5) «Емпатійні здібності» В. В. Бойка; 6) «Комунікативна толерантність» В. В. Бойко; 7) «Короткий індекс самоактуалізації» А. Джоунса, Р. Крендалла; 8) методики дослідження вольової саморегуляції А. В. Зверькова, Є. В. Ейдмана; 9)

«Рольовий опитувальник дітородіння» (РОД) М. М. Родштейн; 10) «Факти, що асоціюються з народженням дитини в сім'ї» В. В. Бойко у модифікації О. С. Каримової.

1. Модуль «Рефлексія та обговорення». Ведучий пропонує учасникам обдумати зміни, що відбулися впродовж експерименту з їх ставленням до наступних питань та висловити свою думку (перехід до наступного питання відбувається після того, як всі учасниці групи висловилися з приводу попереднього):

1) Як ви поводитися в ситуаціях, коли а) ваш співбесідник має принципово іншу думку чи поводиться агресивно, б) у конфліктних ситуаціях? Чому?

2) Як змінилося ваше самоставлення (самоповага, аутосимпатія, самоінтерес, самовпевненість)? Чому?

3) Як змінилося ваше ставлення до інших? Чому?

4) Як змінились ваші базові переконання щодо прихильності оточуючого світу, впевненість у власній вдачі і контрольованості світу, впевненість у цінності власного «Я»? Чому?

5) Які зміни відбулися в основних цінностях і мотивах, на які ви спираєтеся у своїй власній позиції та якими ви керуєтеся у прийнятті своїх рішень? Чому?

6) Які зміни відбулися щодо вашого ставлення до материнства? Чому?

Обговорення відбувається за питаннями у наступній послідовності: а) чи змінилася ваша позиція щодо цього питання впродовж роботи над толерантністю; б) як ви оцінюєте її (чи є вона позитивною, корисною, негативною чи нейтральною для вас у повсякденному житті); в) чи вважаєте ви важливим приділяти цьому питанню подальшу уваги (займатися самопошуком, смовдосконаленням у цьому напрямі). В якості уточнюючих запитань ведучий може конкретизувати основне питання тезами чи питаннями з опитувальників відповідних методик. Кожна з учасниць висловлює свою думку з короткими коментарями, ведучий фіксує

інформацію на папері або дошці (фліп-чарті). Важливі примітки ведучого за висловлюваннями учасниць мають бути доступними для всіх впродовж цього етапу роботи.

За бажанням учасників при достатньому резерві часу можна обговорити зразки ситуацій, які були в житті учасниць впродовж впровадження системи формування толерантності і які були ними відреаговані по-новому (толерантно), ніж могли б бути відреаговані при відсутності отриманих знань та навичок.

За результатами проведених етапів активного соціального навчання у бесідах-дискусіях жінки відзначили зміни у ставленні до власного життя, можливості особистісного зростання, підвищення здатності прийняття себе такими, якими вони є, прийняття інших, свідомі зміни в поведінкових реакціях у критичних і конфліктних ситуаціях, що, на нашу думку, слід розглядати, як успішний вплив та результативність у формуванні толерантності жінок.

За підсумками бесід-дискусій, слід виділити наступні моменти, що мали, як схожість незалежно від віку, так і були специфічними для кожної вікової групи жінок.

Жінки 16-21 років відмічали свідому зміну пріоритетів більшості термінальних цінностей, особливо пріоритетною стала цінність любові. Жінки 21-28 років говорили, що для них підвищився рівень важливості цінності щасливої сім'ї. Усвідомлене позитивне зростання пріоритетів жінки виокремлювалося жінками за наступними інструментальними цінностями: чуйність, терпимість, широта поглядів, самоконтроль, відповідальність, життєрадісність. За основними базовими переконаннями жінки свідомо відмічали, що основне переосмислення відбулося з настановами «віра у доброту людей» та «цінність власного «Я». Особливо слід звернути увагу, що в бесідах більшість жінок часто висловлювали думку, що «якщо подивитись, то побачиш, що світ сповнений добром (краще, добріше тощо)».

Певних вікових особливостей у зміні базових переконань на підставі бесід виявлено не було.

При обговоренні питання «Що таке толерантність?» пріоритети в характеристиках толерантної особистості змінились в бік: 1 місце – «співчуття»; 2 місце – «терпимість»; 3-4 – місце «повага»; 3-4 місце – «неконфліктність»; 5 – «вихованість». Найбільші зміни констатували жінки до 25 років, оскільки їх вихідні пріоритети значно відрізнялись до проведення формувального експерименту (1 місце – «вихованість», 2 місце – «повага»; 3 місце – «неконфліктність»; 4 місце – «прийняття»; 5 місце – «співчуття»); найменші – жінки старше 30 років, оскільки вихідні пріоритети були близькими до цільових. Але позитивним у всіх вікових групах було свідоме переміщення на перше місце поняття «співчуття» як основної якості толерантності, а на друге перемістилося поняття «терпимість» через зміну усвідомлення його як форми вимушеного вчинку, часто, всупереч своїм істинним бажанням. Такий результат свідчить, по-перше, про усвідомлення жінками самої суті толерантності і, по-друге, різниці між істинною та зовнішньою толерантністю.

При обговоренні питання «Наскільки актуальною та важливою, на Вашу думку, є проблема толерантності для сьогоденної сім'ї?» після проведення психокорекційної роботи жінки відмічали, що ця проблема є «дуже важливою» або «важливою», що свідчить про усвідомлення учасницями проблеми толерантності у сучасних українських сім'ях і розуміння того, що розвиток толерантності може сприяти формуванню більш міцних сімейних та батьківських стосунків.

Оцінка власної толерантності у більшості респондентів або залишилася на попередньому рівні, або, навіть, жінки її оцінили нижче. На думку більшості учасниць формувального експерименту, це свідчить не про оцінку самого рівня толерантності, а про вихідне розмите усвідомлення самого поняття толерантності і перехід до кращого усвідомлення самої суті толерантності.

При обговоренні потреби у підвищенні рівня власної компетентності з проблеми толерантності всі жінки відмітили свідоме зростання такої потреби. З одного боку, це свідчить про усвідомлення важливості розвитку толерантності як риси особистості в собі, з іншого, є дещо неочікуваним, оскільки за підсумками тренінгу, здавалося б, учасниці мали бути повністю задоволеними рівнем своєї толерантності. Але, на нашу думку, таку ситуацію слід вважати позитивною, оскільки толерантність не є остаточною точкою розвитку, яку можна досягти раз і назавжди, а її розвиток є формою самовдосконалення. Це особливо важливо, тому що говорить про готовність жінок всіх вікових груп до саморозвитку і самовдосконалення.

У посттренінговому обговоренні слід відмітити позитивні усвідомлені зміни серед жінок не залежно від вікової групи щодо настанов, що сприяють емпатії і усвідомлення важливості змін власної позиції; серед жінок 28 років і старше - щодо готовності до емпатійного сприйняття іншого, готовності стати на його місце задля кращого його розуміння і прийняття.

Особливо цікавими були бесіди з питань самоствавлення, самоприйняття, аутосимпатії. Як виявилось, більшість жінок вважає такі характеристики проявом егоїзму і намагається приділяти їм якнайменше уваги. Більшість жінок зізналась, що доволі відома всім фраза «Стався до інших як до самого себе» ними ніколи не була усвідомлена вірно. Тому, під час проведення експерименту, з одного боку, більшість жінок відмічали зміну свого розуміння поняття «самоставлення», з іншого, навчились «і продовжують вчитися» ставитись до себе «з любов'ю», «толерантно», «з повагою», «з симпатією», «емпатійно» тощо.

Серед змін, що фіксували жінки в своїх поведінкових моделях були «зростання толерантності в спілкуванні», «готовність до прийняття думки іншого» і «усвідомлення того, що своя зразковість у комунікаціях шкодить взаєминам», були наведені особисті приклади з посттренінгового періоду життя, які ілюстрували результативні кроки щодо прийняття поведінки, вчинків, особливостей характеру та «дратуючих недоліків» інших.

Обговоренню питання самоактуалізації було присвячено досить багато часу, оскільки, виявилось, що це питання є усвідомлено актуальним серед більшості жінок і ця актуальність після проведення експерименту зросла ще більше.

Позитивне зростання самосвідомості фіксували жінки всіх вікових груп. Особливо важливим було усвідомлення і зростання рівня значущості: того, що «не варто соромитись своїх емоцій» (тобто свідоме прийняття себе емоційного), віра, що «в цілому люди хороші і їм можна довіряти» (тобто прийняття світу), «не слід намагатись, щоб інші схвалювали, що я роблю», готовність «з повагою ставитись до своїх слабкостей», «люди, яких я не схвалюю теж хороші і мають право на свою позицію, тому я їх приймаю». Це свідчить про підвищення рівня самоприйняття, про пом'якшення ставлення до оточуючих, тобто про підвищення толерантності.

Віковий розподіл таких усвідомлених змін мав наступну специфіку: жінки до 21 року, переважно, відмічали зростання «прийняття себе зі своїми емоціями, недоліками і усвідомлення того, що вони самі вільні обирати, як діяти, а не намагатись чинити так, як від них того очікують»; жінки 21-25 років – окрім вищезазначених думок, говорили про те, що «схвалення інших не є важливим, важливо, як ти сама оцінюєш свій вчинок»; жінки 26-28 років – крім пріоритетності власного ставлення до дій відмічали «зростання віри в те, що світ і люди в ньому хороші»; жінки 29-35 років – відмічали, що усвідомлюють зміну своєї позиції щодо доброзичливості світу та оточуючих «світ загалом доброзичливий і готовий приймати іншу людину, навіть, якщо твоя думка чи позиція відрізняється».

Окремо було проведено обговорення питань щодо психологічної готовності досліджуваних жінок до материнства та того, якими настановами вони керуються, розглядаючи питання материнства.

Більшість жінок відзначали зміну своєї позиції за тезою «Я відчуваю/не відчуваю жалість до бездітних жінок». Жінки 21-35 років відзначили, що не відчувають жалість до бездітних жінок, що далі при обговоренні було

роз'яснено, що «це право будь-якої жінки на вибір мати чи не мати дитину». Юні жінки, до 21 року, не мали чіткої одностайності в оцінці цієї тези, але, також, висловлювали або нейтральну, або полярну позицію у бік згоди з відсутністю жалості до бездітних жінок. Такий результат за цією тезою, на нашу думку, є ознакою підвищення толерантності жінок. У обговоренні більшість жінок свідомо висловились на користь того, що «наявність дітей не є обов'язковою запорукою щастя всіх без винятку жінок», що свідчить про більш широке усвідомлення ролі жінки, аніж лише бути матір'ю, використання материнства задля власної користі (стати щасливою) та про зростання рівня самоактуалізації.

У всіх жінок відбулись позитивні зміни у материнських настановах. Практично, у всіх жінок у бесідах були відсутні тези, що відносяться до фактів, що передбачають негативні наслідки народження дитини. У настановах жінок щодо материнства привертає увагу те, що на 1-2 позицію вийшла: у жінок до 21 року - настанова «дитина надає сенс життю»; 21-25 років – «дитина - найвдячніший об'єкт інвестицій часу та зусиль»; 25-28 років – «дитина – це гордість батьків»; 28-35 років – «народження дитини – це радість материнства»; старше 35 років – «народження дитини – це можливість виростити добру та чуйну людину».

На нашу думку, це свідчить про те, що розроблена і впроваджена нами система формування толерантності жінок різного віку як умови їх психологічної готовності до материнства мала не лише істотний вплив на зміну цінностей та настанов жінки, усвідомлення суті толерантності, емоційного прийняття себе та інших, формування оптимального набору моделей толерантної поведінки, але й сприяла самовдосконаленню толерантності жінок і всіх похідних від неї психологічних утворень особистості, зокрема, психологічної готовності до материнства.

2. Модуль «Психологічні рекомендації для самовдосконалення толерантності». Психологічні рекомендації використовувалися нами у письмовому вигляді, як певні настанови досліджуваним для самостійної

роботи над собою в подальшому житті. Слід зазначити, що ці рекомендації можливо використовувати, як засіб попередження виникнення негативних проявів інтолерантності у всіх жінок незалежно від віку. Нижче представлений їх перелік:

1. Складіть власну декларацію (правила) толерантності як загальної усвідомленої потреби в цій особистісній рисі і її вдосконаленні, що включає ідеальні, на Вашу думку, показники за наступними блоками:

- мої цінності;
- мої переконання;
- моє усвідомлення своєї ролі у світі;
- моє самоставлення;
- моє ставлення до інших;
- мої вчинки;
- моє самовладання і витримка.

Та надалі слідуйте їй.

2. Свідомо використовуйте толерантні настанови, у формі аутотренінгу регулярно повторюйте фрази-стимули:

- «Я люблю та приймаю себе такою, як я є»;
- «Я приймаю оточуючих такими, як вони є»;
- «Світ - безпечний та доброзичливий».

3. Ведіть «Щоденник власної толерантності». Рекомендована форма щоденника має містити такі графи:

- дата;
- ситуація;
- моя реакція;
- моя оцінка моєї реакції;
- реакція оточуючих;
- які висновки з ситуації я роблю на майбутнє.

4. Перегляньте кінофільми на тему толерантності:

- «Зірочки на землі» (інд. «Taare Zameen Par»), Індія, 2007;

- «Три ідіота» (англ. «3 Idiots»), Індія, 2009;
- «Август Раш» (англ. «August Rush»), США, 2007;
- «Перед класом» (англ. «Front of the Class»), США, 2008;
- «Щоденник пам'яті» (англ. «The Notebook»), США, 2004;
- «Це прекрасне життя» (англ. «It's a Wonderful Life»), США, 1946;
- «Диво на 34й вулиці» (англ. «Miracle on 34th Street»), США, 1947;
- «А в душі я танцюю» (англ. «Inside I'm Dancing»), США, 2004;
- «1+1» (фр. Intouchables - «Недоторкані»), Франція, 2011.

5. Прочитайте книжки, сюжет яких близький до проблем толерантності:

- Глейцман М. Болтушка / Морріс Глейцман; [Пер. з англ. М. Бородицька]. - 2-е вид. - М.: О.Г.И., 2008. - 131 с.;
- Де Марі С. Останній ельф / Сільвана Де Марі; [Пер. з італ. Л. КРІППО]. - М.: Издательский Дом Мещерякова, 2011. - 367 с.;
- Лонгієр Б. Ворог мій: [повість] // Долі наших дітей: [зб.]: Пер. з англ. / [Упоряд. Н. Євдокимова]. - М.: Радуга, 1986. - С. 79-152.;
- Маршалл А. Я вмію стрибати через калюжі: [повість: пров. з англ.] / Алан Маршалл. - М.: Огі, 2003. - 372 с. ;
- Мурашова Е. В. Клас корекції: [повість] / Катерина Мурашова; [Послєсл. К. Молдавської]. - М.: Самокат, 2007. - 191 с.;
- Ми різні - але ми дружимо! : [Зб.]. - М.: Рудоміно, 2003. - 255 с.;
- Назаркін Н. Н. Смарагдова рибка: палатні розповіді / Микола Назаркін; мул. Н. Петрової; [Ред., Авт. предисл. і послєсл. М. Порядіна]. - М.: Самокат, 2007. - 109 с.;
- Попов Н. Навіщо? : [Книжка-картинка] / Микола Попов. - М.: РИПОЛ класик, 2010. - 40 с.;
- Ріель Й. Хлопчик, який хотів стати людиною / Йорн Ріель; переклад з данської Л. Горлінія; [Мул. П. Перевезенцева]. - М.: Самокат, 2011. - 197 с.;
- Роу Дж. Обійміть мене, будь ласка! / Джон Роу; [Переказ з англ. М. Бородицька]. - М.: Издательский Дом Мещерякова, 2009. - 28 с.;

- Сабитова Д. Де немає зими / Діна Сабитова. - М.: Самокат, 2011. - 176 с.;
- Саймак К. Д. Пересадочна станція: [роман, розповіді: пров. з англ.] / Кліффорд Саймак. - М.: Радуга, 1991. - 271 с.;
- Сергієнко К. До побачення, яр / Костянтин Сергієнко; [Худож. А. Костін]. - М.: О.Г.И., 2002. - 95 с.;
- Старк У. Чи вмієш ти свистіти, Йоханна? ; Сикстен / Ульф Старк; [Пер. зі швед. О. Мясотс; худож. Я. Хорева]. - М.: Самокат, 2005. - 123 с.;
- Сьюз Доктор. Слон Хортон чує когось / Доктор Сьюз; [Пер. з англ. Т. Макарової] // Макарова Т. Таємний маленький будинок / Тетяна Макарова. - М.: Дет. лит., 1980. - С. 153-160.;
- Тор А. Острів в морі: [повість] / Анніка Тор; [Пер. зі швед. М. Конобеево; мул. і обл. Е. Андреевої; предисл. Н. Мавлевич]. - М.: Самокат, 2006. - 284 с.;
- Трівізас Е. Останній чорний кіт / Євгеніос Трівізас; переклад з грецької Тетяни Артюховій; ілюстрації Стівена Уеста. - М.: Самокат, 2011. - 223 с.;
- Вілсон Ж. Розмальована мама / Жаклін Уїлсон; [Пер. з англ. Е. Клиновий]. - М.: РОСМЕН, 2003. - 381 с.;
- Хайтані К. Погляд кролика: [роман] / Кендзіро Хайтані; [Пер. з яп. Е. Байбіковой; мул. Т. Хасегава]. - М.: Самокат, 2010. - 319 с.;
- Янссон Т. Мумі-троль і всі інші: повісті-казки / Туве Янссон; [Пер. зі швед. В. Смирнова; Мал. автора]. - М.: РОСМЕН, 2003. - 496 с.

6. Регулярно виконуйте вправи на контрольовану напругу і розслаблення м'язів через концентрацію уваги на них. Для самостійного виконання ми рекомендуємо щоденно виконувати вправу «Контраст» (див. «Тренінг толерантності») протягом 10-15 хвилин.

3. Модуль «Підведення підсумків». Ведучий дякує всім за участь та просить кожную учасницю коротко підсумувати, що важливе вона здобула впродовж цього заняття.

4. Модуль «Запрошення на бесіди-чаювання». Ведучий інформує учасників заняття, що для підтримки позитивних змін та вдосконалення особистісних здобутків учасниць на шляху підвищення їх толерантності

будуть проводитися регулярні «Толерантні зустрічі». Оголошується дата, місце, регламент проведення першої зустрічі та її тема.

З метою закріплення позитивних змін досліджуваних нами було запроваджено проведення регулярних зустрічей учасників групи – посттренінгове спілкування у форматі тематичних чаювань «Толерантні зустрічі». періодичністю один раз на 1-1,5 місяця. Це було неформальне спілкування, чаювання і обговорення тематичних новин, книг, кінофільмів, основних подій, критичних ситуацій, які трапилися з учасниками групи впродовж періоду між зустрічами. Тривалість кожної зустрічі - 2-2,5 години.

Підтримуючий блок, посттренінгові зустрічі у форматі тематичних чаювань «Толерантні зустрічі», включає наступні теми:

1 зустріч. Обговорення книжки Е. Фромма «Мистецтво любові». Читання книги Е. Фромма «Мистецтво любові» після проходження курсу семінарів-бесід та тренінгу толерантності сприяла глибокій саморефлексії і усвідомленню поняття любов, толерантність. Обговорення цієї книги мало на меті закріпити знання і навички, отримані в процесі активної роботи над формуванням толерантності учасників групи.

2 зустріч. Перегляд і обговорення науково-популярного фільму «Безмовний крик». Ставлення до абортів часто вважають ознакою психологічної готовності чи неготовності жінки до материнства. З іншого боку, заперечення права жінки на аборт є проявом інтолерантної позиції стосовно до неї, але як же тоді бути з правом ще ненародженої дитини на життя; чи не є аборт проявом інтолерантності з боку матері по відношенню до ненародженої дитини, що в цьому випадку є толерантністю.

3 зустріч. Перегляд і обговорення художнього фільму «Зірочки на землі». Після досить складних філософських і емоційно навантажених зустрічей ми пропонуємо групі перегляд старого фільму, насиченого зразками толерантної і інтолерантної поведінки, великою кількістю побутових ситуацій з легким гумором і дотепністю. В процесі перегляду фільму пропонується робити паузи для обговорення конкретних ситуацій,

аналізу мотивів поведінки героїв. Наприкінці зустрічі кожній з учасниць пропонується висловитися з приводу того, який момент перегляду фільму був максимально повчальним і що вона зможе використати у повсякденному житті.

4 зустріч. «Зразки толерантності». Кожна учасниця має пригадати один випадок (як з власного життя, так і з життя оточуючих, сюжетів кінофільмів чи художньої літератури), який вона вважає зразком толерантності. Група, спираючись на досвід, отриманий під час тренінгово-корекційної роботи, розбирає і обговорює, чому саме цей випадок можна вважати толерантним.

5 зустріч. «Аутотолеранність, безумовна любов до себе = безумовна любов до дитини». Впродовж впровадження системи формування толерантності жінок як умови їх психологічної готовності до материнства, а також тривалого часу після його завершення кожна учасниця поступово змінюється, займається самотійною роботою, саморефлексією. На останньому занятті групи проводиться обговорення результатів самотійної роботи. Обговорюється, як змінилося самоставлення, самоінтерес, як на тлі цього змінилися відносини з оточуючими, дитиною, зокрема.

Тема кожної наступної зустрічі анонсується на поточній зустрічі і всім учасникам пропонується заздалегідь до неї підготуватися (прочитати книгу, переглянути фільм, обдумати свою позицію щодо питання наступної зустрічі тощо). Така попередня поінформованість сприяє тривалій і, відповідно, глибокій саморефлексії впродовж періоду між зустрічами, що спрямовує жінок на шлях усвідомлення важливих для формування їх толерантності аспектів і веде до значного підвищення ефективності авторської системи. Комфортне середовище та сформовані дружні стосунки між учасницями є потужною рушійною силою для продовження таких зустрічей і проведення їх на регулярній основі (з пропозицією про це висловилася більшість учасниць роботи), що вказує на ефективність обраного підходу, оскільки толерантність формується впродовж життя і її підтримка та вдосконалення є безперервним процесом.

Як вище вже зазначалося, наша авторська система формування толерантності жінок як передумови їх психологічної готовності до материнства реалізовувалася через дві основні форми роботи, зокрема, активне соціально-психологічне навчання та індивідуальне консультування.

Індивідуальне консультування впроваджувалося в практику впродовж проведення соціально-психологічного навчання та після нього з метою охоплення та глибокого відпрацювання психологічної проблематики толерантності жінок різного віку та усунення або зменшення негативних проявів інтолерантності.

Під час індивідуального консультування нами використовувався еkleктичний підхід. Еkleктичне психологічне консультування має універсальний характер, оскільки його інструменти та підходи запозичені з різних психологічних / психотерапевтичних шкіл (Р.Кочюнас). М.Голдфрід вважає, що загальні для всіх психотерапевтичних підходів принципи можуть бути виявлені в стратегіях або принципах динаміки всіх рівнів, починаючи від вищого рівня абстрагування (філософії кожної терапії) до найнижчого (конкретних технічних прийомів певної терапії), і ці стратегії функціонують як «клінічні евристики, які імпліцитно керують нашими зусиллями в ході терапії». Завданням систематичного еkleктичного консультування може бути перетворення імпліцитного в експліцитне. Ф.Торн, який присвятив всю свою діяльність розробці, опису та поширенню еkleктичного підходу до психотерапії та консультування, стверджував, що особистісне зростання повинно бути метою всіх людей і психологи мають розвивати навички та теорії, які сприяють психологічному здоров'ю клієнтів. Він запропонував широке розуміння психологічного здоров'я, яке «залежить від того, в якій мірі людина досягла успіху в актуалізації свого потенціалу, щоб навчитися справлятися з усіма стандартними життєвими ситуаціями, жити активно і творчо і добре виконувати велику кількість ролей». Функціональне еkleктичне консультування забезпечує теоретичний зв'язок між поведінковим, гуманістично-екзистенційним і психоаналітичним підходами

до терапії. А. Харт виділяє 7 аспектів, загальних для всіх представників функціонального еkleктицизму:

1. У центрі уваги клініциста знаходиться актуальний момент, причому особливе значення надається прогалинам у свідомості.
2. Почуття вважаються свідомими регуляторами поведінки; регуляція досягається шляхом висловлення почуттів, а не одного тільки інсайта щодо емоцій.
3. Я-концепція і пов'язані з нею Я-образи завжди ретельно вивчаються.
4. Довільні вибори, плани дії, філософські і моральні міркування включаються в сферу терапії.
5. Моделям зростання і здоров'я надається не менш важливе значення, ніж моделям психопатології.
6. Свідомі, підсвідомі і несвідомі процеси розглядаються, але саме в такому порядку.
7. Перевага віддається прагматичній установці на прийоми терапії та використання значного різноманіття методик і стратегій.

Нижче наведено приклад структури еkleктичної психологічної консультації (Е. Гілланд). Ця системна модель, що охоплює шість тісно пов'язаних між собою стадій, відображає універсальні риси психологічного консультування або психотерапії будь-якої орієнтації.

1. Встановлення контакту. Консультант встановлює контакт (рапорт) з клієнтом і досягає взаємної довіри:
  - необхідно уважно вислухати клієнта, який говорить про свої труднощі;
  - проявити максимальну щирість, зацікавленість;
  - проявити емпатію, турботу;
  - не вдаватися до оцінок і маніпулювання;
  - слід заохочувати клієнта до поглибленого розгляду проблем, які виникли у нього;
  - фіксувати почуття клієнта, зміст висловлювань, невербальну поведінку.

2. Двовимірне визначення проблем. Консультант прагне точно охарактеризувати проблеми клієнта, встановлюючи як емоційні, так і когнітивні її аспекти:

- необхідно уточнювати проблеми до тих пір, поки клієнт і консультант не досягнуть однакового розуміння;
- проблеми формулювати в конкретних і прозорих поняттях;
- точно виділяти ключові проблеми;
- якщо при визначенні проблем виникають труднощі, треба повернутися до стадії дослідження.

3. Ідентифікація альтернатив. Впродовж цієї стадії пояснюються і відкрито обговорюються можливі альтернативи рішення проблем, що вимагає:

- максимально використовувати відкриті питання (а не закриті, які передбачають відповідь "так" або "ні");
- спонукати клієнта до висловлення, генерації всіляких альтернатив;
- допомагати висувати додаткові альтернативи, які клієнт самотійно не може сформулювати, але не нав'язуючи своїх (консультанта) рішень;
- фіксувати альтернативи, піклуючись про те, щоб жодна з них не була забута (для цього їх можна записувати).

Таким чином, цей етап є свого роду "мозковим штурмом".

5. Планування. Відбувається критична оцінка обраних альтернатив рішення. Консультант допомагає клієнту розібратися, які альтернативи підходять і є реалістичними з точки зору попереднього досвіду і справжньої готовності змінитися. На цьому етапі необхідно:

- скласти реалістичний план вирішення проблем;
- спонукати клієнта до серйозного ставлення до планування, уникати грайливості;
- якщо певні проблеми не можуть бути повністю вирішені, допомогти клієнту змиритися з тим, що ці проблеми відносяться до тих, що не можуть бути розв'язані;

- критикувати альтернативи з різних точок зору (яка - призведе до найкращого результату, яка - вимагає витрати занадто великих ресурсів, яка - була б найбільш раціональною тощо);

- вирішити, якими засобами і способами клієнт перевірить реалістичність обраного рішення (рольові ігри, "репетиція" дій тощо).

6. Діяльність. Послідовна реалізація плану вирішення проблем. Консультант допомагає клієнту будувати діяльність з урахуванням обставин, часу, емоційних витрат, а також з розумінням можливості невдачі в досягненні цілей. На цьому етапі необхідно:

- допомогти клієнту засвоїти, що часткова невдача - ще не катастрофа і слід продовжувати реалізовувати план вирішення проблеми, пов'язуючи всі дії з кінцевою метою;

- зміцнити дух клієнта, допомогти усвідомити, що діяльність не носить вкрай складного характеру, що завдання цілком можливо вирішити;

- працювати з сумнівами;

- якщо клієнт втратив тонус, підбадьорити його, освіжити в уяві картину бажаного фіналу в розвитку подій.

7. Оцінка і зворотний зв'язок. Клієнт разом з консультантом оцінює рівень досягнення мети (ступінь вирішення проблеми) та узагальнює досягнуті результати. У разі потреби можливе уточнення плану рішення. На цьому етапі необхідно:

- простежити, чи не виникли нові проблеми в процесі вирішення старих;

- критично поставитися до результату;

- повернутися до попередніх стадій, якщо в цьому є необхідність.

У психологічному консультуванні у рамках еkleктичного підходу, як і в побудові системи формування толерантності жінок різного віку як умови їх психологічної готовності до материнства, взагалі, нами були використані такі психологічні напрямки, як: особистісно-орієнтована [60], поведінкова [4]; [52], когнітивна [4]; [52], раціонально-емотивна психотерапія [53], методи

тілесно-орієнтованої психотерапії [26]; [27] та нейрон-лінгвістичного програмування [5]; [6]; [46].

Слід зазначити, що на основі кластерного аналізу у розділі 2.4 нами були виокремлені та описані типи жінок за сформованістю їх толерантності та психологічної готовності до материнства, психологічні особливості яких враховувалися при впровадженні індивідуального консультування.

Так, наприклад, консультування представниць типу «егоцентрична матір» відбувалося в напрямку когнітивної терапії [4]; [52] та тілесно орієнтованої психотерапії [26]; [27]. Враховуючи центральну особистісну проблему представниць цього типу, а саме, низькі значення показників толерантності та психологічної готовності до материнства, які характеризуються егоїстичною, агресивною позицією по відношенню до інших, а материнство розглядають, з позиції власної користі, причиною чого, здебільшого є переживання сильних стресів в минулому, вище зазначені методи психотерапії надають можливість особистості виявити спогади про стресові події і пережити їх знову, наслідком чого стають усвідомлення причини свого стану і зниження емоційного напруження, зокрема агресивності, ворожості, відкритої чи прихованої інтолерантності.

З типом «егоїстична матір», що характеризується інфантилізмом і споживацькою позицією жінки, – ми використовували методи когнітивної [4], [52] та раціонально-емотивна терапії [53]. Головний акцент був зроблений на пошуку смислів в минулих неприємних подіях, зв'язок їх з сьогоденням і майбутнім, а також прийнятті відповідальності за своє теперішнє становище в житті, усвідомлення відповідальності як за себе, так і за особистість дитини. Для досягнення зазначених цілей консультант допомагав жінці вирішити такі завдання: 1) усвідомити вплив думок на емоції і поведінку; 2) навчитися виявляти негативні автоматичні думки і спостерігати за ними; 3) дослідити негативні автоматичні думки і аргументи, які їх підтримують і спростовують («за» і «проти»); 4) замінити помилкові настанови на більш раціональні; 5) виявити і змінити дезадаптивні

переконання, що формують сприятливий ґрунт для виникнення когнітивних помилок; 6) навчити жінку самодопомозі, використовуючи метод РЕТ.

Індивідуальне консультування типу «конформна матір» базувалося на методі особистісно-орієнтованої терапії К.Роджерса [60], зокрема було спрямоване на допомогу жінкам визначити самих себе, проводячи спостереження і оцінюючи свій досвід, оскільки реальність – це приватна справа жінки, і тільки сама жінка може її усвідомити; усвідомити, що «Я» – це рухливий процес, а не незмінна сутність (К. Роджерс вважав, що люди здатні рости і розвиватися, а позитивні зміни – частина природного і закономірного прогресу); зрозуміти, що наскільки ідеальне «я» відрізняється від актуального або реального «я», настільки ця відміна заважає розвитку особистості; усвідомити, що терміни «відповідність» і «невідповідність» відображають ступінь збігу між комунікацією, досвідом і його усвідомленням; зрозуміти, що як тільки жінка усвідомлює невідповідність між своєю «я» -концепцією і досвідом, вона починає природним чином прагнути її ліквідувати. За допомогою цього методу було проведено психологічну корекцію конформних настанов жінок, тренування вміння відстоювати свою точку зору, реалізовувати власні бажання на практиці, брати відповідальність за власні вчинки, що сприяло глибинному усвідомленню жінкою суті толерантності та толерантного ставлення до дитини, як основної передумови успішного материнства, а не лише прояву соціально бажаної моделі материнства.

В індивідуальному консультуванні представниць типу «толерантна нематір» застосовувався метод когнітивної терапії [4], [52] та особистісно-орієнтованої терапії К.Роджерса [60], оскільки для цих осіб важливими є питання їх майбутнього життя і соціального становища в суспільстві. Робота, в першу чергу, була спрямована на усвідомлення і зниження тривожності, як емоційного стану пов'язаного з материнством, а згодом на побудову концепції і планів на майбутнє щодо народження та виховання дитини.

Індивідуальне консультування представниць типу «проактивна матір» зводилося до розвитку такої важливої життєвої здатності, як спонтанність, оскільки контроль застосовувався ними неусвідомлено майже в усіх галузях їхнього життя, навіть там, де це не потрібно. Як наслідок, вони відчували постійну напругу і незадоволеність, потребу контролювати дії дитини, забезпечувати їй комфорт та безпеку, що, часто викликає невдоволення і агресію дитини. В усуненні цієї проблеми нам допомагали когнітивна та поведінкова терапія [4], [52], інструменти НЛП [5], [6], [46] та тілесно-орієнтованої терапії [26], [27].

Індивідуальна робота з типом «відкрита матір» складалася із усвідомлення свого напруженого ритму життя, відносин з дитиною, пошуку причин вибору такого стилю життя та сімейних моделей поведінки, а також можливого зниження його інтенсивності або врівноваженості між включенням в життя дитини та власним життям (інтересами, роботою, хобі). Тут ми використовували когнітивну терапію особистісно-орієнтовану терапію К.Роджерса [60] та тілесно-орієнтовану терапію [26], [27].

Представники типу «ідеальна матір» не потребували індивідуального консультування. Для них було достатнім проходження тренінгових занять, бесід-дискусій і зустрічей в межах підтримуючого блоку авторської системи.

3.2. Ефективність системи формування толерантності жінок різного віку як умови їх психологічної готовності до материнства

З метою визначення ефективності системи формування толерантності жінок різного віку як умови їх психологічної готовності до материнства нами були проведені перший та другий контрольний зрізи за діагностичними методиками, які використовувалися в розділі 2, в експериментальній групі, де впродовж 9 місяців впроваджувалася розроблена нами система, та контрольній групі, в якій жодних заходів не

проводилося. Результати експериментальної та контрольної груп було порівняно та проаналізовано. Зміст цього аналізу представлений нижче.

Слід зазначити, що порівняння результатів експериментальної та контрольної групи до та після впровадження системи формування толерантності жінок як умови їх психологічної готовності до материнства здійснювалося за допомогою рангового Т-критерія Уїлкоксона, критерія χ^2 , U-критерія Мана-Уїтні.

При аналізі кореляцій психологічної готовності до материнства та толерантності нами виявлено широке коло таких кореляцій, що охоплюють всі структурні складові толерантності, окрім когнітивної (див. розділ 2.3). Зокрема, це показники ціннісно-мотиваційної складової (цінності любові, пізнання, волі, прагнення суспільного визнання, розваг, базове переконання «впевненості у випадковості подій»); емоційної складової (очікування позитивного ставлення інших, раціональний канал емпатії, емоційний канал емпатії, високе само ставлення, самоповага, самозацікавленість, самовпевненість, самоприйняття, самозвинувачення); поведінкової складової (неприйняття індивідуальності інших, самоактуалізація, вольова саморегуляція). Аналіз порівняння корелюючих показників складових толерантності та психологічної готовності до материнства двох груп досліджуваних показав, що переважна більшість показників дослідження мала значущі зміни у експериментальній групі, натомість у контрольній групі більшість показників залишилася без змін (див. табл. 3.1).

Серед показників ціннісно-мотиваційної складової толерантності за результатами експерименту найбільш значущо зросла віра у прихильність навколишнього світу (показник базової настанови): у експериментальній групі показник зріс з 4,16 балів до 4,59 балів, у той час як у контрольній групі показник дещо знизився з 3,94 балів до 3,83 балів. Віра у прихильність навколишнього світу, на нашу думку, є базовою передумовою толерантності як прояву феномену безумовної любові [18].

Таблиця 3.1

Порівняння показників складових толерантності жінок контрольної та експериментальної груп до та після формувального експерименту (у балах)

N=322

Складові толерантності	Показники складової	ЕГ до	КГ до	ЕГ після	КГ після	ЕГ – КГ після	
						U	P
Ціннісно-мотиваційна	Прихильність навколишнього світу (показник базової настанови)	4,16	3,94	4,59	3,83	79024	<0,001
Когнітивна	Мотивація підвищення компетентності в толерантності	3,83	3,84	4,74	3,82	86799	<0,001
Емоційна	Загальний рівень емпатії	49,16	48,65	63,8	48,92	90389	<0,001
	Самоставлення	44,32	39,94	50,49	39,8	84944	<0,001
Поведінкова	Загальна комунікативна інтолерантність	44,33	44,77	36,4	44,7	13763,5	<0,001
	Самоактуалізація	39,54	38,95	46,15	38,51	89608	<0,001
	Загальна вольова саморегуляція	52,49	52,49	94,32	52,38	103347,5	<0,001

Мотивація підвищення компетентності в толерантності як показник когнітивної складової зріс після впровадження авторської системи з 3,83 до 4,74 балів у експериментальній і майже не змінився у контрольній групі (3,84 балів – до експерименту та 3,82 балів – після). Ми вважаємо такий результат

позитивним, оскільки саме через підвищення мотивації підвищення компетентності в толерантності відбувається її подальший розвиток, породжується усвідомлення її важливості і роботи над її вдосконаленням впродовж власного життя [18].

Основними показниками емоційної складової толерантності, що значущо зросли за підсумками формувального експерименту, є загальний рівень емпатії та самоставлення, відповідно з 49,16 до 63,8 балів та з 44,32 до 50,49 балів, у той час, як ці ж показники в контрольній групі продемонстрували зміну з 48,65 до 48,92 балів та з 39,94 до 39,8 балів, тобто в контрольній групі змін майже не відбулося і обидва показники так і залишились на низькому (нижче середнього) рівні [18].

Всі показники поведінкової складової значущо змінилися. Так, рівень комунікативної інтолерантності знизився з 44,33 до 36,4 балів у порівнянні з замірами у контрольній групі (44,77 балів та 44,70 балів); самоактуалізація зросла з 39,54 до 46,15 балів, при тому, що в контрольній групі вона склала 38,95 балів до експерименту та 38,51 після; загальна вольова саморегуляція зросла особливо помітно: з 52, 49 балів - до експерименту і 94,32 балів - після, в той час, як контрольна група показала 52,49 та 52,38 балів. Отже, за результатами формувального експерименту рівень розвитку поведінкової складової найбільше підвищився. З одного боку, це є позитивним і свідчить про якісно розроблену систему формування толерантності жінок як умови їх психологічної готовності до материнства, а з іншого, поведінкова складова залежить від сформованості трьох попередніх більш глибоких складових толерантності (ціннісно-мотиваційної, когнітивної, емоційної) і тісно корелює з ними, тому такі значущі зміни у формуванні поведінкової складової пояснюється і ефективністю роботи з іншими складовими толерантності [18].

Таким чином, якісний аналіз змін показників складових толерантності в експериментальній групі підтверджує ефективність впровадження системи

формування толерантності жінок різного віку як умови їх психологічної готовності до материнства.

Окремо слід звернути увагу на більш змістовний аналіз якісних та кількісних змін складових толерантності жінок. Так, результати аналізу динаміки ціннісних орієнтацій та базисних переконань жінок експериментальної групи до та після впровадження авторської системи свідчить про зміну в ієрархії їх ціннісних орієнтацій та базових. Найбільші зміни відбулися у термінальних цінностях. Значно, у порівнянні з іншими показниками, зросла важливість таких цінностей, як чуйність, терпимість, самоконтроль, але у той самий час, різко знизилась цінність непримиренності до недоліків інших. У термінальних цінностях перше місце за інтенсивністю змін посідає цінність щасливої сім'ї (з 11,92 балів до 14,82 балів), наступною за нею йде цінність любові (з 13,1 балів до 14,8 балів), що, ми вважаємо, є істотним для жінок, які планують материнство, оскільки щаслива повна сім'я є запорукою виховання щасливої дитини, зросла важливість цінності пізнання (з 8,12 до 9,83 балів), що свідчить про усвідомлення жінками важливості самовдосконалення (див. Додаток Н 15).

В результаті формувального експерименту змінилися базові настанови. Збільшилася впевненість в прихильності навколишнього світу (з 4,16 до 4,59 балів), його справедливості (з 3,21 до 3,6 балів), контрольованості (з 3,81 до 4,17 балів), зменшилася впевненість в випадковості подій (з 3,79 до 2,73 балів) та цінності власного Я (з 2,99 до 2,05 балів) (див. Додаток Н 15). Ці зміни ми вважаємо принциповими, оскільки ціннісно-мотиваційна складова є формуючою для структури толерантності.

Майже всі показники когнітивної складової в результаті формувального експерименту змінилися. Значущо зросла обізнаність щодо ідей толерантності (кількість прізвищ людей (з 1,54 до 4,65 осіб) та літературних джерел (з 1,02 до 3,31 джерел)), самооцінка актуальності теми толерантності для себе та сім'ї (з 3,71 до 4,3 балів та з 3,77 до 3,43 балів). Оцінка власної толерантності дещо знизилася (з 3,81 балів до 3,68 балів)

(див. Додаток Н 15). Відбулася зміна пріоритів якостей, що характеризують толерантність: пріоритетність терпимості та співчуття підвищилася (з 2,71 до 4,39 балів та з 3,69 до 4,49 балів), у той час, як пріоритетність неконфліктності, вихованості та поваги знизилася (з 2,69 до 1,47 балів, з 2,33 до 2,01 балів та з 3,59 до 2,64 балів) (див. Додаток Н 15). Отже, в результаті проведеного формувального експерименту, ми не лише змогли сформувати усвідомлення жінками суті толерантності, але й дати їй змістовне підґрунтя (зросла кількість усвідомлених зразків толерантності та джерел, на які можна спиратися у подальшому самовдосконаленні), змінити усвідомлення жінками особистісних якостей, зокрема, терпимості та співчуття, які характеризують толерантність.

Всі без винятку показники емоційної складової толерантності суттєво зросли, особливо сильно зріс показник настанов, які сприяють емпатії (з 47,84 до 61,67 балів) та загальний показник емпатії (з 49,16 до 63,8 балів). Значущо та сильно змінилися всі показники самоствавлення, вони зросли, в середньому, на 3-8 балів, особливе зростання відбулось за такими показниками, як очікуване ставлення інших (з 40,17 до 47,28 балів), самоприйняття (з 42,89 до 50,08 балів) та самопослідовність (з 50,49 до 58,17 балів) (див. Додаток Н 15).

Підвищення рівня самоствавлення було одним з важливих завдань формувального експерименту, оскільки цей показник був критично низьким у більшості жінок і свідчив про низький рівень ауто толерантності. Працюючи з жінками над підвищенням самооцінки ми проводили освітницьку роботу з проблем різниці між поняттями самоприйняття, самовпевненості, самоповаги та егоїзмом. Як виявилось в процесі експерименту, більшість жінок вважають самопожертву, відмову від власних інтересів, самозвинувачення цінною якістю і намагаються прагнути до неї, не звертаючи уваги на власні інтереси та потреби. Тому робота, яка була спрямована на зміну такого стереотипу, була важливою і сприяла збільшенню позитивних змін у показниках емоційної складової

толерантності, зокрема, самоставленні. Значний ріст показників емпатії ми вважаємо, з одного боку, результатом ефективно побудованого та проведеного експерименту, а з іншого – відповідною реакцією, якої ми досягли при роботі над більш глибинними складовими толерантності: ціннісно-мотиваційною та когнітивною.

Показники поведінкової складової толерантності також зазнали значущих змін: показник інтолерантності значно зменшився після експерименту (з 44,33 до 36,4 балів; показник самоактуалізації збільшився (з 39,54 до 46,15 балів); показник вольової саморегуляції та його складові збільшилися значущо та дуже суттєво (загальна вольова саморегуляція зросла з 52,49 до 94,32 балів, наполегливість з 53,18 до 94,82 балів, самоконтроль з 51,77 до 89,54 балів) (див. Додаток Н 15). Робота над вольовою саморегуляцією, як і над самоставленням, включала два етапи: зміна ставлення жінок до цього показника та показників, що його складають (наполегливість, самоконтроль), і його формування. Отримані результати свідчать про ефективність такого підходу. Позитивні зміни значення показника самоактуалізації, на нашу думку, є наслідком загального впливу проведеної роботи щодо формування толерантності жінок і, зважаючи на отримані результати за всіма показниками дослідження (особливо ціннісно-мотиваційної та когнітивної складових толерантності), можливо очікувати подальші позитивні зміни цього показника у жінок, які брали участь в експерименті, впродовж постекспериментального періоду та подальшого життя. В контрольній групі, де не проводилося ніяких спеціально організованих заходів, зміни за досліджуваними показниками були незначними (див. Додаток Н 16).

Проведений аналіз показників складових толерантності за результатами формувального експерименту свідчить, що розроблена та апробована нами система формування толерантності жінок як умови їх психологічної готовності до материнства має позитивний вплив на ті показники складових толерантності, які потребували корекції і сприяє

збереженню тих, які мали позитивні вихідні значення, що підтверджують зміни рівня інтегрального показника толерантності (див. табл. 3.2).

Як ми бачимо з таблиці 3.2, до впровадження авторської системи в експериментальній групі не було жодної жінки з високим чи середнім рівнем толерантності, а після нього - ситуація суттєво змінилася: частина жінок з високим та середнім рівнем толерантності склала 57 % та 38 %, крім того значно знизилася частина жінок з низьким та дуже низьким рівнем толерантності: з 19 % до 4 % та з 81 % до 1 %. В контрольній групі, де не проводилося ніяких спеціально організованих заходів, зміни були незначними: жінок з високим та середнім рівнем толерантності до та після експерименту не спостерігалось, частина жінок з низьким рівнем толерантності зросла з 5 % до 6 % та частина жінок з дуже низьким рівнем толерантності знизилась з 95 % до 94 %.

Таблиця 3.2

Рівні розвитку толерантності жінок експериментальної та контрольної груп до та після формувального експерименту (%)

N=322

Рівні толерантності	Експериментальна група						Контрольна група					
	До експерименту		Після експерименту		Різниця		До експерименту		Після експерименту		Різниця	
	А.к.	%	А.к.	%	А.к.	%	А.к.	%	А.к.	%	А.к.	%
Істинна толерантність	0	0	92	57	92	57	0	0	0	0	0	0
Квазітолерантність	0	0	61	38	61	38	0	0	0	0	0	0
Псевдотолерантність	31	19	6	4	25	15	8	5	10	6	2	1
Зовнішня толерантність	130	81	2	1	128	80	153	95	151	94	2	1

ЕГ – експериментальна група; КГ – контрольна група

Ці несуттєві зміни показників у контрольній групі можна визнати випадковими або зумовленими впливом соціальних чинників з огляду на результати використання Т-критерію Уїлкоксона [18].

В результаті підвищення рівня розвитку толерантності спостерігалось зростання психологічної готовності досліджуваних жінок до материнства. Зокрема, показник генофілії знизився майже на 1 бал (з 1,09 до 0,89 балів), що свідчить про стабілізацію емоційного налаштування на дитину, а показник репродуктивної активності дещо зріс, що характеризує зростання свідомої проактивної батьківської позиції. Аналогічні показники в контрольній групі майже не змінилися (1,08 бал – до експерименту і 1,05 бал – після) (див табл. 3.3).

Таблиця 3.3

Показники складових психологічної готовності до материнства жінок експериментальної та контрольної груп до та після проведення формувального експерименту (у балах)

		N=322					
Складові толерантності	Показники складової	ЕГ до	КГ до	ЕГ після	КГ після	ЕГ – КГ після	
						U	p
Психологічна готовність до материнства	Генофобія - генофілія	1,09	1,08	0,87	1,05	31362	<0,001
	Репродуктивна пасивність - активність	1,01	1,02	1,12	1,01	62704	<0,001

Як видно з таблиці 3.3, зниження показників «генофілія-генофобія», зважаючи на специфіку методики «Рольовий опитувальник дітородіння», ми вважаємо позитивними, оскільки вони свідчать про підвищення відповідальності жінок при прийнятті рішення про народження дитини. На користь цього свідчить зміна думки за рядом питань опитувальника

методики з абсолютно полярного (+2) до менш категоричного (+1; 0; -1) за такими твердженнями: «діти – це сенс життя» (1), «я готова поставити інтереси дитини вище власних» (8), «я відчуваю жалість до бездітних жінок» (18), «згідна відмовитися від задоволення особистих матеріальних потреб на користь дитини» (23), «жінка повинна мати дітей, щоб бути щасливою» (26), «життя жінки повноцінне лише з дітьми» (32).

Як ми бачимо, більшість тверджень мають завуальовану інтолерантну позицію, особливо твердження 18 та 26, тому ми вважаємо зниження значень за ними позитивними. Що стосується самої суті показника «генофілія», як було описано у розділі 2, то він, маючи вікову залежність, є найвищим у жінок до 18 років та характеризується захопленням дитиною як об'єктом, прикрасою життя, але без усвідомлення відповідальності материнства та важливості прийняття дитини як особистості. Поряд з цим, на зниження значень показника «генофілія» мають вплив такі показники складових толерантності, як базова настанова «віра у випадковість подій» ($r=-0,16$; $p<0,01$) і «раціональний канал емпатії» ($r=-0,21$; $p<0,001$). За підсумками проведеного експерименту показник віри у випадковість подій знизився з 3,79 до 2,73 балів, а раціонального каналу емпатії зріс з 49,92 до 55,21 Т-балів (див. Додаток Н 15). Таким чином, підвищення рівня ціннісно-мотиваційної і емоційної складових толерантності, до яких входять вищезазначені показники, позитивно вплинуло на показник «генофілія» психологічної готовності до материнства.

Репродуктивна активність є більш комплексним показником, що корелює з більшістю показників толерантності, і його зростання є ознакою підвищення психологічної готовності жінок до материнства та усвідомлення своєї проактивної позиції. Тому, відповідно, спостерігаючи позитивне зростання цього показника з 1,01 до 1,12 балів, можна зробити висновок, що впровадження системи формування толерантності жінок різного віку позитивно вплинуло і на їх психологічну готовність до материнства, тобто

сприяло формуванню балансу між усвідомленням радості та відповідальності материнства.

Таблиця 3.4

**Зміна репродуктивних настанов жінок експериментальної групи
впродовж формувального експерименту**

N=322

Значущо знизилися	P	Значущо зросли	P
Дитина – радість материнства.	<0,001	Дитина зміцнює сім'ю.	0,001
Народження дитини – ризик для здоров'я.	<0,001	Дитина – ласка, прив'язаність до бітків.	<0,001
Народження дитини – розлад, напруження у сім'ї.	<0,001	Діти – це хвилювання за їх долю, майбутнє.	<0,001
Народження дитини – залежність від бабусь і дідусів.	<0,001	Народження дитини – матеріальні труднощі.	0,03
Народження дитини – необхідність залишити роботу, колектив.	<0,001	Дитина – найвдячніший об'єкт інвестицій наших зусиль.	0,01
Народити дитину – значить прив'язати себе до дому.	<0,001	Народження дитини – можливість виростити добру чуйну сердечну людину.	<0,001
Дитина – проблема житла.	<0,001	Дитина – нащадок всього найкращого у мені.	<0,001
Діти віднімають кращу частину нашого життя.	<0,001	Дитина – найближча людина у горі й радості.	<0,001

Вивчення якісного показника психологічної готовності до материнства – репродуктивних настанов жінок – підтверджує такий висновок і свідчить про зростання позитивних репродуктивних настанов і зниження тих, що є ознакою відсутності психологічної готовності до материнства.

Зміни репродуктивних настанов жінок експериментальної групи наведено у таблиці 3.4.

Окремо слід звернути увагу на показники дослідження, які не змінилися за час проведення формувального експерименту. Це такі показники, як: цінності здоров'я, щастя інших, творчості, акуратності, освіченості, твердої волі, ефективності у справах. Також значущо не змінилися настанова щодо доброти людей та такі репродуктивні настанови, як “Дитина – радість в домі”, “Дитина надає сенс життю”, “Діти – гордість батьків”.

Як ми бачимо, це стосується цінностей та базових настанов жінок, у тому числі, репродуктивних настанов, тобто досить глибоких особистісних переконань, крім того, ці показники знаходилися на достатньо високому рівні розвитку до початку формувального експерименту (див. Додаток Н 15), тому відсутність змін за ними ми не вважаємо негативним результатом.

Таким чином, можна сказати, що формувальний експеримент мав позитивний вплив на ті показники, що потребували психокорекції, і сприяв збереженню тих, що мали позитивні вихідні значення.

З метою визначення ефективності системи формування толерантності жінок різного віку як умови їх психологічної готовності до материнства нами був проведений аналіз зміни типів жінок за сформованістю їх толерантності та психологічної готовності до материнства. Результати аналізу представлені у таблиці 3.5.

Порівняння результатів експериментальної та контрольної групи до та після впровадження авторської системи свідчить, що серед жінок експериментальної групи питома вага жінок типу «ідеальна матір» зросла з 7,9 % до 79,8 %, крім того частка жінок типів «конформна матір» та

проактивна матір, які були домінуючими і складали 22,7 % та 24,8 %, відповідно, склали 0%.

Таблиця 3.5

Типи жінок за сформованістю їх толерантності та психологічної готовності до материнства експериментальної та контрольної груп до та після формувального експерименту

N=322

Типи жінок	Експериментальна група						Контрольна група					
	До експерименту		Після експерименту		Різниця		До експерименту		Після експерименту		Різниця	
	А.к.	%	А.к.	%	А.к.	%	А.к.	%	А.к.	%	А.к.	%
Конформна матір	36	22,7	0	0,0	36	22,7	47	29,2	45	27,6	2	1,6
Егоцентрична матір	14	8,4	0	0,0	14	8,4	16	9,9	19	11,8	3	1,9
Проактивна матір	40	24,8	0	0,0	40	24,8	35	21,4	36	22,1	1	0,6
Толерантна нематір	9	5,3	32	19,6	23	14,3	9	5,3	9	5,9	1	0,6
Відкрита матір	26	15,8	1	0,6	25	15,2	12	7,8	11	7,1	1	0,6
Ідеальна матір	12	7,8	128	79,8	116	72,1	5	3,1	5	3,1	0	0,0
Егоїстична матір	25	15,2	0	0	25	15,2	37	23,3	36	22,4	1	0,9

ЕГ – експериментальна група; КГ – контрольна група

Тип жінок «еґоїстична матір», який до впровадження авторської системи складав 15,2 %, також повністю відсутній у експериментальній групі після експерименту.

Такий результат свідчить про високу ефективність розробленої і запровадженої системи формування толерантності жінок різного віку як умови їх психологічної готовності до материнства. Спостерігається зниження частки жінок типу «відкрита матір» з 15,8% до 0,6% та зростання частки жінок «толерантна не-матір» з 5,3% до 19,6%. Ми вважаємо такі зміни позитивними, оскільки зазначені типи жінок можуть вважатися проміжними або перехідними, від яких, при цілеспрямованій психокорекційній роботі, відбувається перехід до типу «ідеальна матір». В контрольній групі, де не проводилося ніяких спеціально організованих заходів, зміни практично не спостерігались.

Отже, узагальнюючи результати формувального експерименту, можна сказати, що більшість досліджуваних експериментальної групи почали характеризуватися високим та середнім рівнем розвитку толерантності, а значить, збільшенням позитивного впливу таких психологічних показників, як толерантні ціннісні орієнтації та позитиві базові настанови, усвідомлення суті толерантності та її цінності для особистісного життя жінки, емпатії та самоприйняття, комунікативної толерантності, самоактуалізації та вольової саморегуляції (відмінності у показниках яких до і після формувального впливу виявилися переважно статистично значущими).

Виходячи з вищесказаного, розроблену нами систему формування толерантності жінок різного віку як умови їх психологічної готовності до материнства, яка складається з двох основних форм роботи, зокрема, активного соціально-психологічного навчання, що складалося з дискусійного блоку «Перші кроки до толерантності», тренінгового блоку «Тренінг толерантності», навчально-інформаційного блоку «Толерантність та її суть», підсумкової зустрічі «Я толерантна?», посттренінгових зустрічей у форматі тематичних чаювань «Толерантні зустрічі», супроводжувального блоку «Психологічні рекомендації для самовдосконалення толерантності» та індивідуальної роботи з жінками (психологічне консультування), можна вважати ефективною, а припущення нашого дослідження про те, що

психологічна готовність жінок різного віку до майбутнього материнства обумовлюється достатнім рівнем розвитку складових толерантності, зокрема, ціннісно-мотиваційної, когнітивної, емоційної, поведінкової, формування яких можливе шляхом створення і впровадження системи формування толерантності жінок різного віку як умови їх психологічної готовності до материнства, доведеним.

Висновки до третього розділу

Переважає більшість жінок різного віку характеризуються низьким (18,97 %) та дуже низьким (81,03%) рівнями розвитку толерантності, що свідчить про гостру необхідність розробки та апробації системи формування толерантності жінок різного віку як умови їх психологічної готовності до материнства, яка складається з дискусійного блоку «Перші кроки до толерантності», тренінгового блоку «Формування толерантності», навчально-інформаційного блоку «Толерантність та її суть», підсумкової бесіди-дискусії «Я толерантна?», підтримуючого блоку у форматі тематичних чаювань «Толерантні зустрічі», супроводжувального блоку «Психологічні рекомендації для самовдосконалення толерантності» та індивідуального консультування відповідно до типів жінок за сформованістю толерантності та психологічної готовності жінок до материнства.

Дискусійний блок «Перші кроки до толерантності» загальною тривалістю 8 годин складається з 4 щотижневих бесід-дискусій. Бесіди-дискусії проводяться з жінками різних вікових груп окремо, оскільки кожна вікова група має особливу специфіку розвитку толерантності. Основною метою дискусійного блоку є поступова інтеграція жінок у проблему толерантності, несвідоме, через вивчення їх ставлення та усвідомлення складових толерантності, занурення в розуміння структури складових толерантності, зосередження саморефлексії на їх показниках.

Тренінговий блок «Формування толерантності» загальною тривалістю 20 годин складається з 5 щотижневих тренінгових занять, які проводяться у різновікових групах, оскільки більшість показників складових толерантності підлягають подальшій корекції у всіх жінок незалежно від віку і тренінгова група, в цьому випадку, виступає як зменшена модель соціуму. Основною метою тренінгу є підвищення рівня загальної толерантності учасників через навчання релаксаційним технікам, опанування навичками саморегуляції, засвоєння толерантних емоційних і поведінкових моделей взаємодії з собою та іншими.

Навчально-інформаційний блок «Толерантність та її суть» включає 4 щотижневі семінари-бесіди загальною тривалістю 8 годин по 2 години кожна. Така форма роботи сприяє більш глибокому розумінню суті толерантності та її цінності в особистісному й суспільному житті жінок, одночасному сприйманню інформації, її усвідомленню, аналізу та синтезу з отриманої інформації і власного досвіду своєї позиції щодо проблематики толерантності.

Підсумкова бесіда-дискусія «Я толерантна?» тривалістю 4 години проводиться одноразово у кожній віковій групі окремо задля підведення підсумків усвідомлених змін після завершення основних блоків формувального експерименту: дискусійного, тренінгового, навчально-інформаційного.

Підтримуючий блок у форматі тематичних чаювань «Толерантні зустрічі» загальною тривалістю 10 годин проходить 1 раз на 1-1,5 місяця, складається з 5 зустрічей по 2,5 години кожна та має на меті підтримку і закріплення позитивних змін психологічних рис учасниць системи формування толерантності.

Супроводжувальний блок містить «Психологічні рекомендації для самовдосконалення толерантності», які допомагають підтримати та простимулювати подальшу самостійну роботу жінок на шляху розвитку і вдосконалення власної толерантності як умови психологічної готовності до

материнства.

Психологічне консультування сприяло усвідомленню жінками їх психологічних проблем та пошуку їх вирішення за допомогою еклектичного підходу, який передбачає використання методів особистісно-орієнтованої, поведінкової, когнітивної, раціонально-емотивної, тілесно-орієнтованої психотерапії та нейрон-лінгвістичного програмування.

Результатом системи формування толерантності жінок різного віку як умови їх психологічної готовності до материнства було значне підвищення рівня розвитку толерантності, а значить, зменшення кількості досліджуваних з дуже низьким та низьким рівнями толерантності (після впровадження системи формування толерантності структура вибірки жінок включала: 57 % жінок з високим рівнем, 38 % - з середнім рівнем, 5 % – жінок з низьким та дуже низьким рівнем толерантності). В результаті підвищення рівня розвитку толерантності спостерігалось зростання психологічної готовності досліджуваних жінок до материнства. Зокрема, показник генофілії знизився майже на 1 бал (з 1,09 до 0,89 балів), що свідчить про стабілізацію емоційного налаштування на дитину, а показник репродуктивної активності підвищився, що вказує на зростання свідомої проактивної батьківської позиції, а значить, ефективність системи формування толерантності жінок різного віку як умови їх психологічної готовності до материнства. Позитивні зміни відбулись у структурі вибірки за типами сформованості толерантності та психологічної готовності жінок до материнства. Після впровадження авторської системи серед жінок експериментальної групи питома вага жінок типу «ідеальна матір» зросла з 7,9 % до 79,8 %, а частина жінок типів «конформна матір» та «проактивна матір», які були домінуючими і складали 22,7 % та 24,8 %, склали 0 %, що свідчить про високу ефективність розробленої і впровадженої системи формування толерантності жінок різного віку як умови їх психологічної готовності до материнства.

Список використаних джерел у розділі 3

1. Абульханова-Славская К. А. Типология активности личности в социальной психологии / К. А. Абульханова-Славская // Психология личности и образ жизни. – М. : Наука, 1987. – С. 10–14.
2. Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания / Борис Герасимович Ананьев. – С-Пб. : Питер, 2001. – 288 с. – (3). – (Мастера психологии).
3. Битянова Н. Р. Проблема саморазвития личности в психологии: аналитический обзор / Н. Р. Битянова. – М. : МПСИ: Флинта, 1998. – 48 с.
4. Бондаренко А. Ф. Психологическая помощь: теория и практика / А. Ф. Бондаренко. – К. : Освіта України, 2007. – 332 с.
5. Бэндлер Р. Рефрейминг: ориентация личности с помощью речевых стратегий / Р. Бэндлер, Д. Гриндер. – Воронеж: НПО «МОДЭК», 1995. – 256 с.
6. Бэндлер Р. Трансформейшн. Нейро-лингвистическое программирование и структура гипноза. / Р. Бэндлер, Д. Гриндер. – СПб: Петербург – XXI век, 1995. – 317 с.
7. Вассерман Л. И. Психологическая диагностика и новые информационные технологии / Л. И. Вассерман, В. А. Дюк, Б. В. Иовлев, К. Р. Червинская. – СПб: СЛП, 1997. – 208 с.
8. Володин Н. Н. Перинатальная психология и психиатрия / Н. Н. Володин. – М. : Академия, 2009. – Том 1. – 304 с.
9. Выготский Л.С. Собрание сочинений в 6-ти т. / Лев Семёнович Выготский. – М.: Педагогика, 1982. – Т. 3 Проблемы развития психики. – 369 с.
10. Горянська А. М. Психологічні особливості розвитку толерантності майбутніх вчителів : дис. канд. псих. наук : 19.00.07 / Горянська Анжела Михайлівна. – Київ, 2013. – 182 с.

11. Дилтс Р. Фокусы языка. Изменение убеждений с помощью НЛП [Електронний ресурс] / Роберт Дилтс // Wikireading.ru – Режим доступу до ресурсу: <https://psy.wikireading.ru/18471>.

12. Долинська Л. В. Особистісно-професійне зростання майбутнього вчителя методом керованого інтеріндивідуального навчання : зб. наук. пр. "Наукові записки" / Л. В. Долинська. – Ювілейний випуск. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2000. – С. 93–98.

13. Емельянов Ю. Н. Активное социально-психологическое обучение / Ю. Н. Емельянов. – Л. : Из-во Ленинградского ун-та, 1985. – 166 с.

14. Заброцький М. М. Особливості самоставлення педагогів-початківців / М. М. Заброцький // Актуальні проблеми психології. Екологічна психологія: Збірник наукових праць інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – Київ : Логос, 2008. – Т. 7. – Вип. 15. – С. 89–92.

15. Кавун Л. В. Толерантность в образовательном пространстве вуза : психологические механизмы её формирования / Л. В. Кавун // Мир науки, культуры, образования. – 2009. – № 5. – С. 267–271.

16. Канюка С. І. Змістові та процесуальні основи формування толерантності жінок як передумови їх психологічної готовності до майбутнього материнства / С. І. Канюка // Актуальні проблеми психології особистості та міжособистісних взаємин: Зб. Матеріалів IX Міжнар. наук. – практ. конф., Кам'янець – Подільський – Київ Жешів – Ченстохова – Брест – Ружомберок – Копитова - Мінськ, 23 квітня 2017 р. – Кам'янець-Подільський : «Медобори-2006», 2017. – С. 54 –62.

17. Канюка С. І. Система формування толерантності жінок як передумови їх психологічної готовності до материнства / С. І. Канюка // Гуманітарний вісник Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди. – Переяслав-Хмельницький : Вид-во

«Переяслав-Хмельницький ДПУ імені Григорія Сковороди», 2017. – Збірник наукових праць. Психологія – Вип. 38. – С. 57–68.

18. Канюка С.І. Ефективність система формування толерантності жінок як передумови їх психологічної готовності до материнства / С. І. Канюка // Проблеми сучасної психології. Збірник наукових праць Кам'янець – Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. – Кам'янець – Подільський: Вид-во «Аксіома», 2017. – Вип. 36. – С. 119–130.

19. Келли Д. Теория личности (теория личных конструктов) / Джордж Келли. – СПб.: Речь. – 2000 – 249 с.

20. Кожухарь Г. С. Модель усиленной мотивации: взаимодействие базовых механизмов межличностной толерантности / Г. С. Кожухарь // Вопросы психологии. – 2007. – № 2. – С. 15–29.

21. Кочюнас Р. Основы психологического консультирования [Електронний ресурс] / Римантас Кочюнас // Академический проект. – 1999. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.rulit.me/books/osnovy-psihologicheskogo-konsultirovaniya-read-287166-1.html>.

22. Купер М. Как понимать язык цвета / Мими Купер, Арлин Метьюз. – М. : Эксмо. – 2004. – 144 с

23. Лазарус Арнольд. Краткосрочная мультимодальная психотерапия / Арнольд Лазарус. – СПб. : Речь, 2001. – 256 с.

24. Леонова А.Б. Психодиагностика функциональных состояний человека / А.Б. Леонова. – М. : МГУ, 1984. – 200 с.

25. Лидерс А. Г. Психологический тренинг с подростками / Александр Григорьевич Лидерс. – М: Академия, 2001. – 256 с. – (Высшее образование).

26. Лоуэн А. Биоэнергетический анализ: теория и практика / Александр Лоуэн. – Москва : Институт Общегуманитарных Исследований, 2012. – 416 с.
27. Лоуэн А. Предательство тела / Александр Лоуэн. – Москва : Институт Общегуманитарных Исследований, 2012. – 240 с.
28. Маслоу А. Г. Мотивация и личность / Абрахам Гарольд Маслоу; [пер. с англ. А. М. Татлыбаевой]. – СПб. : Евразия, 1999. – 478 с.
29. Митина Л. М. Психология развития конкурентноспособной личности / Л. М. Митина. – 2-е изд., стер. – М. : Моск. психол.-социальный институт, 2003. – 400 с.
30. Мольц М. Я – это Я, или как стать счастливым / Максвелл Мольц; [пер. з англ. В.П. Зинченко, Е.Б. Моргунова]. – СПб. : Лениздат, 1992. – 192 с
31. Муляр В. І. Проблема становлення особистості в системі «індивід-суспільство» (філософсько-культурологічний аналіз) / В. І. Муляр. – Житомир : ЖДТУ, 2005. – 320 с.
32. Мясищев В.Н. Психология отношений / В.Н. Мясищев; под ред. А.А. Бодалёва; вступ. статья А.А. Бодалёва. – М. : Ин-т практической психологии, 1995. – 356 с.
33. Орлов Ю. М. Оздоровляющее (саногенное) мышление / Ю. М. Орлов ; сост. А. В. Ребенок. – 2-е изд., исправленное. – М. : Слайдинг, 2006. – 96 с. – (Управление поведением).
34. Осипова А.А. Общая психокоррекция. Учебное пособие. М.: – Сфера, 2002. 510 с. Интернет ресурс: http://pedlib.ru/Books/2/0171/2_0171-1.shtml

35. Особистісно-професійне зростання: психологічні тренінги: навчально-методичний посібник / За ред. проф. Л.В. Долинської, проф. О.В. Темрук. – К. : Каравела, 2017. – 560 с.
36. Падун М.А. Модификация методики исследования базисных убеждений личности Р. Янофф-Бульман / М.А. Падун, А.В. Котельникова // Психологический журнал / Ред. А.Л. Журавлев, Е.В. Журавлева. – 2008. – Том 29, №4 июль-август 2008. – с. 98–107.
37. Пашукова Т. И. Децентрация в условиях кооперативного и конкурентного взаимодействия : автореф. дис. докт. психол. наук : спец. 19.00.05 Социальная психология" / Т. И. Пашукова. – М., 1985. – 22 с.
38. Петровская Л. А. Теоретические и методологические проблемы социально-психологического тренинга / Л. А. Петровская. – М. : Из-во Моск. ун-та, 1982. – 162 с.
39. Пиаже Ж. Психология интеллекта / Жан Пиаже. – СПб. : Питер, 2003. – 192 с.
40. Пряжников Н. С. Методы активизации профессионального и личностного самоопределения / Н. С. Пряжников. – М. : Изд-во Московского психолого-социального института; Воронеж : Изд-во НПО «МОДЭК», 2003. – 400 с.
41. Психологические тесты: в 2-х т. / под ред. А. А. Карелина. М.: ВЛАДОС. – 2000. – Т. 2. – 248 с.
42. Ридлер Б. Общаемся с легкостью или как найти общий язык с любым человеком / Билл Ридлер. – СПб. : ИГ ВЕСЬ, 2014. – 272 с.
43. Розенберг М. Язык жизни. Ненасильственное общение / М. Розенберг. – М. : Изд-во "София", 2009. – 169 с.
44. Роменец В. А. Жизнь и смерть в научном и религиозном истолковании / В. А. Роменец. – К. : Здоров'я, 1989. – 191 с.

45. Рубинштейн С.Л. Проблемы общей психологии / С.Л. Рубинштейн. – М. : Педагогика, 1973. – 424 с.
46. Сатир В. Семейная терапия. Практическое руководство / В. Сатир, Р. Бэндлер, Д. Гриндер. – Москва : Институт Общегуманитарных Исследований, 2003. – 244 с.
47. Семенова Е. М. Тренинг эмоциональной устойчивости педагога / Елена Михайловна Семенова. – Москва : Института Психотерапии, 2002. – 224 с.
48. Терлецька Л. Г. Психічне здоров'я особистості. Технологія самоаналізу / Л. Г. Терлецька. – К. : ВПЦ "Київський університет", 2003. –150 с.
49. Хрящева Н. Ю. Психогимнастика в тренинге / Н. Ю. Хрящева. – СПб. : Речь, 2001. – 250 с.
50. Цзен Н. В. Психотренинг: игры и упражнения / Н. В. Цзен, Ю. В. Пахомов. – М: Независимая фирма «Класс», 1999. – 272 с. – (2 доповнене). – (Библиотека психологии и психотерапии; вип. 67).
51. Шевцова И. В. Тренинг тренеров: 9 дней личностного роста / И.В. Шевцова. – СПб. : Речь, 2008. – 128 с.
52. Эволюция психотерапии: сб. ст. Т.2. Осень патриархов: психоаналитически ориентированная и когнитивно-бихевиоральная терапия / Под ред. Дж. К. Зейга ; перевод с англ. – М.: Независимая фирма «Класс», 1998. – 416 с.– (Библиотека психологии и психотерапии).
53. Эллис А. Гуманистическая психотерапия: Рационально-эмоциональный подход / Альберт Эллис. – Москва : ЭКСМО-Пресс, 2002. – 272 с. – (Ступени психотерапии).
54. Яценко Т. С. Психологічна сутність захисних механізмів локалізації та генералізації у контексті глибинної психокорекції. Психологія.

36. наук. праць / Т. С. Яценко, Б. Б. Іваненко, В. Л. Солодухов. – К. : КПУ ім. Драгоманова. – 2003. – Вип. 21. – С. 15-23.

55. Adler A. Social interest: A challenge to mankind / A. Adler. – N. Y. : Capricorn Books, 1964. – 313 p.

56. Breakwell G.M. Integrating paradigms, methodological implications : Empirical approaches to social representations / G.M. Breakwell ; eds. G.M. Breakwell, D.V. Canter. – Oxford : Clarendon Press, 1993. – P. 180 – 201.

57. Miller D.R. The study of conflict / D.R. Miller, G.E. Swanson // Symposium on motivation. – Nebraska, 1956, vol. 4. – P. 137 – 179.

58. Perls F. Gestalt therapy. Excitement and Growth in the Human Personality / F. Perls, R. Hefferline, P. Goodman. – N. Y., 1951. – 314 p.

59. Rogers K. R. A way of being / K. R. Rogers. – Bost. : Handhton Mifflin Co, 1980. – 395 p.

60. Rogers K. R. Client-centered therapy: Its current practice, implications and theory / K. R. Rogers. – L. : Constable, 1991. – 560 p.

61. Rosenberg M. Depersonalisation : the loss of personal identity / M. Rosenberg ; ed. by T. Honess, R. Yardley // Self and identity : perspectives across the life-span. – London, New York, 1987. – P. 193 – 205.

62. Shostrom E. L. Man, the manipulator / Everett L. Shostrom. – U.S. : Abingdon Press, 1967. – 256 p.

63. Skinner B. F. Beyond freedom and dignity / B. F. Skinner. – Harm : Penguin Books, 1977. – 218 p.

ВИСНОВКИ

В роботі представлене теоретичне узагальнення та емпіричне вивчення проблеми формування толерантності жінок різного віку як умови їх психологічної готовності до материнства, яке полягало у дослідженні структурних складових толерантності, вивченні їх впливу як психологічних показників на формування у жінок різного віку психологічної готовності до материнства, виокремленні типів жінок за сформованістю цих двох показників, розробці та апробації системи формування толерантності як передумови психологічної готовності жінок до материнства.

1. Психологічна готовність жінок до материнства - це сукупність базових біологічних інстинктів і особистісних новоутворень жінки, які формуються, змінюються впродовж всього життя під впливом соціокультурних і ціннісних факторів і характеризуються стійкістю до зовнішніх подразників, пов'язаних із народженням дитини. Особливості розвитку психологічної готовності жінок до материнства обумовлюється операційними, мотиваційними, соціально-психологічними та психофізіологічними факторами. Толерантність як необхідна моральна якість особистості для материнства є недостатньо вивченою. Ми розглядаємо толерантність як здатність особистості адекватно сприймати й оцінювати ситуацію, вміння проявляти при цьому терпимість, такт, готовність враховувати мотиви, цілі та інтереси інших, прагнення до співробітництва та діалогу в поєднанні з відповідальністю за їх реалізацію. Цей феномен має глибинно-ієрархічну структуру та визначається поєднанням ціннісно-мотиваційної, когнітивної, емоційної та поведінкової складових, які охоплюють сукупність ціннісних орієнтацій та базових настанов особистості; сприйняття, усвідомлення, розуміння й прийняття особистістю багатовимірності як життєвої реальності взагалі, так і варіативності її сприйняття, розуміння й оцінювання її різними людьми; комплекс показників самоставлення та емпатії; показники комунікативної толерантності, вольову

саморегуляцію та самоактуалізацію. Теоретичний аналіз структури толерантності і психологічної готовності до материнства свідчить про те, що толерантність може виступати важливою умовою формування психологічної готовності до материнства. Структура психологічної готовності жінок до майбутнього материнства є багаторівневим утворенням, а толерантність є більш глибинною психологічною характеристикою за ціннісно-мотиваційною, когнітивною, емоційною, поведінковою складовими, з яких випливають відповідні показники складових психологічної готовності до материнства. При цьому психологічна готовність до материнства є більш широким поняттям, оскільки, окрім показників, що є похідними від показників складових толерантності, включає психофізіологічну та інформаційно-пізнавальну складові. На формування обох феноменів впливають цінності суспільства, модель відносин у батьківській сім'ї, Я-концепція жінки.

2. Толерантність жінок має чотири рівні розвитку: високий, середній, низький та дуже низький, які виокремлюються за критерієм сформованості структурних складових толерантності. Толерантність як психологічна риса особистості може вважатись сформованою, за умови достатнього розвитку її складових, оскільки це глибинне особистісне утворення, яке формується шляхом нашарування кожної наступної складової на попередню. При цьому, ціннісно-мотиваційна складова є ґрунтовною і системоутворюючою. Високий рівень толерантності (істинна толерантність) передбачає сформованість всіх чотирьох складових толерантності (ціннісно-мотиваційної, когнітивної, емоційної, поведінкової); середній (квазітолерантність) – сформованість когнітивної, емоційної та поведінкової складових; низький (псевдотолерантність) – сформованість емоційної і поведінкової складових; дуже низький (зовнішня толерантність) – сформованість лише поведінкової складової. Більшість досліджуваних жінок характеризуються низьким (псевдотолерантність) та дуже низьким (зовнішня толерантність) рівнями розвитку толерантності.

3. Рівень розвитку толерантності та психологічної готовності до материнства значущо залежить від віку жінки. Більшість показників складових толерантності (термінальні цінності, емоційний канал емпатії, загальне самоствердження, загальна воляова саморегуляція, наполегливість, самоконтроль) є найвищими у віці до 18 років, а у наступній віковій групі – 19-25 років – демонструють зниження та продовжують знижуватися у вікових групах жінок 26-35 та 36-46 років. Показники когнітивної складової: освіченість щодо знання людей, які розвивали ідеї толерантності, та літературних джерел, які демонструють зразки толерантності, показують зростання зі збільшенням віку жінки. Щодо показників психологічної готовності до материнства, то генофілія має максимальне значення у віці до 18 років, а після 18 років - значущо знижується. Репродуктивна активність, навпаки, поступово збільшується й стає максимальною в 26-35 років. Основним сензитивним періодом для формування толерантності та психологічної готовності жінок до материнства визначено вік 16-25 років.

4. За сформованістю толерантності та психологічної готовності до материнства виокремлюються такі типи жінок: ідеальна матір, конформна матір, проактивна матір, толерантна не-матір, відкрита матір, егоїстична матір, егоцентрична матір. Тільки представники типу «ідеальна матір» мають сформовану на високому рівні толерантність та психологічну готовність до материнства. Решта досліджуваних характеризуються низьким та середнім рівнями розвитку одного або відразу обох показників. Ця типологізація має вікову специфіку. Для вікових груп до 18 років та 36-46 років характерними є типи «відкрита» та «проактивна матір», для жінок віком 19-25 років – типи «егоїстична», «конформна» та «проактивна матір», для жінок віком 26-35 років – тип «проактивна матір».

5. Теоретичним обґрунтуванням формувального експерименту з розвитку та корекції толерантності жінок як умови їх психологічної готовності до материнства став еkleктичний підхід (зокрема, методи особистісно-орієнтованої, поведінкової, когнітивної, раціонально-емотивної,

тілесно-орієнтованої психотерапії та нейрон-лінгвістичного програмування); результати психологічних досліджень про можливість розвитку особистісних утворень, які є показниками складових толерантності та впливають на формування психологічної готовності до материнства; положення зарубіжних і вітчизняних науковців про активні соціально-психологічні методи навчання в психокорекції.

6. Підвищення рівня розвитку толерантності жінок як умови їх психологічної готовності до материнства відбувається за допомогою реалізації системи формування толерантності жінок різного віку як умови їх психологічної готовності до материнства шляхом корекції та розвитку психологічних показників складових їх толерантності засобами активного соціально-психологічного навчання та індивідуальної роботи. Результатом апробації системи формування толерантності жінок як умови їх психологічної готовності до материнства стало значне підвищення рівня розвитку толерантності, а також зростання рівня розвитку психологічної готовності досліджуваних жінок до материнства. Позитивні зміни відбулись у структурі вибірки за типами сформованості толерантності та психологічної готовності жінок до материнства (зокрема, кількість жінок типу «ідеальна матір» значно зросла).

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів проблеми формування толерантності як умови психологічної готовності жінок різного віку до материнства. Подальшого вивчення потребують дослідження впливу інших демографічних факторів (соціальний статус, кількість дітей) на рівень розвитку толерантності жінок та їх психологічної готовності до материнства, впливу типу жінок на сформованість їх толерантності та психологічної готовності до материнства на розвиток особистості дитини, взаємозв'язку між толерантністю жінок та її самореалізацією у житті.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

Таблиця А.1

**Комплекс діагностичних методик вивчення показників дослідження:
толерантності та психологічної готовності до материнства**

Складові показників дослідження	Особистісні показники складових	Діагностичні методики
ТОЛЕРАНТНІСТЬ		
Ціннісно-мотиваційна складова	Термінальні та інструментальні цінності	1. "Ціннісні орієнтації" М. Рокича
	Цінність власного Я жінки та її ставлення до світу	2. «Шкала базових переконань» Р. Янов-Бульман
Когнітивна складова	Усвідомлення суті толерантності та її цінності як особистісної риси	1. Адаптована анкета "Що таке толерантність?" А. М. Горянської
Емоційна складова	Самостварення, самоповага, аутосимпатія, самоінтерес, очікування ставлення іншої людини; настанови на внутрішні дії на адресу власного "Я": самовпевненість, самоприйняття, самопослідовність, самозвинувачення, самоінтерес, саморозуміння	1. Тест-опитувальник для визначення самостварення В. В. Століна, С. Р. Пантелєєва
	Емпатійні здібності, інтуїтивний, емоційний, раціональний канал	2. «Емпатійні здібності» В. В. Бойка

	емпатії, настанови, що сприяють емпатії	
Поведінкова складова	Неприйняття індивідуальності іншої людини, використання себе в якості еталону при оцінці інших, категоричність або консерватизм в оцінках інших людей, невміння згладжувати неприємні почуття при зіткненні з некоммунікбельними якостями партнерів, прагнення переробити чи підігнати партнера під себе, зробити його "зручним"; невміння прощати іншим помилки, незручність, ненавмисно заподіяні неприємності, нетерпимість дискомфорту, що створюється іншими, невміння пристосовуватися до характеру, звичок і бажань інших	1.«Комунікативна толерантність» В. В. Бойка
	Самоактуалізація	2.«Короткий індекс самоактуалізації» А. Джоунса, Р. Крендалла
	Вольова саморегуляція	3.Методика дослідження вольової саморегуляції А. В. Зверькова, Є. В. Ейдмана
ПСИХОЛОГІЧНА ГОТОВНІСТЬ ДО МАТЕРИНСТВА		

Психологічна готовність до материнства	Генофілія – генофобія; репродуктивна активність – репродуктивна пасивність	1.«Рольовий опитувальник дітородіння» (РОД) М. М. Родштейн
Репродуктивні настанови	Причинно-мотиваційний комплекс щодо народження дитини	1.Методика дослідження репродуктивної установки «Факти, що асоціюються з народженням дитини в сім'ї» В. В. Бойко у модифікації О. С. Каримової

ДОДАТОК Б

Методика "Ціннісні орієнтації" М. Рокича

Інструкція. Вам пропонується 2 списки з 18 тверджень з позначенням цінностей. Ваша задача – поставити біля кожного твердження місце від 1 до 18 (від найбільш важливого до найменш) в порядку значущості для Вас як принципів, якими Ви керуєтеся у Вашому житті.

Список А (термінальні цінності):

- активне діяльне життя (повнота й емоційна насиченість життя);
- життєва мудрість (зрілість суджень і здоровий глузд, що досягаються життєвим досвідом);
- здоров'я (фізичне і психічне);
- цікава робота;
- краса природи і мистецтва (переживання прекрасного в природі й у мистецтві);
- любов (духовна і фізична близькість з коханою людиною);
- матеріально забезпечене життя (відсутність матеріальних утруднень);
- наявність гарних і вірних друзів;
- суспільне визнання (повага навколишніх, колективу, товаришів по роботі);
- пізнання (можливість розширення свого утворення, кругозору, загальної культури, інтелектуальний розвиток);
- продуктивне життя (максимально повне використання своїх можливостей, сил і здібностей);
- розвиток (робота над собою, постійне фізичне і духовне удосконалювання);
- розваги (приємний, необтяжливий плин часу, відсутність обов'язків);
- воля (самостійність, незалежність у судженнях і вчинках);
- щасливе сімейне життя;
- щастя інших (добробут, розвиток і удосконалювання інших людей, усього народу, людства в цілому);
- творчість (можливість творчої діяльності);

Продовження Додатку Б

- впевненість у собі (внутрішня гармонія, воля від внутрішніх протиріч, сумнівів).

Список Б (інструментальні цінності):

- акуратність (охайність), уміння тримати в порядку речі, порядок у справах;
- вихованість (гарні манери);
- високі запити (високі вимоги до життя і високі домагання);
- життєрадісність (почуття гумору);
- ретельність (дисциплінованість);
- незалежність (здатність діяти самостійно, рішуче);
- непримиренність до недоліків у собі й інших;
- освіченість (широта знань, висока загальна культура);
- відповідальність (почуття обов'язку, уміння дотримувати слова);
- раціоналізм (вміння реалістично і логічно мислити, приймати обмірковані, раціональні рішення);
- самоконтроль (стриманість, самодисципліна);
- сміливість у відстоюванні своєї думки, своїх поглядів;
- тверда воля (уміння настояти на своєму, не відступати перед труднощами);
- терпимість (до поглядів і думок інших, уміння прощати іншим їхні помилки й омани);
- широта поглядів (уміння зрозуміти чужу точку зору, поважати інші смаки, звичаї, звички);
- чесність (правдивість, щирість);
- ефективність у справах (працьовитість, продуктивність у роботі);
- чуйність (дбайливість).

Аналізуючи ієрархію цінностей, варто звернути увагу на їхнє групування досліджуваним у змістовні блоки за різними підставами. Так, наприклад, виділяються «конкретні» і «абстрактні» цінності, цінності

Продовження Додатку Б

професійної самореалізації й особистого життя тощо. Інструментальні цінності можуть групуватися в етичні цінності, цінності спілкування, цінності справи; індивідуалістичні і конформістські цінності, альтруїстичні цінності; цінності самоствердження і цінності прийняття інших тощо.

ДОДАТОК В

Методика «Шкала базових переконань» Р. Янов-Бульмана

На думку американського психолога Ронні Янов-Бульмана, базовим переконанням нормальної людини є здорове почуття безпеки. Відповідно до цього, ядро нашого суб'єктивного світу утворюють три показники базових переконань:

1. Віра в те, що в світі більше добра, ніж зла. У цю категорію входить ставлення до навколишнього світу взагалі і ставлення до людей.

2. Переконання, що світ сповнений сенсу. Зазвичай люди схильні вірити, що події відбуваються не випадково, а контролюються і підкоряються законам справедливості;

3. Переконання в цінності власного «Я». Тут основне значення мають три аспекти: «Я хороша людина» (самоцінність), «Я правильно себе веду» (контроль) і оцінка власної успішності.

Ці показники обчислюються за результатами, отриманими шляхом анкетування, що виявляє вісім категорій переконань, а саме, переконаність у: 1) прихильності навколишнього світу, 2) доброті людей, 3) справедливості світу, 4) контрольованості світу, 5) випадковості як принципі розподілу подій, 6) цінності власного "Я", 7) силі самоконтролю (контролю над подіями, що відбуваються), 8) власній вдачі або везінні.

Інструкція. Оцініть ступінь згоди з запропонованими твердженнями від «повністю згоден» до «абсолютно не згоден» (1 бал – абсолютно не згоден, 2 бала – не згоден, 3 бала – швидше не згоден, 4 бала – швидше згоден, 5 балів – згоден, 6 балів – повністю згоден).

№	Твердження	Абсолютно не згоден	Не згоден	Швидше не згоден	Швидше згоден	Згоден	Повністю згоден

1.	Невдача з меншою ймовірністю сягає гідних, хороших людей.						
2.	Люди за своєю природою злі.						
3.	Кого в цьому житті спіткає нещастя - справа випадку.						
4.	Люди по своїй суті добрі.						
5.	У світі набагато частіше відбувається щось хороше, ніж погане.						
6.	Багато в чому в нашому житті визначається випадком.						
7.	Як правило, люди мають те, на що заслуговують.						
8.	Я часто думаю, що в мені немає нічого хорошого.						
9.	У світі більше добра, ніж зла.						
10.	Я цілком щаслива людина.						
11.	Нещастя трапляються з людьми через помилки, які вони скоїли.						
12.	В глибині душі людей не дуже хвилює, що відбувається з іншими.						
13.	Зазвичай я роблю таким чином, щоб збільшити ймовірність успішного для мене результату справи.						
14.	Якщо людина хороша, до неї прийдуть щастя і вдача.						
15.	Життя занадто сповнене невизначеності – багато що залежить від випадку.						
16.	Якщо задуматися, то мені дуже часто						

	щастить.						
17.	Я майже завжди прикладаю зусилля, щоб запобігти нещастям, які можуть трапитися зі мною.						
18.	Я про себе невисокої думки.						
19.	У більшості випадків хороші люди отримують те, чого заслуговують в житті.						
20.	Власними вчинками ми можемо запобігти неприємностям.						
21.	Озираючись на своє життя, я розумію, що випадок був до мене прихильний.						
22.	Якщо вживати запобіжних заходів, можна уникнути нещасть.						
23.	Я дію, щоб захистити себе від нещасть.						
24.	Життя - це лотерея.						
25.	Світ прекрасний.						
26.	Люди, в більшості своїй, добрі і готові прийти на допомогу.						
27.	Я зазвичай вибираю таку стратегію поведінки, яка принесе мені максимальний виграш.						
28.	Я дуже задоволений тим, яка я людина.						
29.	Якщо трапляється нещастя, то зазвичай це тому, що люди не вжили необхідних заходів для захисту.						
30.	Якщо подивитися уважно, то						

	побачиш, що світ сповнений добра.						
31.	У мене є причини соромитися свого характеру.						
32.	Я більш вдалий, ніж інші.						

Обробка результатів. До кожної з 8 шкал відноситься 4 твердження (див. далі). Значення за кожною зі шкал визначається середнім арифметичним балом за відповідними твердженнями. Для прямих тверджень це бали, що, безпосередньо, надали досліджувані певному твердженню, а для зворотніх (які зазначені в "ключі") – реверсивні значення (протилежні зазначеним щодо середини шкали, тобто "1" відповідає "6", "2" - "5", "3" - "4" і так далі). З метою діагностики базових переконань Р. Янов-Бульман включила в шкалу базових переконань вісім категорій переконань, на основі яких обчислюються 3 базових переконання («Віра в те, що в світі більше добра, ніж зла», «Переконання, що світ сповнений сенсу», «Переконання в цінності власного "Я"»): 1) прихильність світу (BW, benevolence of world) – твердження 5, 9, 25, 30; 2) доброта людей (BP, benevolence of people) – твердження 2, 4, -12 26; 3) справедливість світу (J, justice) - твердження 1, 7, 14, 19; 4) контрольованість світу (C, control) – твердження 11, 20, 22, 29; 5) випадковість як принцип розподілу подій (R, randomness) - твердження 3, 6, 15, 24; 6) цінність власного "Я" (SW, self-worth) – твердження 8, -18, 28, -31; 7) ступінь самоконтролю (контролю над подіями, що відбуваються) (SC, self-control) - твердження 13, 17, 23, 27; 8) ступінь успіху, або везіння (L, luckiness) – твердження 10, 16, 21, 32.

Інтерпретація. Первинні категорії переконань можуть оцінюватися як 3 узагальнених напрямки відносин: 1. Загальне ставлення до прихильності навколишнього світу обчислюється як середнє арифметичне між BW і BP (прихильність світу і доброта людей). 2. Загальне ставлення до усвідомленості світу, тобто контрольованості і справедливості подій, обчислюється як середнє арифметичне між показниками J (справедливість

Продовження Додатку В

світу), С (контрольованість світу) і реверсивним R (випадковість). Для отримання показника реверсивного R потрібно підсумувати бали, зворотні набраним за R щодо середини шкали. 3. Переконавання щодо власної цінності, здатності управляти подіями і везіння обчислюється як середнє арифметичне між SW (цінність "Я"), SC (самоконтроль) і L (везіння). У нормі показники за всіма шкалами мають бути вище середніх, тобто не менше 3,5 балів. Дослідники вважають, що більш оптимістичне ставлення до світу, оточуючих людей і себе самого сприяє більшій психічній стабільності і успішності в повсякденному житті.

ДОДАТОК Г

Анкета «Що таке толерантність?» А. М. Горянської

Інструкція. Вам пропонується взяти участь в опитуванні, яке дозволить з'ясувати, що для Вас означає поняття "толерантність".

1. Як Ви розумієте суть поняття "толерантність"? Продовжіть речення: Толерантність — це

---

2. Якими якостями, на Вашу думку, наділена толерантна особистість?

Напишіть якості та пронумеруйте їх у порядку значущості.

Якості	№

3. Укажіть, якщо знаєте, прізвища людей, які розвивали ідеї толерантності і ненасильства та стверджували їх на власному прикладі _____

---

4. У яких літературних джерелах висвітлюються ідеї толерантності?

Вкажіть, будь ласка,

Продовження Додатку Г

назви: _____

5. У чому, на Вашу думку, полягає проблема меж толерантного ставлення до іншої людини? _____

---

6. Наскільки взагалі актуальною та важливою, на Вашу думку, є проблема толерантності для нашого життя у цілому. Виберіть варіант:

- а) Дуже важливо, це головне на сьогоднішній момент;
- б) Важливо поряд з іншими проблемами сьогодення;
- в) У принципі важливо, але є й інші проблеми;
- г) Є багато інших проблем і це не найголовніша;
- д) Це взагалі не проблема.

7. Наскільки актуальною та важливою, на Вашу думку, є проблема толерантності для сьогоднішньої сім'ї? Виберіть варіант:

- а) Дуже важливо, це головне на сьогоднішній момент;
- б) Важливо, поряд з іншими проблемами;
- в) У принципі важливо, але у сучасній сім'ї є й інші проблеми;
- г) Є багато інших проблем і це не найголовніша;
- д) Для сучасної сім'ї це взагалі не проблема.

Продовження Додатку Г

8. Як Ви оцінюєте власну толерантність? Виберіть варіант, який найбільше відповідає Вашим уявленням про себе:

- а) Ви - дуже толерантна людина;
- б) Ви - швидше толерантна, ніж нетолерантна людина;
- в) Ви приблизно рівною мірою здатні проявляти як толерантні, так і нетолерантні тенденції у своїх реакціях;
- г) Ви частіше за все проявляєте нетолерантні тенденції.

9. Чи відчуваєте Ви потребу у підвищенні рівня власної компетентності з проблеми толерантності?

- а) Так, це для мене є актуальним;
- б) Так, для загальної ерудиції;
- в) Такої потреби не виникає;
- г) чесно кажучи, мені байдуже.

За результатами відповідей на питання 1, 2, 5 формується якісна база понять, позицій та висловлювань досліджуваних, з яких далі обираються найбільш популярні варіанти і за ними оцінюється рівень згоди – не згоди всіх респондентів. За результатами відповідей на питання 3 та 4 оцінюється рівень освіченості з питань толерантності і аналізується кількість названих джерел та зразків толерантності. Вважається, що чим більше таких названо, тим вищий рівень освіченості, чим менше – тим, відповідно, нижчий. За питаннями 6, 7, 8, 9 визначається ієрархія запропонованих характеристик у досліджуваній групі.

ДОДАТОК Д

Тест-опитувальник самоствавлення В. В. Століна, С. Р. Пантелєєва

Тест включає 57 питань, які дозволяють виявити три рівні самоствавлення, що відрізняються за ступенем узагальненості:

6. Глобальне самоствавлення.
7. Самоствавлення, диференційоване за самоповагою, аутосімпатією, самоінтересом і очікуваннями ставлення до себе.
8. Рівень конкретних дій (готовність до них) у відношенні до свого «Я».

Опитувальник включає наступні шкали: шкала S – вимірює інтегральне почуття «за» чи «проти» власного «Я» досліджуваного; шкала I – самоповага; шкала II – аутосімпатія; шкала III – очікуване ставлення інших; шкала IV – самоінтерес.

Опитувальник також містить сім шкал, спрямованих на вимірювання вираженості установки на ті чи інші внутрішні дії щодо «Я» досліджуваного: шкала 1 – самовпевненість; шкала 2 – оцінка ставлення інших; шкала 3 – самоприйняття; шкала 4 – самокерованість, самопослідовність; шкала 5 – самозвинувачення; шкала 6 – самоінтерес; шкала 7 – саморозуміння.

Глобальне самоствавлення (інтегральний показник) – внутрішньо недиференційоване почуття «за» і «проти» самого себе.

Самоповага – шкала з 15 пунктів, що об'єднує твердження, які стосуються внутрішньої послідовності, саморозуміння, самовпевненості. Мова йде про ті аспекти самовідношення, які емоційно і змістовно об'єднують віру в свої сили, здібності, енергію, самостійність, оцінку своїх можливостей контролювати власне життя і бути самопослідовним, розуміння самого себе.

Аутосімпатія – шкала з 16 пунктів, що об'єднує пункти, в яких відображається дружність-ворожість до власного «Я». У шкалу увійшли

Продовження Додатку Д

пункти, що стосуються самоприйняття і самозвинувачення. У змістовному плані шкала на позитивному полюсі об'єднує схвалення себе в цілому і в істотних деталях, довіру до себе і позитивну самооцінку, на негативному полюсі – бачення в собі, переважно, недоліків, низьку самооцінку, готовність до самозвинувачення. Пункти свідчать про такі емоційні реакції на себе, як роздратування, презирство, глузування, винесення самовироку («так тобі і треба»).

Самоінтерес – шкала з 8 пунктів, відображає міру близькості до самого себе, зокрема інтерес до власних думок і почуттів, готовність спілкуватися з собою «на рівних», впевненість у своїй цікавості для інших.

Очікуване ставлення інших – шкала з 13 пунктів, що відображають очікування позитивного чи негативного ставлення до себе оточуючих.

Інструкція. Вам пропонується відповісти на наступні 57 тверджень. Якщо Ви згодні з цим твердженням ставте знак «+», якщо не згодні, то знак «-».

1. Думаю, що більшість моїх знайомих ставиться до мене з симпатією.
2. Мої слова не так вже й часто розходяться з ділом.
3. Думаю, що багато хто бачить у мені щось подібне з собою.
4. Коли я намагаюся себе оцінити, насамперед я бачу свої недоліки.
5. Думаю, що як особистість я цілком можу бути привабливим для інших.
6. Коли я бачу себе очима люблячої мене людини, мене неприємно вражає те, наскільки мій образ далекий від дійсності.
7. Моє «Я» завжди мені цікаво.
8. Я вважаю, що іноді не гріх пожаліти самого себе.
9. У моєму житті є або, принаймні, були люди з якими я був надзвичайно близький.

Продовження Додатку Д

10. Власне повагу мені ще треба заслужити.
11. Бувало, і не раз, що я сам себе гостро ненавидів.
12. Я цілком довіряю своїм раптовим бажанням.
13. Я сам хотів багато в чому себе переробити.
14. Моє власне «Я» не представляється мені чимось гідним глибокої уваги.
15. Я щиро хочу, щоб у мене було все добре в житті.
16. Якщо я і ставлюся до когось з докором, то перш за все до себе.
17. Випадковому знайомому я, швидше за все, здамся людиною приємною.
18. Найчастіше я схвалюю свої плани і вчинки.
19. Власні слабкості викликають у мене щось на зразок презирства.
20. Якби я роздвоївся, то мені було б досить цікаво спілкуватися зі своїм двійником.
21. Деякі свої якості я відчуваю як сторонні, чужі мені.
22. Навряд чи хто-небудь зможе відчутти свою подібність зі мною.
23. У мене досить здібностей і енергії втілити в життя задумане.
24. Часто я не без глузування жартую над собою.
25. Найрозумніше, що може зробити людина в своєму житті, - це підкоритися власній долі.
26. Стороння людина, на перший погляд, знайде в мені багато відразливого.
27. На жаль, якщо я і сказав щось, це не означає, що саме так я і буду поступати.
28. Своє ставлення до самого себе можна назвати дружнім.
29. Бути поблажливим до власних слабкостей цілком природно.
30. У мене не виходить бути для коханої людини цікавим тривалий час.

Продовження Додатку Д

31. У глибині душі я б хотів, щоб зі мною сталося щось катастрофічне.
32. Навряд чи я викликаю симпатію в більшості моїх знайомих.
33. Мені буває дуже приємно побачити себе очима люблячої мене людини.
34. Коли у мене виникає якесь бажання, я перш за все, питаю себе, чи розумно це.
35. Іноді мені здається, що якби якийсь мудрий чоловік зміг побачити мене наскрізь, він зрозумів, який я нікчема.
36. Часом я сам собою захоплююсь.
37. Можна сказати, що я ціную себе досить високо.
38. У глибині душі я ніяк не можу повірити, що я дійсно доросла людина.
39. Без сторонньої допомоги я мало, що можу зробити.
40. Іноді я сам себе погано розумію.
41. Мені дуже заважає нестача енергії, волі і цілеспрямованості.
42. Думаю, що інші в цілому оцінюють мене досить високо.
43. У моєї особистості є, напевно, щось таке, що здатне викликати в інших неприязнь.
44. Більшість моїх знайомих не приймають мене вже так серйозно, як раніше.
45. Сам у себе я досить часто викликаю почуття роздратування.
46. Я цілком можу сказати, що принижую себе сам.
47. Навіть мої негативні риси не здаються мені чужими.
48. У цілому, мене влаштовує те, яким я є.
49. Навряд чи мене можна любити по-справжньому.
50. Моїм мріям і планам не вистачає реалістичності.

Продовження Додатку Д

51. Якби моє друге «Я» існувало, то для мене це був би самий нудний партнер по спілкуванню.
52. Думаю, що міг би знайти спільну мову з будь-якою розумною людиною.
53. Те, що в мені відбувається, як правило, мені зрозуміло.
54. Мої позитивні риси цілком переважають мої недоліки.
55. Навряд чи знайдеться багато людей, які звинуватять мене в відсутності совісті.
56. Коли зі мною трапляються неприємності, як правило, я кажу: «Так тобі й треба».
57. Я можу сказати, що в цілому я контролюю свою долю.

Порядок підрахунку. Показник по кожному фактору підраховується шляхом підсумовування тверджень, з якими досліджуваний згоден, якщо вони входять у фактор з позитивним знаком і тверджень, з якими досліджуваний не згоден, якщо вони входять у фактор з негативним знаком. Отриманий «сирий бал» по кожному фактору перекладається, за наведеними нижче таблицями, в накопичені частоти (у %).

Ключ для обробки. Номери пунктів і знак, з яким пункт входить до відповідного фактору.

Шкала S (інтегральна):

«+»: 2, 5, 23, 33, 37, 42, 46, 48, 52, 53, 57.

«-»: 6, 9, 13, 14, 16, 18, 30, 35, 38, 39, 41, 43, 44, 45, 49, 50, 56.

Шкала самоповаги (І):

«+»: 2, 23, 53, 57.

«-»: 8, 13, 25, 27, 31, 35, 38, 39, 40, 41, 50.

Продовження Додатку Д**Шкала аутосимпатії (II):**

«+»: 12, 18, 28, 29, 37, 46, 48, 54.

«-»: 4, 9, 11, 16, 19, 24, 45, 56.

Шкала очікуваних відносин від інших (III):

«+»: 1, 5, 10, 15, 42, 55.

«-»: 3, 26, 30, 32, 43, 44, 49.

Шкала самоінтересу (IV):

«+»: 7, 17, 20, 33, 34, 52.

«-»: 14, 51.

Шкала самовпевненості (1):

«+»: 2, 23, 37, 42, 46.

«-»: 38, 39, 41.

Шкала відносин інших (2):

«+»: 1, 5, 10, 52, 55.

«-»: 32, 44.

Шкала самоприйняття (3):

«+»: 12, 18, 28, 47, 48, 54.

«-»: 21.

Шкала самопослідовності (самокерівництва) (4):

+ »: 50, 57.

«-»: 25, 27, 31, 35, 36.

Шкала самозвинувачення (5):

«+»: 3, 4, 9, 11, 16, 24, 45, 56.

Продовження Додатку Д

«-»:

Шкала самоінтересу (6):

«+»: 17, 20, 33.

«-»: 26, 30, 49, 51.

Шкала саморозуміння (7):

«+»: 53.

«-»: 6, 8, 13, 15, 22, 40.

Таблиці переведення «сирих балів» в накопичені частоти (%):

Фактор S

«Сирий бал»	Накопичені частоти (у %)	«Сирий бал»	Накопичені частоти (у %)
0	0	16	74,33
1	0,67	17	80,00
2	3,00	18	85,00
3	5,33	19	88,00
4	6,33	20	90,67
5	9,00	21	93,33
6	13,00	22	96,00
7	16,00	23	96,67
8	21,33	24	98,00
9	26,67	25	98,33
10	32,33	26	98,67
11	38,33	27	99,67

12	49,00	28	99,67
13	55,33	29	100,00
14	62,67	30	100,00
15	69,33		

Фактор І		Фактор ІІ	
«Сирий бал»	Накопичені частоти (у %)	«Сирий бал»	Накопичені частоти (у %)
0	1,67	0	0,33
1	4,00	1	3,67
2	6,00	2	9,00
3	9,33	3	16,00
4	16,00	4	21,67
5	25,33	5	28,00
6	44,67	6	37,33
7	34,00	7	47,00
8	58,67	8	58,00
9	71,33	9	69,67
10	80,00	10	77,33
11	86,67	11	86,00
12	91,33	12	90,67
13	96,67	13	96,67
14	99,67	14	98,33
15	100,00	15	99,67

		16	100,00

Фактор III			
«Сирий бал»	Накопичені частоти (у %)	«Сирий бал»	Накопичені частоти (у %)
0	0,00	7	17,67
1	0,00	8	27,33
2	0,67	9	39,67
3	1,00	10	53,00
4	3,33	11	72,33
5	6,00	12	91,33
6	9,00	13	100,00

Фактор IV		Фактор 1	
«Сирий бал»	Накопичені частоти (у %)	«Сирий бал»	Накопичені частоти (у %)
0	0,67	0	3,77
1	2,00	1	7,33
2	5,33	2	16,67
3	16,00	3	29,33
4	29,00	4	47,67
5	49,67	5	65,67
6	71,33	6	81,33
7	92,33	7	92,33
8	100,00	8	100,00

Фактор 2		Фактор 3	
«Сирий бал»	Накопичені частоти (у %)	«Сирий бал»	Накопичені частоти (у %)
0	0,00	0	2,67
1	0,67	1	7,67
2	3,67	2	16,67
3	7,33	3	34,33
4	15,00	4	50,67
5	32,00	5	70,67
6	51,33	6	89,67
7	80,00	7	100,00
8	100,00		

Фактор 4		Фактор 5	
«Сирий бал»	Накопичені частоти (у %)	«Сирий бал»	Накопичені частоти (у %)
0	3,00	0	1,67
1	9,67	1	4,67
2	25,67	2	15,00
3	38,33	3	27,67
4	60,33	4	43,33
5	79,67	5	60,67
6	92,00	6	81,67
7	100,00	7	96,67
		8	100,00

Фактор 6		Фактор 7	
«Сирий бал»	Накопичені частоти (у %)	«Сирий бал»	Накопичені частоти (у %)
0	0,67	0	4,33
1	3,00	1	21,33
2	11,33	2	43,33
3	20,00	3	68,67
4	34,33	4	83,67
5	54,67	5	94,00
6	80,00	6	99,33
7	100,00	7	100,00

Значення показника:

- менше 50 - ознака не виражена;
- 50-74 - ознака виражена;
- більше 74 - ознака яскраво виражена.

ДОДАТОК Е

Методика «Емпатійні здібності» В. В. Бойка

Методика дає можливість оцінити три види емпатії: 1) емоційну емпатію, засновану на механізмах наслідування поведінки іншої людини; 2) когнітивну емпатію, що базується на інтелектуальних процесах (порівняння, аналогія тощо); 3) предикативну емпатію, яка виявляється як здатність людини пророкувати реакції іншого в конкретних ситуаціях.

Інструкція. На зазначені запитання дайте відповідь (+) або (-):

1. Я маю звичку уважно вивчати обличчя і поведінку людей, щоб розуміти їхній характер, схильності, здібності.
2. Якщо оточуючі виявляють ознаки нервовості я, зазвичай, залишаюся спокійним.
3. Я більше довіряю доказам свого розуму, ніж інтуїції.
4. Я вважаю цілком доречним для себе цікавитися домашніми проблемами своїх співробітників.
5. Я можу легко увійти в довіру до людини, коли в цьому виникає потреба.
6. Зазвичай, я з першої ж зустрічі вгадую «споріднену душу» в новій людині.
7. Я з цікавості, як правило, розпочинаю розмову про життя, роботу, політику з випадковими попутниками у потязі, літаку.
8. Я втрачаю душевну рівновагу, якщо оточуючі чимось пригнічені.
9. Моя інтуїція — надійніший спосіб розуміння оточуючих, ніж знання чи досвід.
10. Виявляти цікавість до внутрішнього світу іншої особистості — нетактовно.

Продовження Додатку Е

11. Своїми словами я часто ображаю близьких мені людей, не помічаючи цього.
12. Я легко можу уявити себе якоюсь твариною, відчуті її звички і стани.
13. Я майже не розмірковую над причинами вчинків людей, які мають до мене безпосереднє відношення.
14. Я рідко приймаю до серця проблеми своїх друзів.
15. Як правило, за кілька днів я відчуваю: щось повинно трапитися з близькою мені людиною, і очікування збуваються.
16. Спілкуючись з діловими партнерами, я зазвичай намагаюсь уникати розмов про особисте.
17. Іноді рідні дорікають мені за черствість, неувагу до них.
18. Мені легко вдається скопіювати інтонацію, міміку людей, наслідуючи їх.
19. Мій зацікавлений погляд часто бентежить нових партнерів.
20. Чужий сміх зазвичай передається і мені.
21. Часто, діючи навмання, я все ж таки знаходжу правильний підхід до людини.
22. Плакати від щастя — дурниця.
23. Я здатен цілком злитися з близькою для мене людиною, ніби розчинитися в ній.
24. Мені рідко зустрічалися люди, яких би я розумів без зайвих слів.

Продовження Додатку Е

25. Я мимоволі чи з цікавості часто підслуховую розмови сторонніх людей.
26. Я можу залишатися спокійним, навіть якщо всі навколо мене хвилюються.
27. Мені набагато легше підсвідомо відчувати сутність людини, ніж зрозуміти її, «розклавши на полички».
28. Я спокійно ставлюся до дрібних неприємностей, які трапляються у когось із членів сім'ї.
29. Мені було б складно щиро і довірливо вести бесіду з настороженою, замкненою людиною.
30. У мене творча натура - поетична, художня, артистична.
31. Я без особливої цікавості вислуховую сповіді нових знайомих.
32. Я засмучуюсь, якщо бачу людину в сльозах.
33. Моє мислення більше відрізняється конкретністю, суворістю, послідовністю, ніж інтуїцією.
34. Коли друзі починають говорити про свої неприємності, я волію перевести розмову на іншу тему.
35. Якщо я бачу, що у когось з рідних погано на душі, то, як правило, стримуюсь від розпитувань.
36. Мені складно зрозуміти, чому дрібниці можуть так сильно засмучувати людей.

Продовження Додатку Е

Обробка даних. Обробка результатів проводиться шляхом підрахунку числа збігів відповідей досліджуваних і відповідей за ключем за кожною шкалою, а потім визначається сумарна оцінка за шкалами і загалом за тестом. Інтерпретація за шкалами відбувається за наступним алгоритмом оцінки відповідей:

1. Раціональний канал емпатії: +1, +7, -13, + 19, + 25, -31.
2. Емоційний канал емпатії: -2, +8, -14, +20, -26, + 32.
3. Інтуїтивний канал емпатії: -3, +9, +15, +21, +27, -33.
4. Установки, емпатії: +4, -10, -16, -22, -28, -34.
5. Проникаюча здатність до емпатії: +5, -1, -17, -23, -29, -35.
6. Ідентифікація в емпатії: +6, +12, +18, -24, +30, -36.

Оцінки за кожною шкалою можуть варіювати від 0 до 6 балів і вказують на значущість конкретного параметру в структурі емпатії.

Шкальні оцінки виконують допоміжну роль в інтерпретації основного показника - рівня емпатії. Сумарний показник, теоретично, може змінюватися в межах від 0 до 36 балів, відповідно, загальний рівень емпатії оцінюється наступним чином: 30 балів і вище - дуже високий рівень емпатії; 29 - 22 - середній; 21 - 15 - занижений; менше 14 балів - дуже низький.

Інтерпретація результатів. Раціональний канал емпатії характеризує спрямованість уваги, сприйняття і мислення досліджуваного на сутність іншої людини. Цей спонтанний інтерес до іншого, відкриває шляхи емоційного і інтуїтивного відображення партнера. У раціональному компоненті емпатії не слід шукати логіку або мотивацію зацікавленості до іншого. Партнер привертає увагу своєю буттєвістю, що дозволяє досліджуваному неупереджено виявляти його сутність.

Продовження Додатку Е

Емоційний канал емпатії - це здатність досліджуваного входити в одну емоційну "хвилю" з оточуючими - співпереживати, співчувати. Емоційна чуйність в цьому випадку стає засобом "входження" в енергетичне поле партнера. Зрозуміти його внутрішній світ, прогнозувати поведінку і ефективно впливати можливо тільки в тому випадку, якщо сталося емоційне підстроювання до іншого. Співучасть і співпереживання виконують роль зв'язуючої ланки, провідника між співрозмовниками.

Інтуїтивний канал емпатії свідчить про здатність людини бачити поведінку партнерів, діяти в умовах браку об'єктивної інформації про них, спираючись на досвід, що зберігається в підсвідомості. На рівні інтуїції формуються різні відомості про партнерів. Інтуїція менше залежить від стереотипів, ніж осмислене розуміння партнерів.

Установки, що сприяють або перешкоджають емпатії, відповідно, полегшують або ускладнюють дію всіх емпатійних каналів. Ефективність емпатії знижується, якщо людина намагається уникати особистих контактів, вважає недоречним проявляти допитливість до інших, переконана себе спокійно ставитися до переживань і проблем оточуючих. Подібні умонастрої різко обмежують діапазон емоційної чуйності і емпатичного сприйняття. Навпаки, різні канали емпатії діють активніше і надійніше, якщо немає перешкод з боку установок особистості.

Проникаюча здатність в емпатії розцінюється як важлива комунікативна властивість людини, що дозволяє створювати атмосферу відкритості, довіри, задушевності. Кожен з нас своєю поведінкою і ставленням до партнерів сприяє словесно-емоційному обміну або перешкоджає йому. Розслаблення партнера сприяє емпатії, а атмосфера напруженості, неприродності, підозрілості перешкоджає розкриттю і емпатійному збагненню.

Продовження Додатку Е

Ідентифікація - ще одна необхідна умова успішної емпатії. Це вміння зрозуміти іншого на основі своїх переживань, поставити себе на місце партнера. В основі ідентифікації лежить легкість, рухливість і гнучкість емоцій, здатність до наслідування.

ДОДАТОК Ж

Методика В. В. Бойка «Комунікативна толерантність»

Інструкція. Оцініть, наскільки наведені нижче судження вірні по відношенню до Вас. При відповіді використовуйте бали від 0 до 3, де 0 – зовсім невірно, 1 – вірно в деякій мірі, 2 – вірно в значній мірі, 3 – вірно надзвичайно.

Шкала 1. Неприйняття або нерозуміння індивідуальності іншої людини

№	Твердження	Бали
1.	Повільні люди, зазвичай, дратують мене.	
2.	Мене дратують метушливі, непосидючі люди.	
3.	Галасливі дитячі ігри я важко переношу.	
4.	Оригінальні, нестандартні, яскраві особистості, найчастіше, дратують мене.	
5.	Бездоганна у всіх відношеннях людина насторожила би мене.	
Всього:		

Шкала 2. Використання себе у якості еталону при оцінці поведінки та думок інших людей

№	Твердження	Бали
6.	Мене, зазвичай, виводить з рівноваги некмітливий співрозмовник.	
7.	Мене дратують любителі поговорити.	
8.	Мене дратує розмова з байдужим мені співрозмовником в поїзді (літаку), яка розпочата за його ініціативою.	
9.	Я б не обтяжував себе розмовами випадкового співрозмовника, який поступається мені за рівнем знань і культури.	

10.	Мені важко знайти спільну мову з партнерами іншого інтелектуального рівня, ніж я.	
Всього:		

Шкала 3. Категоричність або консерватизм в оцінках інших людей

№	Твердження	Бали
11.	Сучасна молодь викликає у мене неприємні почуття своїм зовнішнім виглядом (зачіски, косметика, одяг).	
12.	Так звані "нові росіяни" зазвичай справляють неприємне враження своєю некультурністю.	
13.	Представники деяких національностей в моєму оточенні відверто мені несимпатичні.	
14.	Є тип чоловіків (жінок), який я не виношу.	
15.	Терпіти не можу ділових партнерів з низьким інтелектуальним або професійним рівнем.	
Всього:		

Шкала 4. Невміння згладжувати неприємні почуття при зіткненні з некоммунікбельними якостями партнерів

№	Твердження	Бали
16.	Вважаю, що на грубість треба відповідати тим же.	
17.	Мені важко приховати, якщо людина мені чим-небудь неприємна.	
18.	Мене дратують люди, які прагнуть в суперечці настояти на своєму.	
19.	Мені неприємні самовпевнені люди.	
20.	Зазвичай мені важко втриматися від зауваження на адресу злої або нервової людини, яка штовхається в транспорті.	
Всього:		

Шкала 5. Намагання переробити, перевиховати партнерів

№	Твердження	Бали
21.	Я маю звичку повчати оточуючих.	
22.	Невиховані люди обурюють мене.	
23.	Я часто ловлю себе на тому, що намагаюся виховувати кого-небудь.	
24.	Я за звичкою постійно роблю кому-небудь зауваження.	
25.	Я люблю командувати близькими.	
Всього:		

Шкала 6. Намагання пристосувати партнера під себе, зробити його «зручним»

№	Твердження	Бали
26.	Мене дратують люди похилого віку, коли вони в годину пік з'являються в міському транспорті або в магазинах.	
27.	Жити в номері готелю зі сторонньою людиною для мене, просто, катування.	
28.	Коли партнер не погоджується в чомусь з моєю правильною позицією, то, зазвичай, це дратує мене.	
29.	Я проявляю нетерпіння, коли мені заперечують.	
30.	Мене дратує, якщо партнер робить щось по-своєму, не так, як мені того хочеться.	
Всього:		

Шкала 7. Невміння прощати іншим помилки

№	Твердження	Бали
31.	Зазвичай я сподіваюся, що моїм кривдникам дістанеться по заслугі.	
32.	Мені часто дорікають в буркотливості.	

33.	Я довго пам'ятаю образи, нанесені мені тими, кого я ціную або поважаю.	
34.	Не можна прощати товаришам по службі безтактні жарти.	
35.	Якщо діловий партнер ненавмисно зачепить моє самолюбство, я на нього, ображуся.	
Всього:		

Шкала 8. Нетерпимість до фізичного або психічного дискомфорту, що спричинюється іншими людьми

№	Твердження	Бали
36.	Я засуджую людей, які жаліються іншим.	
37.	Я не схвалюю своїх знайомих, які при нагоді розповідають про свої хвороби.	
38.	Я намагаюся ухилитись від розмови, коли хто-небудь починає скаржитися на своє сімейне життя.	
39.	Зазвичай я без особливої уваги вислуховую сповіді друзів (подруг).	
40.	Мені іноді подобається позлити кого-небудь з рідних або друзів.	
Всього:		

Шкала 9. Невміння пристосовуватися до характеру, звичок, бажань інших людей

№	Твердження	Бали
41.	Як правило, мені важко йти на поступки партнерам.	
42.	Мені важко знаходити спільну мову з людьми, у яких поганий характер.	
43.	Зазвичай я важко пристосовуюся до нових партнерів по спільній роботі.	

44.	Я намагаюся не підтримувати відносини з дещо дивними людьми.	
45.	Найчастіше я з принципу наполягаю на своєму, навіть якщо розумію, що партнер правий.	
Всього:		

Обробка даних. Підраховується сума балів, отриманих за всіма дев'ятьма ознаками. Чим більше балів отримано за конкретною ознакою, тим менше досліджуваний терпимий до інших за даною ознакою, тим складніше йому налагодити ефективний процес спілкування. Навпаки, чим менше оцінка за тою чи іншою поведінковою ознакою, тим вище рівень загальної комунікативної толерантності за певним аспектом відносин. Розшифровка блоків (шкал) відбувається наступним шляхом:

1. Неприйняття або нерозуміння індивідуальності людини: досліджуваний не вміє або не хоче розуміти або приймати індивідуальні особливості інших людей.

2. Використання себе в якості еталону при оцінках інших: оцінюючи поведінку, образ думок або окремі характеристики людей, досліджуваний розглядає як еталон самого себе.

3. Категоричність або консерватизм в оцінках людей: досліджуваний категоричний або консервативний в оцінках людей, йому не вистачає гнучкості і широти кругозору.

4. Невміння приховувати або згладжувати неприємні почуття: досліджуваний не вміє приховувати або хоча б згладжувати неприємні почуття, які виникають при зіткненні з некомунікабельними якостями у партнерів.

5. Прагнення переробити, перевиховати партнера по спілкуванню: досліджуваний прагне переробити, перевиховати, змінити за власним бажанням свого співрозмовника.

Продовження Додатку Ж

6. Прагнення підігнати інших учасників комунікації під себе: досліджуваний намагається підігнати інших до свого характеру, звичок, домагань.

7. Невміння прощати іншому помилки: досліджуваний не вміє прощати іншому його помилки, незручність, ненавмисно заподіяні йому неприємності.

8. Нетерпимість до дискомфортних (хвороба, втома, відсутність настрою) станів партнера по спілкуванню: досліджуваний не терпимий до фізичного або психічного дискомфорту, в якому опинився інший.

9. Невміння пристосовуватися до інших учасників спілкування: досліджуваний погано пристосовується до характерів, звичок або потреб інших.

Чим більше балів, тим нижче рівень комунікативної толерантності, що свідчить про абсолютну нетерпимість до оточуючих і високу ймовірність конфліктів. Максимальне число балів взагалі - 135, в тому числі, за кожним з блоків - 15. Кількість балів від 1 до 45 відповідає високому рівню толерантності; 45-85 - середньому рівню толерантності; 85-125 - низькому рівню толерантності; 125-135 повному неприйняттю оточуючих.

ДОДАТОК 3

Методика «Короткий індекс самоактуалізації» А. Джоунса, Р. Крендалла

Інструкція. Дайте відповідь будь ласка на кожне твердження, використовуючи 4-значну шкалу: 1 – не згоден, 2 – не згоден частково, 3 – згоден частково і 4 – погоджуюся.

1. Я не соромлюся жодної зі своїх емоцій.
2. Я відчуваю, що повинен робити те, чого чекають від мене інші (N).
3. Я вірю, що по суті люди хороші і їм можна довіряти.
4. Я можу сердитися на тих, кого люблю.
5. Завжди необхідно, щоб інші схвалювали те, що я роблю (N).
6. Я не приймаю свої слабкості (N).
7. Мені можуть подобатися люди, яких я можу не схвалювати.
8. Я боюся невдач (N).
9. Я намагаюся не аналізувати і не спрощувати складні сфери (N).
10. Краще бути самим собою, ніж популярним.
11. У моєму житті немає того, чому б я особливо себе присвятив (N).
12. Я можу висловити мої почуття, навіть якщо це призведе до небажаних наслідків.
13. Я не зобов'язаний допомагати іншим (N).
14. Я втомився від страхів і неадекватності (N).
15. Мене люблять, тому що я люблю.

Обробка даних. Шляхом простого підрахунку балів оцінюється ступінь самоактуалізації досліджуваного залежно від того, яка кількість балів за тестом набрана: від 0 до 30 балів – потреба у самоактуалізації не виявляється,

Продовження Додатку 3

від 31 до 45 балів – виявляється ситуативно, від 46 до 60 балів – виявляється посередньо, від 61 до 90 – стійка потреба у самоактуалізації.

ДОДАТОК К

Тест-опитувальник вольової саморегуляції А. В. Зверькова,

Є. В. Ейдмана

Ця методика дозволяє оцінити три основні показники: 1) загальну вольову саморегуляцію, 2) наполегливість, 3) самоставлення. Рівні цих показників оцінюються відповідними шкалами.

Інструкція. "Вам пропонується тест, який містить 30 тверджень. Уважно прочитайте кожне і вирішіть, вірно чи невірно це твердження по відношенню до Вас. Якщо вірно, то в аркуші для відповідей проти номера цього твердження поставте знак" плюс "(+)", а якщо вважаєте, що воно по відношенню до Вас невірно, то "мінус" (-).

1. Якщо щось не клеїться, у мене нерідко з'являється бажання кинути цю справу.
2. Я не відмовляюся від своїх планів і справ, навіть якщо доводиться вибирати між ними і приємною компанією.
3. При необхідності мені неважко стримати спалах гніву.
4. Зазвичай я зберігаю спокій в очікуванні приятеля, що спізнюється до призначеного часу.
5. Мене важко відволікти від розпочатої роботи.
6. Мене сильно вибиває з колії фізичний біль.
7. Я завжди намагаюся вислухати співрозмовника, не перебиваючи, навіть якщо не терпиться йому заперечити.
8. Я завжди "гну" свою лінію.
9. Якщо треба, я можу не спати всю ніч (наприклад, робота, чергуванні) і весь наступний день бути в "гарній формі".
10. Мої плани занадто часто перекреслюються зовнішніми обставинами.
11. Я вважаю себе терплячою людиною.

Продовження Додатку К

12. Не так-то просто мене змусити себе холоднокрівно спостерігати хвилююче видовище.
13. Мені рідко вдається змусити себе продовжувати роботу після серії образливих невдач.
14. Якщо я ставлюся до когось погано, мені важко приховувати свою наприязнь до нього.
15. При необхідності я можу займатися своєю справою в незручній і невідповідній обстановці.
16. Мені сильно ускладнює роботу усвідомлення того, що її обов'язково необхідно зробити у певний термін.
17. Вважаю себе рішучою людиною.
18. З фізичною втомою я справляюся легше, ніж інші.
19. Краще почекати ліфт, який тільки що пішов, ніж підніматися сходами.
20. Зіпсувати мені настрій не так-то просто.
21. Іноді якась дрібниця захоплює мої думки та не дає спокою, і я ніяк не можу від неї звільнитися.
22. Мені важче зосередитися на завданні або роботі, ніж іншим.
23. Перепитувати мене важко.
24. Я завжди прагну довести розпочату справу до кінця.
25. Мене легко відволікти від справ.
26. Я помічаю іноді, що намагаюся домогтися свого всупереч об'єктивним обставинам.
27. Люди часом заздять моєму терпінню і ретельності.
28. Мені важко зберегти спокій у стресовій ситуації.

Продовження Додатку К

29. Я помічаю, що під час монотонної роботи мимоволі починаю змінювати спосіб дії, навіть якщо це часом призводить до погіршення результатів.

30. Мене зазвичай сильно дратує, коли переді мною зачиняються двері.

Обробка даних. При обробці результатів проводиться визначення величин індексів вольової саморегуляції за пунктами загальної шкали (В) та індексів за субшкалами «наполегливість» (Н) та «самовладання» (С). Кожен індекс - це сума балів, отримана при підрахунку збігу відповідей з ключем загальної шкали чи субшкал. Підрахунок індексів відбувається за наступним ключем:

Загальна шкала 1, 2 +, 3 +, 4+, 5+, 6, 7 +, 9 +, 10, 11+, 13-, 14-, 16-, 17-, 18+, 20+, 21-, 22-, 24+, 25-, 27+, 28-, 29-, 30-.

Наполегливість 1-, 2+, 5+, 6, 9 +, 10, 11+, 13-, 16-, 17+, 18+, 20+, 22-, 24+, 25-, 27+.

Самовладання 3+, 4+, 5+, 7 +, 13-, 14-, 16-, 21-, 24+, 27+, 28-, 29-, 30-.

У опитувальнику є 6 замаскованих тверджень. Тому загальний сумарний бал за шкалою В має бути в межах від 0 до 24, за субшкалами «наполегливість» – від 0 до 16 та «самовладання» – від 0 до 13 балів.

Інтерпретація. Рівні вольової саморегуляції визначаються у зіставленні з середніми значеннями кожної з шкал. Якщо вони складають більше половини максимально можливої суми збігів, то цей показник відображає високий рівень розвитку загальної саморегуляції, наполегливості або самовладання. Для шкали "В" (вольової саморегуляції в цілому) ця величина дорівнює 12, для шкали "Н" (наполегливість) – 8, для шкали "С" (самовладання) – 6.

Високий бал за шкалою "Загальна вольова саморегуляція" характерний для осіб емоційно зрілих, активних, незалежних, самостійних. Їх відрізняє спокій, впевненість у собі, стійкість намірів, реалістичність поглядів,

Продовження Додатку К

розвинене почуття власного обов'язку. Як правило, вони добре рефлексують особисті мотиви, планомірно реалізують свої наміри, вміють розподіляти зусилля і здатні контролювати свої вчинки, володіють вираженою соціально-позитивною спрямованістю. У крайніх випадках у них можливе наростання внутрішньої напруженості, пов'язаної з прагненням проконтролювати кожен нюанс власної поведінки і тривогою з приводу найменшої її спонтанності.

Низький бал спостерігається у людей чутливих, емоційно нестійких, вразливих, невпевнених у собі. Рефлексивність у них невисока, а загальний фон активності, як правило, знижений. Їм властива імпульсивність і нестійкість намірів. Це може бути пов'язано як з незрілістю, так і з вираженою витонченістю особистості, яка не здатна до рефлексії і самоконтролю.

Субшкала "Наполегливість" характеризує силу намірів людини - її прагнення до завершення розпочатої справи. На позитивному полюсі - дієві, працездатні люди, які активно йдуть до виконання поставленої мети, їх мобілізують перепони на шляху до мети, але відволікають альтернативи і спокуси, головна їхня цінність - розпочати справу. Таким людям властива повага до соціальних норм, прагнення повністю підпорядкувати їм свою поведінку. У випадку максимального прояву цього показника можлива втрата гнучкості поведінки, поява маніакальних тенденцій. Низькі значення за цією шкалою свідчать про підвищену лабільність, невпевненість, імпульсивність, які можуть призводити до непослідовності і навіть розпусної поведінки. Знижений фон активності і працездатності, як правило, компенсується у таких осіб підвищеною чутливістю, гнучкістю, винахідливістю, а також тенденцією до вільного трактування соціальних норм.

Продовження Додатку К

Субшкала "Самоконтроль" відображає рівень довільного контролю емоційних реакцій і станів. Високий бал за субшкалою набирають люди емоційно стійкі, які добре володіють собою в різних ситуаціях. Їм властивий внутрішній спокій і впевненість у собі, які прибирають страх перед невідомим, підвищують готовність до сприйняття нового і, як правило, поєднуються зі свободою поглядів, тенденцією до новаторства і радикалізму. Разом з тим, прагнення до постійного самоконтролю, надмірне свідоме обмеження спонтанності може призводити до підвищення внутрішньої напруженості, постійної заклопотаності і стомлюваності.

На іншому полюсі субшкали - спонтанність і імпульсивність у поєднанні з вразливістю і наданням переваги традиційним поглядам, які огорожують людину від інтенсивних переживань і внутрішніх конфліктів.

ДОДАТОК Л

Методика «Рольовий опитувальник дітородіння» (РОД) М. М. Родштейн

Ця методика дає можливість оцінити психологічну готовність до материнства жінок дітородного віку різних вікових груп незалежно від попереднього досвіду дітородіння, тобто як тих, хто вже мав такий досвід, так і тих, хто ще не знайомий з досвідом материнства. Опитувальник РОД є особистісним опитувальником, що використовується для психодіагностики жінок дітородного віку у фазі настроювання на дітородіння (для групових і індивідуальних досліджень). Він дозволяє оцінити ступінь психологічної готовності жінки до материнства за двома параметрами (шкалами): "генофілія - генофобія" і "репродуктивна активність - репродуктивна пасивність".

Інструкція. Оберіть ступінь згоди з наступними твердженнями (цифра, що є найбільш близькою до відповідного полюса тверджень (+2 и -2) виражає вашу максимальну згоду з ним, нуль - нейтральна позиція, +1 и -1 часткова згода з твердженням відповідного полюсу). Потрібну оцінку залишіть у таблиці, зайві видаліть.

№	(А)	БАЛ					(Б)
1	Діти - це сенс життя.	2	1	0	-1	-2	Діти - це тягар.
2	Думаючи про народження дітей, не відчуваю страху.	2	1	0	-1	-2	Думаючи про народження дітей, відчуваю страх.
3	Народжувати дитину буду і при відсутності повної сім'ї.	2	1	0	-1	-2	Народжувати дитину буду тільки за умови повної сім'ї.
4	Зважуся на народження дитини, навіть якщо це погіршить мій рівень життя.	2	1	0	-1	-2	Не наважуся на народження дитини, якщо це погіршить мій рівень життя.
5	Дітей слід народжувати,	2	1	0	-1	-2	Дітей слід народжувати,

	коли цього хочеш.						коли є умови.
6	Я відчуваю, що готова до материнства.	2	1	0	-1	-2	Я відчуваю, що не готова до материнства.
7	З цікавістю слухаю, коли інші розповідають про своїх дітей.	2	1	0	-1	-2	Розмови про дітей не цікавлять мене.
8	Я готова поставити інтереси дитини вище власних.	2	1	0	-1	-2	Я не готова поставити інтереси дитини вище власних.
9	Народження дітей - це турбота про збереження життя.	2	1	0	-1	-2	Народження дітей – це сімейна повинність.
10	Я хочу мати дітей.	2	1	0	-1	-2	Я не хочу мати дітей.
11	Збережу дитини і при незапланованій вагітності.	2	1	0	-1	-2	Обов'язково перерву вагітність, якщо вона не запланована.
12	Заради материнства можу відмовитися від звичних задоволень.	2	1	0	-1	-2	Не відмовлюся заради материнства від звичних задоволень.
13	Материнство важливіше кар'єри.	2	1	0	-1	-2	Кар'єра важливіше материнства.
14	Я хотіла б мати більше 1 дитини.	2	1	0	-1	-2	Я хотіла б мати тільки 1 дитину.
15	Коли приходжу туди, де є діти, завжди з ними граю.	2	1	0	-1	-2	Ніколи не граю з чужими дітьми.
16	Наважуючись на народження дитини, буду розраховувати на себе.	2	1	0	-1	-2	Зважуся на народження дитини тільки за умови матеріальної допомоги з боку.

17	Я прагну до материнства.		1	0	-1	-2	Я нічого хорошого від материнства не чекаю.
18	Я відчуваю жалість до бездітних жінок.	2	1	0	-1	-2	Я не відчуваю жалість до бездітних жінок.
19	В сучасних умовах, маючи дітей, легко самореалізуватися.	2	1	0	-1	-2	В сучасних умовах, маючи дітей, складно самореалізуватися.
20	Турбота про дітей дає повноту життя.	2	1	0	-1	-2	Турбота про дітей може окупитися в майбутньому.
21	Дітям потрібна любляча сім'я.	2	1	0	-1	-2	Дітям потрібен матеріальний достаток.
22	Дітей потрібно народжувати, незалежно від матеріального добробуту.	2	1	0	-1	-2	Дітей потрібно народжувати, коли це не заважає зростанню добробуту батьків.
23	Згодна відмовитися від задоволення особистих матеріальних потреб на користь дитини.	2	1	0	-1	-2	Не згодна відмовитися від задоволення особистих матеріальних потреб на користь дитини.
24	У мене викликають приємні почуття вагітні жінки та жінки з дітьми	2	1	0	-1	-2	Вагітні жінки і жінки з дітьми викликають у мене неприязнь.
25	Література про дітей і материнство мене хвилює.	2	1	0	-1	-2	Література про дітей і материнство не викликає у мене емоцій.
26	Жінка повинна мати дітей, щоб бути щасливою.	2	1	0	-1	-2	Жінка може не мати дітей і бути щасливою.
27	Материнство розвиває	2	1	0	-1	-2	Материнство гальмує

	жінку.						розвиток жінки.
28	Злочинно відмовлятися від хворих дітей.	2	1	0	-1	-2	Хворих дітей краще залишати в спеціальних установах.
29	Бережу своє здоров'я заради материнства.	2	1	0	-1	-2	Бережу здоров'я не заради материнства.
30	Материнство прикрашає жінку.	2	1	0	-1	-2	Материнство спотворює жінку.
31	Навіть в злиднях жінка не повинна кидати своїх дітей	2	1	0	-1	-2	Я розумію жінок, що кидають своїх дітей через бідність.
32	Життя жінки повноцінне тільки з дітьми.	2	1	0	-1	-2	Життя жінки може бути повноцінним і без дітей.
33	При високому матеріальному достатку народила б багато дітей.	2	1	0	-1	-2	Навіть при високому матеріальному достатку не стала б народжувати більше 1 дитини.
34	Відчуваю приємні почуття, дивлячись на гру дітей.	2	1	0	-1	-2	Мене дратує метушня дітей.
35	Мати багато дітей престижно завжди.	2	1	0	-1	-2	Мати багато дітей в наш час не престижно.
36	Приймаючи будь-яке серйозне рішення, думаю про те, як це відіб'ється на моєму материнстві.		1	0	-1	-2	Приймаючи будь-яке серйозне рішення, думаю тільки про те, як це відіб'ється на мені.
37	Важливо, щоб мій чоловік був хорошим батьком моїм дітям.	2	1	0	-1	-2	Важливо, щоб мій чоловік забезпечував мене.

38	Наважуючись на народження дитини, не думаю про матеріальний бік справи.	2	1	0	-1	-2	Наважуючись на народження дитини, я розраховую на матеріальну віддачу в старості.
39	Народження дитини - це вершина успіху жінки.	2	1	0	-1	-2	Народження дитини - це перешкода успіху жінки.
40	Діти викликають у мене розчулення.	2	1	0	-1	-2	Діти дратують мене.

Обробка даних. При обчисленні індивідуального навантаження на кожний фактор потрібно просумувати бали наступних питань:

"Генофілія" - (+ полюс суджень) № 1, 6, 8, 10, 12, 14, 18, 20, 21, 23, 24, 26, 28, 30, 31, 32, 34, 38, 40.

"Генофобія" (- полюс суджень) № 1, 6, 8, 10, 12, 14, 18, 20, 21, 23, 24, 26, 28, 30, 31, 32, 34, 38, 40.

"Репродуктивна активність" (+ полюс суджень) № 2, 3, 4, 5, 7, 9, 11, 15, 16, 17, 19, 22, 25, 27, 29, 33, 35, 37, 39.

"Репродуктивна пасивність" (- полюс суджень) № 2, 3, 4, 5, 7, 9, 11, 15, 16, 17, 19, 22, 25, 27, 29, 33, 35, 37, 39.

Загальний показник розраховується за формулою: $РУ = (\text{генофілія} - \text{генофобія}) + (\text{репродуктивна активність} - \text{репродуктивна пасивність})$. Сумарна оцінка є метричним індексом настанови і вимірює змінну, структура якої є двохфакторною: генофілія – генофобія, репродуктивна активність - репродуктивна пасивність.

Інтерпретація. Шкали "генофілія - генофобія" і "репродуктивна активність - репродуктивна пасивність" виступають як своєрідні стратегії в структурі настанов, визначаючи психологічні можливості жінок керувати специфічними вимогами репродуктивної задачі. Стратегії репродукції породжуються аналізом соціальної ситуації планування, поведінкою, уявленнями соціально бажаного або небажаного дітонародження. Установка

Продовження Додатку Л

на реалізацію тієї чи іншої стратегії активізує уявлення про досягнення типу материнства.

ДОДАТОК М

Методика дослідження репродуктивної настанови «Факти, що асоціюються з народженням дитини в сім'ї» В. В. Бойко у модифікації О. С. Каримової

Методика виявляє ставлення респондентів до факту народження дитини, розмежовуючи поділ фактів, що асоціюються з народженням дитини, за групами:

- факти, що передбачають позитивні наслідки народження дитини для суб'єкта (наприклад, дитина - це радість материнства);
- факти, що передбачають негативні наслідки народження дитини для суб'єкта (наприклад, народження дитини - залежність від бабусь і дідусів);
- об'єктивні факти (наприклад, дитині складно дати гарну освіту, професію).

Інструкція. З нижче перерахованих фактів виберіть 10 тих, які асоціюються у Вас з народженням дитини й оцініть їх за 10-ти бальною шкалою (10 балів тому факту, який найбільше відповідає народженню дитини, 1 бал - факт найменше всього відповідає народженню дитини). Поряд із обраним фактом поставте бал.

№	Настанова	Бал
1	Дитина зміцнює сім'ю, почуття між подружжям.	
2	Народження дитини – радість в будинку.	
3	Дитина – це радість материнства.	
4	Дитина – це дитяча ласка, прихильність до батька, матері.	
5	Дитина надає сенс життя.	
6	Народження дитини – ризик для здоров'я.	
7	Народження дитини – розлад, напруга в сім'ї.	
8	Народження дитини – залежність від бабусь і дідусів.	
9	Народження дитини – необхідність залишити роботу,	

	колектив.	
10	Народити дитину – значить прив'язати себе до дому.	
11	Дитина – проблема житла.	
12	Діти забирають кращу частину нашого життя.	
13	Діти – це хвилювання за їх долю, майбутнє.	
14	Народження дитини – матеріальна скрута.	
15	Дитина – помічник в сім'ї, опора в старості.	
16	Дитина – це найвдячніший об'єкт вкладення наших сил.	
17	Народження дитини – можливість виростити добру, чуйну людину.	
18	Дитина – спадкоємець всього хорошого в мені.	
19	Дитина – це найближча людина в горі і радості.	
20	Діти – це гордість батьків.	
21	Дитині складно дати хорошу освіту, професію.	

Інтерпретація. Вибір і високе оцінювання позитивних фактів відповідає позитивній установці щодо народження дитини; вибір негативних фактів і їхнє високе оцінювання - негативній установці щодо народження дитини. Протиріччя у виборах свідчить про невизначену установку.

Інтерпретація результатів відбувалася за наступним принципом:

- Факти, що передбачають позитивні наслідки народження дитини – пункти 2,3,4,5,18,19,20.
- Факти, що передбачають негативні наслідки народження дитини – пункти 6 - 12.
- Об'єктивні факти – пункти 1,13,14,15,16,17,21.

ДОДАТОК Н

ДОДАТОК Н 1

Таблиця Н. 1

Перевірка нормальності розподілу та всі основні описові статистики вимірюваних показників дослідження

N=322

Показники	Середнє значення	Стандартне відхилення	95% похиб- ка середня	Мін.	Макс.	Асим.	Експес	Тест Шапіро- Уїлка	p
Ціннісні орієнтації									
Термінальні цінності									
Активне життя	10,61	3,89	0,42	1	18	0,32	-0,35	0,94	<0,001
Життєва мудрість	9,16	5,25	0,57	1	18	0,28	-1,15	0,92	<0,001
Здоров'я	15,12	4,61	0,5	1	18	-1,92	2,49	0,65	<0,001
Цікава робота	11,03	3,53	0,39	1	18	-0,22	-0,49	0,96	<0,001
Краса природи	5,43	4,73	0,52	1	17	0,78	-0,75	0,84	<0,001
Любов	13,1	5,19	0,57	1	18	-1,25	0,08	0,75	<0,001
Матеріально забезпечене життя	11,32	4,43	0,48	1	18	-0,69	-0,83	0,88	<0,001
Наявність гарних друзів	11,53	4,25	0,46	1	18	-0,59	-0,64	0,93	<0,001
Суспільне визнання	6,53	4,38	0,48	1	18	0,82	-0,12	0,9	<0,001
Пізнання	8,12	4,17	0,46	1	18	0,4	-0,68	0,96	<0,001
Продуктивне життя	8,52	4,2	0,46	1	18	0,02	-0,91	0,96	<0,001
Розвиток	10,76	4,37	0,48	1	18	-0,18	-0,45	0,96	<0,001
Розваги	6,33	5,31	0,58	1	18	0,75	-0,74	0,86	<0,001
Воля	8,59	4,45	0,49	1	18	0,03	-1,41	0,92	<0,001
Щаслива сім'я	11,92	5,44	0,59	1	18	-0,46	-1,28	0,87	<0,001
Щастя інших	6,86	4,57	0,5	1	18	0,75	-0,64	0,88	<0,001
Творчість	6,6	4,39	0,48	1	18	0,78	-0,07	0,92	<0,001
Впевненість у собі	9,65	3,82	0,42	1	18	-0,18	-0,69	0,97	<0,001
Інструментальні цінності									
Акуратність	10,65	4,07	0,44	1	18	0,22	-0,47	0,95	<0,001
Вихованість	9,15	5,12	0,56	1	18	0,29	-1,1	0,92	<0,001
Високі запити	14,62	4,96	0,54	1	18	-1,61	1,27	0,69	<0,001
Життєрадісність	11,2	3,6	0,39	1	18	-0,3	-0,32	0,96	<0,001
Ретельність	5,56	4,83	0,53	1	17	0,7	-0,99	0,83	<0,001
Незалежність	12,65	5,22	0,57	1	18	-1,07	-0,35	0,78	<0,001
Непримиренність до недоліків	11,41	4,8	0,52	1	18	-0,69	-0,81	0,89	<0,001
Освіченість	11,35	4,4	0,48	1	18	-0,49	-0,77	0,94	<0,001
Відповідальність	7,19	4,68	0,51	1	18	0,57	-0,7	0,92	<0,001
Раціоналізм	8,21	4,38	0,48	1	18	0,39	-0,75	0,95	<0,001
Самконтроль	8,59	4,35	0,48	1	18	0,01	-0,9	0,96	<0,001
Сміливість у відстоюванні своїх думки	10,42	4,35	0,48	1	18	-0,13	-0,4	0,97	<0,001

Показники	Середнє значення	Стандартне відхилення	95% похибка середня	Мін.	Макс.	Асим.	Експес	Тест Шапіро-Уїлка	p
Тверда воля	6,71	5,4	0,59	1	18	0,65	-0,91	0,88	<0,001
Терпимість	8,67	4,45	0,49	1	18	0,1	-1,32	0,92	<0,001
Широта поглядів	11,75	5,43	0,59	1	18	-0,39	-1,32	0,88	<0,001
Чесність	6,99	4,61	0,5	1	18	0,75	-0,63	0,89	<0,001
Ефективність у справах	6,66	4,4	0,48	1	18	0,75	-0,16	0,92	<0,001
Чуйність	9,39	4,03	0,44	1	18	-0,04	-0,87	0,97	<0,001
Базові настанови									
Прихильність навколишнього світу	4,16	0,78	0,09	2	5,75	-0,54	0,12	0,96	<0,001
Доброта людей	4,31	0,63	0,07	2,5	6	-0,11	0,66	0,94	<0,001
Справедливість світу	3,21	0,78	0,09	1	4,5	-1,65	2,71	0,78	<0,001
Контрольованість світу	3,81	0,77	0,08	2,25	5,5	-0,34	-0,52	0,96	<0,001
Випадковість подій	3,79	0,69	0,08	2,25	5,5	-0,29	-0,48	0,97	<0,001
Цінність власного Я	2,99	0,61	0,07	1,75	4,75	0,32	-0,48	0,97	<0,001
Сила самоконтролю	4,07	0,63	0,07	2,5	6	0,72	1,01	0,95	<0,001
Сила вдачі	3,94	0,68	0,07	2	5,5	-0,47	0,6	0,95	<0,001
Когнітивна складова									
Прізвища людей, які розвивали ідеї толерантності (кількість)	1,54	1,3	0,14	0	6	0,46	-0,35	0,89	<0,001
Літературні джерела, де висвітлюються ідеї толерантності (кількість)	1,02	1,15	0,13	0	5	0,97	0,11	0,82	<0,001
Актуальність в цілому для життя	3,71	0,86	0,09	1	5	-1,77	3,39	0,66	<0,001
Актуальність для сім'ї	3,77	0,7	0,08	1	5	-1,32	2,93	0,72	<0,001
Самооцінка власної толерантності	3,81	0,75	0,08	1	5	-0,69	1,21	0,82	<0,001
Мотивація підвищення компетентності	3,83	0,74	0,08	1	5	-0,56	0,62	0,82	<0,001
Якості, що характеризують толерантність									
Терпимість	2,71	1,54	0,17	1	5	0,36	-1,42	0,83	<0,001
Повага	3,59	1,33	0,15	1	5	-0,54	-0,87	0,86	<0,001
Неконфліктність	2,69	1,11	0,12	1	5	0,01	-0,82	0,91	<0,001
Співчуття	3,68	1,2	0,13	1	5	-0,79	-0,18	0,86	<0,001
Вихованість	2,33	1,34	0,15	1	5	0,78	-0,59	0,83	<0,001
Емоційна складова									
Емпатійні здібності									
Раціональний канал емпатії	49,92	9,26	1,01	24,17	74,17	-0,04	-0,36	0,93	<0,001
Емоційний канал емпатії	54,18	8,65	0,94	38,46	76,92	0,1	-0,74	0,92	<0,001
Інтуїтивний канал емпатії	46,55	10,2	1,11	28,75	66,25	-0,12	-1,02	0,93	<0,001
Настановлення, що сприяють емпатії	47,84	7,12	0,78	32,67	66	-0,15	-0,46	0,92	<0,001
Здібність до проникнення в емпатії	49,48	9,51	1,04	21,67	71,67	-0,14	-0,39	0,92	<0,001

Показники	Середнє значення	Стандартне відхилення	95% похибка середня	Мін.	Макс.	Асим.	Експес	Тест Шапіро-Уїлка	p
Ідентифікація в емпатії	50,86	8,92	0,97	28	68	-0,01	-0,5	0,95	<0,001
Загальний рівень емпатії	49,16	8,65	0,94	24,38	68,94	-0,01	-0,35	0,98	0,001
Самоставлення									
Самоставлення	44,32	8,5	0,93	25,43	70	0,28	0,07	0,98	<0,001
Самоповага	47,65	7,79	0,85	26,48	69,18	-0,05	-0,32	0,98	<0,001
Аутосимпатія	44,07	8,5	0,93	20,04	66,55	-0,16	0,11	0,98	<0,001
Очікуване ставлення інших	40,17	11,32	1,24	11,46	66,34	0	-0,33	0,97	<0,001
Самозацікавленість	39,7	11,08	1,21	11,82	60,77	-0,08	-0,57	0,96	<0,001
Самовпевненість	49,1	7,77	0,85	20,65	67,71	-0,33	0,1	0,95	<0,001
Ставлення інших	36,67	12,51	1,37	4,62	55,9	-0,13	-1,02	0,93	<0,001
Самоприйняття	42,89	10,74	1,17	14,9	61,88	-0,18	-0,47	0,95	<0,001
Самопослідовність	50,49	9,77	1,07	18,06	72,33	-0,36	0,12	0,93	<0,001
Самозвинувачення	51,43	10,05	1,1	25,51	76,14	0,05	-0,53	0,96	<0,001
Самозацікавленість	39,21	11,74	1,28	0,74	58,6	-0,23	-0,45	0,94	<0,001
Саморозуміння	50,87	9,38	1,02	24,14	76,77	-0,17	-0,22	0,94	<0,001
Поведінкова складова									
Комунікативна толерантність									
Неприйняття або нерозуміння індивідуальності людини	47,66	9,11	1	30,52	71,85	0,38	-0,51	0,95	<0,001
Використання себе в якості еталону при оцінюванні інших	47,33	12,1	1,32	30,69	76,7	0,62	-0,44	0,92	<0,001
Категоричність або консерватизм в оцінюванні людей	45,01	9,13	1	30,31	68,84	0,54	-0,31	0,95	<0,001
Невміння приховувати або згладжувати неприємні почуття	43,75	8,42	0,92	30,6	66,77	0,58	-0,52	0,93	<0,001
Прагнення переробити, перевиховати партнера по спілкуванню	47,44	8,75	0,96	33,6	71,2	0,36	-0,7	0,95	<0,001
Прагнення підіграти інших учасників комунікації під себе	47,02	10,2	1,11	31,28	69,1	0,56	-0,48	0,93	<0,001
Невміння прощати іншим помилки	45,47	10,13	1,11	31,83	68,57	0,68	-0,36	0,92	<0,001
Нетерпимість до дискомфорту станом партнера	45,42	8,6	0,94	34,71	71,33	0,82	-0,15	0,89	<0,001
Невміння пристосовуватися до інших учасників спілкування	44,48	11,33	1,24	28,35	73,08	0,63	-0,59	0,92	<0,001
Загальна комунікативна інтолерантність	44,33	7,41	0,81	31,88	66,81	0,63	-0,25	0,96	<0,001
Самоактуалізація	39,54	5,56	0,61	22	53	-0,03	0,05	0,99	0,086
Загальна воляова	52,49	11,9	1,3	25	95,83	0,76	1,55	0,95	<0,001

Показники	Середнє значення	Стандартне відхилення	95% похибка середня	Мін.	Макс.	Асим.	Експес	Тест Шапіро-Уїлка	p
<i>саморегуляція</i>									
Наполегливість	53,18	13,74	1,5	18,75	100	0,41	0,64	0,97	<0,001
Самоконтроль	51,77	14,54	1,59	7,69	100	0,39	1,12	0,96	<0,001
Толерантність	0,06	0,21	0,02	-0,61	0,73	-0,16	0,1	1	0,54
Психологічна готовність до материнства									
<i>Генофобія - генофілія</i>	1,09	0,29	0,03	0,21	1,68	-0,21	-0,35	0,99	0,009
<i>Репродуктивна пасивність – репродуктивна активність</i>	1,01	0,3	0,03	0,05	1,84	-0,44	0,29	0,98	<0,001
Репродуктивні настанови									
Дитина зміцнює сім'ю, почуття між подружжям.	5,61	3,89	0,42	0	10	-0,25	-1,57	0,84	<0,001
Народження дитини – радість в будинку.	7,58	3,24	0,35	0	10	-1,39	0,44	0,71	<0,001
Дитина – це радість материнства.	5,59	3,89	0,42	0	10	-0,45	-1,48	0,81	<0,001
Дитина – це дитяча ласка, прихильність до батька, матері.	3,62	3,71	0,41	0	10	0,33	-1,59	0,79	<0,001
Дитина надає сенс життя.	3,79	3,79	0,41	0	10	0,48	-1,32	0,83	<0,001
Народження дитини – ризик для здоров'я.	1,15	2,12	0,23	0	10	1,59	1,24	0,59	<0,001
Народження дитини – розлад, напруга в сім'ї.	0,9	2,05	0,22	0	8	2,2	3,46	0,5	<0,001
Народження дитини – залежність від бабусь і дідусів.	1,29	2,13	0,23	0	10	1,62	2,21	0,66	<0,001
Народження дитини – необхідність залишити роботу, колектив.	1,17	2,08	0,23	0	9	1,69	1,88	0,62	<0,001
Народити дитину – значить прив'язати себе до дому.	1,39	2,58	0,28	0	10	1,74	1,62	0,6	<0,001
Дитина – проблема житла.	1,11	2,33	0,25	0	10	2,04	2,75	0,53	<0,001
Діти забирають кращу частину нашого життя.	0,79	2,26	0,25	0	10	3,18	8,91	0,39	<0,001
Діти – це хвилювання за їх долю, майбутнє.	3,02	3,08	0,34	0	9	0,41	-1,27	0,83	<0,001
Народження дитини – матеріальна скрута.	1,47	2,78	0,3	0	10	1,9	2,2	0,58	<0,001
Дитина – помічник в сім'ї, опора в старості.	2,24	2,99	0,33	0	10	1,28	0,54	0,75	<0,001
Дитина – це найвдячніший об'єкт вкладення наших сил.	2,49	3,01	0,33	0	10	0,69	-1,1	0,77	<0,001
Народження дитини – можливість виростити добру, чуйну людину.	3,06	3,04	0,33	0	9	0,23	-1,59	0,8	<0,001
Дитина – спадкоємець всього	1,92	2,47	0,27	0	9	1,1	0,02	0,77	<0,001

Показники	Середнє значення	Стандартне відхилення	95% похибка середня	Мін.	Макс.	Асим.	Експес	Тест Шапіро-Уїлка	p
хорошого в мені.									
Дитина – це найближча людина в горі і радості.	2,73	2,87	0,31	0	9	0,6	-0,94	0,84	<0,001
Діти – це гордість батьків.	3,2	2,91	0,32	0	10	0,4	-1,14	0,87	<0,001
Дитині складно дати хорошу освіту, професію	0,68	1,86	0,2	0	10	2,73	6,79	0,41	<0,001

ДОДАТОК Н 2

Таблиця Н.2

Середні значення показника «базові переконання» жінок (у балах)

N=322

Показники	Середнє значення	Стандартне відхилення	Похибка середня (95%)
Прихильність навколишнього світу	4,16	0,78	0,09
Доброта людей	4,31	0,63	0,07
Справедливість світу	3,21	0,78	0,08
Контрольованість світу	3,81	0,77	0,08
Випадковість подій	3,79	0,69	0,08
Цінність власного Я	2,99	0,61	0,07
Сила самоконтролю	4,07	0,63	0,07
Сила вдачі	3,94	0,68	0,07

ДОДАТОК Н 3

Таблиця Н.3

**Середні значення за показниками «актуальність толерантності»,
«самооцінка толерантності», «мотивація підвищення толерантності»
жінок (у балах)**

N=322

Показники	Середнє значення	Стандартне відхилення	Похибка середня (95%)
Актуальність в цілому для життя	3,71	0,86	0,09
Актуальність для сім'ї	3,77	0,7	0,08
Самооцінка власної толерантності	3,81	0,75	0,08
Мотивація підвищення компетентності	3,83	0,74	0,08

ДОДАТОК Н 4

Таблиця Н.4

Середні значення показника «емпатійні здібності» жінок (у Т-балах)

N=322

Показники	Середнє значення	Стандартне відхилення	Похибка середня (95%)
Рациональний канал емпатії	49,92	9,26	1,01
Емоційний канал емпатії	54,18	8,65	0,94
Інтуїтивний канал емпатії	46,55	10,2	1,11
Установки, які сприяють емпатії	47,84	7,12	0,78
Здатність до проникнення в емпатії	49,48	9,51	1,04
Ідентифікація в емпатії	50,86	8,92	0,97
Загальний рівень емпатії	49,16	8,65	0,94

ДОДАТОК Н 5

Таблиця Н.5

Порівняння показника «термінальні цінності» у різних вікових групах жінок (у балах)

N=322

Показники	≤ 18 років	19-25 років	26-35 років	36-46 років	Н	р
Здоров'я	10,51±4,45	10,58±3,77	10,46±3,86	11,15±3,95	0,66	0,883
Любов	8,38±5,57	9,3±5,33	8,88±4,99	10,1±5,33	2,4	0,493
Щаслива сім'я	13,3±4,71	15,07±4,89	15,11±4,75	17,05±1,17	9,53	0,023
Наявність гарних друзів	10,49±4,77	11,12±3,36	10,94±3,31	11,46±3,41	1,11	0,775
Матеріально забезпечене життя	7,14±5,41	5,38±4,63	5,06±4,68	4,95±4,39	5,6	0,133
Цікава робота	12,84±5,54	13,34±5,23	12,53±5,35	13,87±4,23	3,44	0,329
Розвиток	10,46±4,9	10,79±4,5	12,16±4,22	12±3,93	8,91	0,031
Активне життя	12,49±3,8	11,29±4,25	11,47±4,29	11,67±4,54	2,14	0,545
Впевненість у собі	6,81±4,05	6,25±4,29	7,09±4,89	5,9±3,56	1,84	0,607
Життєва мудрість	8,68±4,45	8,24±4,33	8,1±4,13	7,21±3,34	2,25	0,523
Воля	8,14±4,49	8,69±4,2	8,46±4,16	8,38±4,19	0,82	0,845
Продуктивне життя	11,54±4,65	10,84±4,18	10,79±4,6	9,67±4,13	3,7	0,295
Пізнання	5,89±5,78	6,41±5,2	6,95±5,46	4,82±4,71	5,61	0,132
Щастя інших	8,86±4,2	8,35±4,34	8,99±4,71	8,18±4,51	1,58	0,663
Творчість	10,92±5,84	12,33±5,31	11,25±5,62	13±4,87	3,8	0,284
Суспільне	7,97±4,89	6,7±4,42	6,95±4,61	6,15±4,65	3,86	0,277

Показники	≤ 18 років	19-25 років	26-35 років	36-46 років	Н	р
визнання						
Розваги	7,16±4,52	6,63±4,54	6,33±4,36	6,64±3,81	1,32	0,725
Краса природи	9,81±3,98	9,8±3,88	9,61±3,81	9,05±3,48	1,47	0,689

ДОДАТОК Н 6

Таблиця Н.6

**Порівняння показника «інструментальні цінності» у різних вікових
групах жінок (у балах)**

N=322

Показники	≤ 18 років	19-25 років	26-35 років	36-46 років	Н	р
Високі запити	10,08±4,54	10,59±4,22	10,65±3,75	11,44±3,84	2,66	0,447
Незалежність	9,73±5,57	8,9±5,12	9,27±5,22	9,21±4,56	1,07	0,785
Широта поглядів	15,05±4,62	13,92±5,4	15,59±4,04	14,44±5,34	5,28	0,152
Непримеренність до недоліків	10,73±3,91	11,56±3,66	11,03±3,2	10,74±4,04	2,61	0,456
Освіченість	5,41±5,16	5,67±4,95	5,31±4,65	5,92±4,63	0,88	0,831
Життєрадісність	13,59±4,55	12,4±5,33	12,54±5,33	12,97±5,17	1,21	0,752
Акуратність	10,59±4,22	11,14±5,12	12,12±4,54	11,36±4,69	4,65	0,199
Сміливість у відстоюванні свої думки	11,43±4,57	11,2±4,52	11,56±4,23	11,33±4,31	0,34	0,953
Чуйність	7,35±4,55	7,41±4,73	6,67±4,56	7,51±4,95	2,12	0,547
Вихованість	7,76±4,2	8,63±4,44	7,65±4,34	8,51±4,41	3,72	0,293
Терпимість	7,95±4,74	8,88±4,42	8,54±4,13	8,23±4,3	1,95	0,583
Самконтроль	10,78±3,87	10,41±4,27	10,3±4,76	10,38±4,13	0,34	0,953
Раціоналізм	6,86±5,78	6,82±5,53	6,43±4,96	6,87±5,77	0,24	0,971
Відповідальність	8,76±4,21	8,79±4,47	8,33±4,41	8,97±4,83	0,76	0,86
Чесність	10,97±5,59	11,92±5,39	12,19±5,45	10,72±5,38	3,65	0,302
Тверда воля	7,54±4,95	7,04±4,52	6,79±4,51	6,79±4,99	0,76	0,86
Ефективність у справах	6,76±4,53	6,77±4,32	6,8±4,43	5,82±4,55	2,41	0,493
Ретельність	9,59±4,21	9,14±4	9,49±4,06	9,87±3,98	1,26	0,738

ДОДАТОК Н 7

Таблиця Н.7

**Порівняння показника «базові настанови» у різних вікових групах
жінок (у балах)**

N=322

Показники	≤ 18 років	19-25 років	26-35 років	36-46 років	Н	р
Прихильність наколишнього світу	4,59±0,7	4,02±0,77	4,23±0,8	4,12±0,69	21,01	<0,001
Доброта людей	4,41±0,66	4,25±0,59	4,38±0,71	4,23±0,56	4,17	0,244
Справедливість світу	3,17±0,77	3,17±0,72	3,25±0,83	3,29±0,87	5,83	0,12
Контрольованість світу	3,82±0,75	3,81±0,77	3,81±0,8	3,83±0,72	0,21	0,977
Випадковість подій	3,57±0,73	3,86±0,66	3,74±0,73	3,89±0,59	7,26	0,064
Цінність власного Я	2,77±0,48	3,21±0,61	2,77±0,52	2,95±0,63	33,91	<0,001
Сила самоконтролю	4,22±0,74	3,95±0,54	4,18±0,73	4,05±0,45	6,37	0,095
Сила вдачі	4,09±0,58	3,8±0,69	4,05±0,69	4,01±0,67	9,09	0,028

ДОДАТОК Н 8

Таблиця Н.8

Порівняння показників когнітивної складової толерантності у різних вікових групах жінок (у балах)

N=322

Показники	≤ 18 років	19-25 років	26-35 років	36-46 років	Н	р
Прізвища людей, які розвивали ідеї толерантності (кількість)	0,38±0,55	1,22±1,03	2,04±1,35	2,54±1,35	75,71	<0,001
Літературні джерела, де висвітлюються ідеї толерантності (кількість)	0,38±0,55	0,7±0,88	1,48±1,29	1,72±1,36	46,45	<0,001
Актуальність в цілому для життя	3,62±0,79	3,73±0,82	3,73±0,87	3,67±1,03	1,65	0,648
Актуальність для сім'ї	4,03±0,16	3,68±0,67	3,81±0,8	3,74±0,75	9,87	0,02
Самооцінка власної толерантності	3,92±0,68	3,73±0,71	3,93±0,8	3,72±0,83	5,37	0,147
Мотивація підвищення компетентності	3,95±0,57	3,68±0,72	3,97±0,74	3,92±0,84	9,56	0,023

Показники	≤ 18 років	19-25 років	26-35 років	36-46 років	H	p
Якості, що характеризують толерантність:						
Терпимість	1,49±0,51	1,62±0,73	3,96±1,04	4,85±0,37	217,95	<0,001
Повага	3,38±0,72	4,56±0,71	2,26±1,23	3,49±0,51	176,4	<0,001
Неконфліктність	3,78±0,82	3,33±0,64	1,74±0,79	1,64±0,49	202,79	<0,001
Співчуття	1,62±0,68	3,69±1,04	4,44±0,72	3,67±0,74	123,35	<0,001
Вихованість	4,73±0,45	1,8±1,05	2,6±1,01	1,36±0,49	138,5	<0,001

ДОДАТОК Н 9

Таблиця Н.9

Порівняння показника «емпатійні здібності» у різних вікових групах жінок (у Т-балах)

N=322

Показники	≤ 18 років	19-25 років	26-35 років	36-46 років	H	p
Раціональний канал емпатії	49,39±9,31	51,32±9,26	48,66±8,97	48,31±9,52	6,15	0,104
Емоційний канал емпатії	56,97±7,79	52,59±8,64	55,25±8,18	54,83±9,7	10,48	0,015
Інтуїтивний канал емпатії	47,16±10,72	45,93±9,45	46,87±11,24	47,5±9,93	1,27	0,737
Настановлення, що сприяють емпатії	47,26±7,34	46,54±7,42	49,7±6,19	48,57±7,11	12,73	0,005
Здібність до проникнення в емпатії	49,76±10,9	48,54±9,79	50,03±8,66	51,37±9,13	3,73	0,292
Ідентифікація в емпатії	53,4±9,41	49,63±8,71	52,11±8,82	49,88±8,91	6,39	0,094
Загальний рівень емпатії	50,83±10,8	47,63±8,73	50,61±8,12	49,77±6,57	7,78	0,051

ДОДАТОК Н 10

Таблиця Н.10

**Порівняння основних показників самоствлення у різних вікових
групах жінок (у Т-балах)**

N=322

Показники	≤ 18 років	19-25 років	26-35 років	36-46 років	Н	р
Самоствлення	50,81±5,87	44,58±10,06	42,09±6,47	42,93±5,15	33,8	<0,001
Самоповага	52,28±7,14	48±8,36	45,67±7,47	47,1±4,49	21,53	<0,001
Аутосимпатія	44,13±10,46	44,36±8,82	44,16±8,15	42,68±5,74	1,66	0,646
Очікуване ствлення інших	50,85±7,95	39,79±11,7	37,39±10,72	38,51±8,13	42,44	<0,001
Самозацікавленість	46,41±10,29	42,02±10,55	34,56±10,15	37,28±10,21	41,76	<0,001

ДОДАТОК Н 11

Таблиця Н.11

**Порівняння додаткових показників самоставлення у різних вікових
групах жінок (у Т-балах)**

N=322

Показники	≤ 18 років	19-25 років	26-35 років	36-46 років	Н	р
Самовпевненість	54,31±6,06	49,94±7,58	47,27±7,9	45,84±6,74	31,81	<0,001
Ставлення інших	48,97±5,64	38,09±13,13	33,13±10,41	28,72±9,97	65,12	<0,001
Самоприйняття	51,18±11,99	44,67±9,78	39,17±9,81	37,68±8,9	55,22	<0,001
Самопослідовність	53,68±9,4	49,07±10,14	51,03±9,61	51,45±8,37	5,13	0,163
Самозвинувачення	55,78±9,33	53,02±10,73	49,16±8,56	47,09±8,92	25,2	<0,001
Самозацікавленість	46,76±10,04	38,13±11,32	36,19±12,28	43,55±9,26	27,71	<0,001
Саморозуміння	51,16±9,62	50,73±9,28	50,64±9,01	51,7±10,68	1,02	0,795

ДОДАТОК Н 12

Таблиця Н.12

Порівняння показника «комунікативна інтолерантність» у різних вікових групах жінок (у Т-балах)

N=322

Показники	≤ 18 років	19-25 років	26-35 років	36-46 років	Н	р
Прагнення підігнати інших учасників комунікації під себе	47,46±9,63	45,56±10,44	48,21±9,75	49,06±10,54	7,43	0,059
Невміння прощати іншим помилки	44,65±11,06	46,09±10,47	43,64±9,13	48,55±9,73	8,31	0,04
Нетерпимість до дискомфортним станам партнера	46,18±9,39	44,93±9,13	46,15±8,08	44,73±7	3,1	0,377
Невміння пристосовуватися до інших учасників спілкування	43,97±11,82	44,48±11,83	44,09±10,63	45,94±10,95	0,99	0,803
Загальна комунікативна інтолерантність	44,47±9,38	43,83±7,54	44,5±6,13	45,68±7,9	3,16	0,368

ДОДАТОК Н 13

Таблиця Н.13

Порівняння показника «вольова саморегуляція» у різних вікових групах жінок (у балах)

N=322

Показники	≤ 18 років	19-25 років	26-35 років	36-46 років	Н	р
Загальна вольова саморегуляція	61,83±17,53	51,87±10,54	51,18±10,67	49,25±9,01	12,42	0,006
Наполегливість	61,32±17,85	52,93±13,12	51,83±12,76	49,84±11,42	9,83	0,02
Самоконтроль	60,91±20,3	51,96±13,1	50,27±13,11	46,15±13,21	13,29	0,004

ДОДАТОК Н 14

Таблиця Н.14

**Порівняння показника «репродуктивні настанови» у різних вікових
групах жінок (у балах)**

N=322

Показники	≤ 18 років	19-25 років	26-35 років	36-46 років	Н	р
Дитина зміцнює сім'ю.	4,46±4,13	5,95±3,75	5,29±3,99	6,26±3,75	3,27	0,352
Дитина – радість в домі.	7,03±3,81	7,88±2,95	7,56±3,31	7,05±3,47	1,62	0,656
Дитина – радість материнства.	5,3±4,2	5,29±3,92	6,01±3,78	5,95±3,78	2,49	0,478
Дитина – ласка, прив'язаність до батьків.	3,86±3,99	3,22±3,5	4,14±3,88	3,59±3,68	4	0,262
Дитина надає сенс життю.	3,19±3,06	3,76±3,94	4,01±3,72	3,92±4,11	1	0,801
Народження дитини – ризик для здоров'я.	0,73±1,59	1,37±2,31	0,83±1,78	1,49±2,46	6,19	0,103
Народження дитини – розлад, напруження у сім'ї.	0,38±1,11	1,22±2,32	0,68±1,85	0,77±2,03	7,9	0,048
Народження дитини – залежність від бабусь і дідусів.	0,84±1,68	1,63±2,38	1,03±1,94	1,08±1,83	6,65	0,084
Народження дитини – необхідність залишити роботу, колектив.	1,11±2,2	1,27±2,07	1,13±2,11	0,95±1,99	2,21	0,53

Показники	≤ 18 років	19-25 років	26-35 років	36-46 років	H	p
Народити дитину – значить прив'язати себе до дому.	1,11±2,49	1,84±2,89	1±2,19	0,95±2,11	9,16	0,027
Дитина – проблема житла.	1,57±2,96	1,1±2,22	1,08±2,38	0,74±1,93	1,76	0,623
Діти віднімають кращу частину нашого життя.	0,43±1,54	1,41±3,02	0,16±0,49	0,36±1,63	12,25	0,007
Діти – це хвилювання за їх долю, майбутнє.	2,65±3,11	3,31±3,14	2,62±2,96	3,28±3,09	4,19	0,242
Народження дитини – матеріальні труднощі.	1,35±2,6	1,7±3	1,22±2,57	1,33±2,66	2,43	0,488
Дитина – помічник у сім'ї, опора у-- старості.	2,65±3,37	1,88±2,69	2,42±3,1	2,74±3,35	4,44	0,218
Дитина – найвдячніший об'єкт інвестицій наших зусиль.	2,95±3,3	1,93±2,76	3,08±3,11	2,69±3,12	11,59	0,009
Народження дитини – можливість виросити добру чуйну сердечну людину.	4,05±3,18	2,41±2,91	3,57±3,07	3,26±2,93	15,74	0,001
Дитина – нащадок всього найкращого у мені.	2,59±2,75	1,54±2,29	2,19±2,57	2,05±2,45	6,55	0,088
Дитина – найближча людина у горі й радості.	3,19±3,13	2,46±2,8	2,86±2,84	2,97±2,96	2,5	0,476

Показники	≤ 18 років	19-25 років	26-35 років	36-46 років	H	p
Діти – гордість батьків.	4,57±2,77	2,58±2,9	3,67±2,75	3,03±2,91	18,72	<0,001
Дитині складно дати хорошу освіту, професію.	0,81±1,91	0,69±1,84	0,6±1,77	0,77±2,18	0,85	0,837

ДОДАТОК Н 15

Таблиця Н.15

**Порівняння показників складових толерантності та психологічної
готовності до материнства у експериментальній групі до та після
експерименту**

N=322

Показники	ЕГ до	ЕГ після	Зміна (різниця)	T	p
Ціннісно-мотиваційна складова толерантності					
<i>Термінальні цінності</i>					
Активне життя	10,61	10,06	-0,55	1539	0,003*
Життєва мудрість	9,16	8,04	-1,12	751,5	<0,001*
Здоров'я	15,12	15,04	-0,08	1134,5	0,53
Цікава робота	11,03	10,34	-0,69	1385,5	<0,001
Краса природи	5,43	4,84	-0,59	995,5	0,002
Любов	13,1	14,8	1,7	5140,5	<0,001
Матеріально забезпечене життя	11,32	10,66	-0,66	1311	0,002
Наявність гарних друзів	11,53	12,38	0,85	3786,5	<0,001
Суспільне визнання	6,53	6,09	-0,44	1326,5	0,03
Пізнання	8,12	9,83	1,71	5426,5	<0,001
Продуктивне життя	8,52	8,06	-0,46	1285,5	0,008*
Розвиток	10,76	12,07	1,31	4992,5	<0,001
Розваги	6,33	5,11	-1,22	1091,5	<0,001
Воля	8,59	8,08	-0,51	1029	0,003*

Щаслива сім'я	11,92	14,82	2,9	10764	<0,001
Щастя інших	6,86	6,49	-0,37	1437,5	0,09
Творчість	6,6	6,25	-0,35	1258	0,08
Впевненість у собі	9,65	8,9	-0,75	1057,5	<0,001
<i>Інструментальні цінності</i>					
Акуратність	10,65	10,63	-0,02	14962	0,6
Вихованість	9,15	7,55	-1,6	12347	<0,001*
Високі запити	14,62	9,82	-4,8	5129	<0,001
Життєрадісність	11,2	14,61	3,41	34264	<0,001
Ретельність	5,56	4,57	-0,99	12680	0,01
Незалежність	12,65	9,45	-3,2	8997,5	<0,001
Непримиренність до недоліків	11,41	2,86	-8,55	205	<0,001
Освіченість	11,35	11,32	-0,03	17751	0,67
Відповідальність	7,19	11,48	4,29	34413	<0,001
Раціоналізм	8,21	6,37	-1,84	12863,5	<0,001
Самконтроль	8,59	12,59	4	35878	<0,001
Сміливість у відстоюванні своєї думки	10,42	8,11	-2,31	9201	<0,001
Тверда воля	6,71	6,16	-0,55	16128	0,11
Терпимість	8,67	12,28	3,61	32526,5	<0,001
Широта поглядів	11,75	13,73	1,98	25980,5	<0,001
Чесність	6,99	8,14	1,15	21545	0,001*
Ефективність у справах	6,66	6,49	-0,17	15389	0,32
Чуйність	9,39	14,57	5,18	38378	<0,001
<i>Базові настанови</i>					

Прихильність навколишнього світу	4,16	4,59	0,43	28793	<0,001
Доброта людей	4,31	4,38	0,07	18076,5	0,11
Справедливість світу	3,21	3,6	0,39	26947	<0,001
Контрольованість світу	3,81	4,17	0,36	25173,5	<0,001
Випадковість подій	3,79	2,73	-1,06	1356	<0,001
Цінність власного Я	2,99	2,05	-0,94	1080,5	<0,001
Сила самоконтролю	4,07	4,32	0,25	22475,5	<0,001
Сила вдачі	3,94	4,24	0,3	21838	<0,001
Когнітивна складова толерантності					
Прізвища людей, які розвивали ідеї толерантності (кількість)	1,54	4,65	3,11	47679,5	<0,001
Літературні джерела, де висвітлюються ідеї толерантності (кількість)	1,02	3,31	2,29	45271	<0,001
Аактуальність в цілому для життя	3,71	4,3	0,59	10473	<0,001
Актуальність для сім'ї	3,77	4,34	0,57	9036	<0,001
Самооцінка власної толерантності	3,81	3,68	-0,13	163,5	<0,001
Мотивація підвищення компетентності.	3,83	4,74	0,91	23717	<0,001
Якості толерантності «терпимість»	2,71	4,39	1,68	27266	<0,001
Якості толерантності «повага»	3,59	2,64	-0,95	2942,5	<0,001*
Якості толерантності «не конфліктність»	2,69	1,47	-1,22	664,5	<0,001
Якості толерантності «співчуття»	3,68	4,49	0,81	16773	<0,001
Якості толерантності «вихованість»	2,33	2,01	-0,32	6001,5	<0,001

Емоційна складова толерантності					
<i>Емпатійні здібності</i>					
Раціональний канал емпатії	49,92	55,21	5,29	18382,5	<0,001
Емоційний канал емпатії	54,18	59,45	5,27	20864	<0,001
Інтуїтивний канал емпатії	46,55	51,39	4,84	21994,5	<0,001
Настановлення, що сприяють емпатії	47,84	61,67	13,83	42728,5	<0,001
Здібність до проникнення в емпатії	49,48	57,38	7,9	22763	<0,001
Ідентифікація в емпатії	50,86	56,67	5,81	25084,5	<0,001
Загальний рівень емпатії	49,16	63,8	14,64	45959	<0,001
<i>Самоставлення</i>					
Самоставлення	44,32	50,49	6,17	35774,5	<0,001
Самоповага	47,65	54,1	6,45	32980	<0,001
Аутосимпатія	44,07	49,87	5,8	30731	<0,001
Очікуване ставлення інших	40,17	47,28	7,11	24770,5	<0,001
Самозацікавленість	39,7	46,81	7,11	23895,5	<0,001
Самовпевненість	49,1	52,95	3,85	14075	<0,001
Ставлення інших	36,67	44,94	8,27	20331,5	<0,001
Самоприйняття	42,89	50,08	7,19	23139,5	<0,001
Самопослідовність	50,49	58,17	7,68	25575	<0,001
Самозвинувачення	51,43	50,15	-1,28	10797	0,01*
Самозацікавленість	39,21	46,92	7,71	22569,5	<0,001
Саморозуміння	50,87	53,64	2,77	13216,5	<0,001
Поведінкова складова толерантності					
<i>Комунікативна толерантність</i>					

Неприйняття або нерозуміння індивідуальності людини	47,66	39,72	-7,94	29,5	<0,001
Використання себе в якості еталону при оцінюванні інших	47,33	40,23	-7,1	0	<0,001
Категоричність або консерватизм в оцінюванні людей	45,01	39,24	-5,77	0	<0,001
Невміння приховувати або згладжувати неприємні почуття	43,75	39	-4,75	0	<0,001
Прагнення переробити, перевиховати партнера по спілкуванню	47,44	42,46	-4,98	0	<0,001
Прагнення підігнати інших учасників комунікації під себе	47,02	40,64	-6,38	0	<0,001
Невміння прощати іншим помилки	45,47	40,19	-5,28	0	<0,001
Нетерпимість до дискомфортним станам партнера	45,42	41,82	-3,6	51	<0,001
Невміння пристосовуватися до інших учасників спілкування	44,48	37,57	-6,91	0	<0,001
Загальна комунікативна інтолерантність	44,33	36,4	-7,93	0	<0,001
Самоактуалізація	39,54	46,15	6,61	47809	<0,001
Загальна вольова саморегуляція	52,49	94,32	41,83	49768	<0,001
Наполегливість	53,18	94,82	41,64	50386,5	<0,001
Самоконтроль	51,77	89,54	37,77	50635	<0,001
Показники психологічної готовності до материнства					
Генофобія - генофілія	1,09	0,87	-0,22	8915	<0,001

<i>Репродуктивна активність - репродуктивна пасивність</i>	1,01	1,12	0,11	29794,5	<0,001
Репродуктивна настанова					
Дитина зміцнює сім'ю.	5,61	5,95	0,34	282	0,001
Дитина радість в домі.	7,58	7,73	0,15	387	0,24
Дитина – радість материнства.	5,59	4,7	-0,89	1698	<0,001
Дитина – ласка, прив'язаність до батьків.	3,62	4,15	0,53	3057,5	<0,001
Дитина надає сенс життю.	3,79	3,84	0,05	2558,5	0,64
Народження дитини – ризик для здоров'я.	1,15	0,52	-0,63	166	<0,001
Народження дитини – розлад, напруження у сім'ї.	0,9	0,47	-0,43	224,5	<0,001
Народження дитини – залежність від бабусь і дідусів.	1,29	0,45	-0,84	228	<0,001
Народження дитини – необхідність залишити роботу, колектив.	1,17	0,48	-0,69	370	<0,001
Народити дитину – значить прив'язати себе до дому.	1,39	0,61	-0,78	149,5	<0,001
Дитина – проблема житла.	1,11	0,65	-0,46	288,5	<0,001
Діти віднімають кращу частину нашого життя.	0,79	0,47	-0,32	63,5	<0,001
Діти – це хвилювання за їх долю, майбутнє.	3,02	3,54	0,52	593	<0,001
Народження дитини – матеріальні труднощі.	1,47	2,54	1,07	2972,5	<0,001

Дитина – помічник у сім'ї, опора у старості.	2,24	3,06	0,82	1919	<0,001*
Дитина – найвдячніший об'єкт інвестицій наших зусиль.	2,49	2,74	0,25	3437	0,01
Народження дитини – можливість виростити добру чуйну сердечну людину.	3,06	3,36	0,3	1654	0,03
Дитина – нащадок всього найкращого у мені.	1,92	2,37	0,45	804	<0,001
Дитина – найближча людина у горі й радості.	2,73	3,16	0,43	758,5	<0,001
Діти – гордість батьків.	3,2	3	-0,2	1086,5	0,05
Дитині складно дати хорошу освіту, професію.	0,68	0,85	0,17	58	0,029*

ДОДАТОК Н 16

Таблиця Н.16

**Порівняння показників складових толерантності та психологічної
готовності до материнства у контрольній групі до та після експерименту**

N=322

Показники	КГ до	КГ після	T	p
Ціннісно-мотиваційна складова толерантності				
<i>Термінальні цінності</i>				
Активне життя	9,98	9,98	-	-
Життєва мудрість	8,75	8,75	-	-
Здоров'я	14,22	14,22	-	-
Цікава робота	11,12	11,12	-	-
Краса природи	7,75	7,75	-	-
Любов	12,76	12,74	158	0,665
Матеріально забезпечене життя	8,76	9,12	778	0,052
Наявність гарних друзів	11,53	11,19	793,5	0,099
Суспільне визнання	8,7	8,7	-	-
Пізнання	8,38	8,68	1937	0,048
Продуктивне життя	8,52	8,52	-	-
Розвиток	10,76	10,46	1144	0,048
Розваги	6,8	6,8	-	-
Воля	8,63	8,63	-	-
Щаслива сім'я	11,03	11,03	-	-
Щастя інших	6,86	6,86	-	-

Творчість	6,55	6,55	-	-
Впевненість у собі	10,06	10,06	-	-
<i>Інструментальні цінності</i>				
Акуратність	8,11	8,19	311,5	0,378
Вихованість	7,96	7,88	216,5	0,378
Високі запити	13,39	13,39	-	-
Життєрадісність	9,23	9,23	-	-
Ретельність	7,35	7,35	-	-
Незалежність	12,65	12,65	-	-
Непримиренність до недоліків	10,7	10,7	-	-
Освіченість	11,35	11,35	-	-
Відповідальність	7,19	7,19	-	-
Раціоналізм	8,21	8,08	414	0,347
Самконтроль	8,59	8,59	-	-
Сміливість у відстоюванні своєї думки	10,42	10,11	102,5	0,013
Тверда воля	6,71	7,16	1773	0,020
Терпимість	8,67	8,67	-	-
Широта поглядів	11,58	11,58	-	-
Чесність	8,4	8,4	-	-
Ефективність у справах	10,02	10,02	-	-
Чуйність	10,64	10,64	-	-
<i>Базові настанови</i>				
Прихильність навколишнього світу	3,94	3,93	271	0,328
Доброта людей	3,8	3,8	-	-

Справедливість світу	3,19	3,2	598,5	0,716
Контрольованість світу	3,66	3,66	195	0,376
Випадковість подій	3,7	3,7	298,5	0,575
Цінність власного Я	3,49	3,5	4089	0,706
Сила самоконтролю	3,8	3,77	1888,5	0,188
Сила вдачі	3,73	3,74	145,5	0,541
Когнітивна складова толерантності				
Прізвища людей, які розвивали ідеї толерантності (кількість)	1,02	1,02	-	-
Літературні джерела, де висвітлюються ідеї толерантності (кількість)	1,02	1,02	-	-
Аактуальність в цілому для життя	3,76	3,76	-	-
Актуальність для сім'ї	3,81	3,81	-	-
Самооцінка власної толерантності	3,85	3,85	-	-
Мотивація підвищення компетентності.	3,84	3,84	-	-
Якості толерантності «терпимість»	3,28	3,28	-	-
Якості толерантності «повага»	2,6	2,6	-	-
Якості толерантності «не конфліктність»	2,43	2,43	-	-
Якості толерантності «співчуття»	3,52	3,52	-	-
Якості толерантності «вихованість»	3,17	3,17	-	-
Емоційна складова толерантності				
Емпатійні здібності				
Рациональний канал емпатії	51,08	51,19	532	0,298
Емоційний канал емпатії	52,22	52,27	1593,5	0,262

Інтуїтивний канал емпатії	46,43	46,62	1496,5	0,240
Настановлення, що сприяють емпатії	47,93	47,93	-	-
Здібність до проникнення в емпатії	48,41	48,93	960	0,010
Ідентифікація в емпатії	51,11	51,11	-	-
Загальний рівень емпатії	48,65	48,92	9103,5	0,050
Самоствалення				
Самоствалення	39,94	39,8	2289,5	0,191
Самоповага	42,8	42,97	3030,5	0,115
Аутосимпатія	44,6	44,6	-	-
Очікуване ставлення інших	33,9	34,23	1694	0,014
Самозацікавленість	34,99	35,28	149,5	0,025
Самовпевненість	45,09	44,47	84,5	0,000
Ставлення інших	31,89	31,7	37	0,198
Самоприйняття	38,95	38,95	-	-
Самопослідовність	46,11	46,66	855,5	0,001
Самозвинувачення	50,15	50,03	20,5	0,147
Самозацікавленість	33,49	33,91	626	0,122
Саморозуміння	50,43	51,1	958	0,000
Поведінкова складова толерантності				
Комунікативна толерантність				
Неприйняття або нерозуміння індивідуальності людини	48,17	48,2	94,5	0,710
Використання себе в якості еталону при оцінюванні інших	47,7	47,7	-	-

Категоричність або консерватизм в оцінюванні людей	45,05	44,91	41	0,292
Невміння приховувати або згладжувати неприємні почуття	44,07	44,07	-	-
Прагнення переробити, перевиховати партнера по спілкуванню	47,75	47,54	281	0,418
Прагнення підігнати інших учасників комунікації під себе	46,78	46,66	75,5	0,442
Невміння прощати іншим помилки	46,05	46,01	38,5	0,649
Нетерпимість до дискомфортним станам партнера	46,86	46,86	-	-
Невміння пристосовуватися до інших учасників спілкування	43,84	43,84	-	-
Загальна комунікативна інтолерантність	44,77	44,7	2247,5	0,267
Самоактуалізація	38,95	38,51	3044	0,000
Загальна вольова саморегуляція	52,49	52,38	3050	0,736
Наполегливість	54,65	54,19	2071,5	0,023
Самоконтроль	51,27	51,7	625,5	0,221
Показники психологічної готовності до материнства				
Генофобія - генофілія	0,08	0,08	10138,5	0,054
Репродуктивна активність - репродуктивна пасивність	1,08	1,05	3843,5	0,000
Репродуктивна настанова	1,02	1,02	5097,5	0,807
Дитина зміцнює сім'ю.	3,98	4,08	326,5	0,245
Дитина радість в домі.	3,08	3,08	-	-

Дитина – радість материнства.	3,3	3,3	-	-
Дитина – ласка, прив'язаність до бітьків.	3,62	3,52	201,5	0,245
Дитина надає сенс життю.	3,97	3,97	-	-
Народження дитини – ризик для здоров'я.	1,97	1,97	-	-
Народження дитини – розлад, напруження у сім'ї.	0,9	0,9	-	-
Народження дитини – залежність від бабусь і дідусів.	1,29	1,3	98,5	0,585
Народження дитини – необхідність залишити роботу, колектив.	1,17	1,17	-	-
Народити дитину – значить прив'язати себе до дому.	1,39	1,43	249,5	0,734
Дитина – проблема житла.	1,11	1,12	9	0,786
Діти віднімають кращу частину нашого життя.	0,79	0,83	335,5	0,742
Діти – це хвилювання за їх долю, майбутнє.	3,02	3,02	-	-
Народження дитини – матеріальні труднощі.	1,47	1,37	53,5	0,166
Дитина – помічник у сім'ї, опора у старості.	2,47	2,47	-	-
Дитина – найвдячніший об'єкт інвестицій наших зусиль.	2,49	2,49	-	-
Народження дитини – можливість виростити добру чуйну сердечну людину.	5,54	5,54	-	-
Дитина – нащадок всього найкращого у мені.	4,9	4,9	-	-
Дитина – найближча людина у горі й радості.	4,07	4,07	-	-
Діти – гордість батьків.	3,59	3,59	-	-
Дитині складно дати хорошу освіту, професію.	0,68	0,68	-	-

ДОДАТОК П

Список публікацій

Статті у вітчизняних фахових виданнях

1. Канюка С.І. Формування толерантності жінок різного віку як умови їх психологічної готовності до майбутнього / С. І. Канюка // Науковий часопис. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2016. – Вип. 3 (48). – С. 68-76.

2. Канюка С. І. Особливості типів жінок за сформованістю їх толерантності та психологічної готовності до материнства / С. І. Канюка // Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. – К. : Вид-во «Фенікс», 2017. – Психологія навчання. Генетична психологія. Медична психологія. – Вип. 30. – С. 60-73.

3. Канюка С. І. Система формування толерантності жінок як передумови їх психологічної готовності до материнства / С. І. Канюка // Гуманітарний вісник Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди. – Переяслав-Хмельницький : Вид-во «Переяслав-Хмельницький ДПУ імені Григорія Сковороди», 2017. – Збірник наукових праць. Психологія – Вип. 38. – С. 57–68.

Статті в зарубіжних фахових періодичних виданнях

4. Канюка С.І. Вплив толерантності жінок на формування їх психологічної готовності до майбутнього материнства / С. І. Канюка // Проблеми сучасної психології. Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. – Кам'янець-Подільський : Вид-во «Аксіома», 2017. – Вип. 35. – С. 155- 172.

Продовження Додатку II

5. Канюка С.І. Ефективність система формування толерантності жінок як передумови їх психологічної готовності до материнства / С. І. Канюка // Проблеми сучасної психології. Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. – Кам'янець-Подільський : Вид-во «Аксіома», 2017. – Вип. 36. – С. 119- 130.

Матеріали наукових конференцій

6. Канюка С. І. Толерантність жінок як умова їх психологічної готовності до майбутнього материнства / С. І. Канюка // Молодь, освіта, наука, культура і національна самосвідомість в умовах європейської інтеграції: Зб. Матеріалів XVIII Всеукр. наук. – практ. конф., Київ, 24 квітня 2015 р. ; у 2-х т. – К. : Вид-во Європейського університету, 2015. – Т. 2. – С. 151- 154.

7. Канюка С. І. Актуальність дослідження толерантності як умови психологічної готовності жінок до майбутнього материнства / С. І. Канюка // Єдність навчання і наукових досліджень – головний принцип університету. Збірник наукових праць звітно-наукової конференції викладачів університету за 2015 рік. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2015. – С. 111 – 113.

8. Канюка С. І. Формування толерантності та психологічної готовності жінок до майбутнього материнства: взаємозв'язок, фактори, принципи, сензитивні періоди для формування / С. І. Канюка // Молодь, освіта, наука, культура і національна самосвідомість в умовах європейської інтеграції: Зб. Матеріалів XVIII Всеукр. наук. – практ. конф., Київ, 21 квітня 201 р. ; у 2-х т. – К. : Вид-во Європейського університету, 2016. – Т. 1. – С. 119- 123.

9. Канюка С. І. Особливості формування толерантності та психологічної готовності жінок до майбутнього материнства / С. І. Канюка // Єдність навчання і наукових досліджень – головний принцип університету.

Продовження Додатку П

Збірник наукових праць звітно-наукової конференції викладачів університету за 2016 рік. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2015. – С. 216 – 219.

10. Канюка С. І. Взаємозв'язок толерантності та психологічної готовності жінок до майбутнього / С. І. Канюка // Єдність навчання і наукових досліджень – головний принцип університету. Збірник наукових праць звітно-наукової конференції викладачів університету за 2017 рік. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2017. – С. 159 – 161.

11. Канюка С. І. Змістові та процесуальні основи формування толерантності жінок як передумови їх психологічної готовності до майбутнього материнства / С. І. Канюка // Актуальні проблеми психології особистості та міжособистісних взаємин: Зб. Матеріалів IX Міжнар. наук. – практ. конф., Кам'янець – Подільський – Київ Жешів – Ченстохова – Брест – Ружомберок – Копитова - Мінськ, 23 квітня 2017 р. – Кам'янець – Подільський: «Медобори-2006», 2017. – С. 54 - 62.

Науково-методичний посібник

12. Строяновська О. В. Тренінг формування толерантності жінок як умови їх психологічної готовності до материнства / О. В. Строяновська, С. І. Канюка // Особистісно-професійне зростання: психологічні тренінги: навчально-методичний посібник / За ред. проф. Л.В. Долинської, проф. О.В. Темрук. – К : Каравела, 2017. – С. 451–480.